

УКРАЇНСЬКІ МЕМЛАРИ

ДР. ОСИП НАЗАРУК

РІК НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

**КОНСПЕКТ СПОМИНІВ
З УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

ВІДЕНЬ, 1920

ВИДАННЯ „УКРАЇНСЬКОГО ПРАПОРУ“

Всі права застерегає собі автор.

Copyright by Dr. Osyp Nazaruk 1920.

DK

508

.8

N38

1003727

В друкарні Г. Енгля і Сина у Відні II.

... „Нашыхъ же сармато-козацкихъ предковъ рицерскіе отваги и богатырскіе дѣянія безъ описанія и обясненія чрезъ ихъ власных писаровъ оставленіе и всегдашного забвенія никчемнымъ лѣности ихъ плащемъ увидѣхъ покритіе. А ежели и записавъ хто, то барзо щуплыми и краткими словы жадныхъ зѣякихъ причинъ що повстало якъ ся отпоровало и якъ кончыло не выразившы околичностей . . .“

Истинный Маля Россіи
сынъ и слуга Самоилъ Велич-
ко б. канцелярысть генераль-
ной канцеляріи Гетьмана Вой-
ска Запорожського.

(„Літопись Собитій“.)

Тронутий до глибини цими прости-
ми і слухними закидами старого літо-
писця українсько-козацьких воєн, описую
по можности все, що я бачив і пережив
в памятні дні трогої будови української
державности. Може скарга старого літо-
писця з часів другої української держав-
ности, якої теперішнє покоління по біль-
шій части не знає теж ізза своєї ліности —
спонукає більше учасників і видців ве-
ликих подій, заховати для потомних те,
що ми переживали і так сповнити свій
обовязок.

Автор.

Історія це казка в початку, на
ній пливає факт як на воді, аж
поки вода не щезне. Гете.

I.

Дня 5. листопада 1918 р. о год. 2. над ранком
вийшов я з „Народного Дому“ у Львові до Києва з
підп. Шухевичем, щоби з доручення Команди Україн-
ських Військ просити о військову допомогу „Гетьмана
всієї України“ Скоропадського. В хмарах їй темряві
безнастанно гриміли вистріли, а від сторони Городець-
кої вул. видіпла пожежа. То горіли якісь магазини.

Наше авто скоро перелетіло Галичину. По дорозі
весь час зустрічали ми дві струї полонених, що товпа-
ми тягнули в противні сторони: одна з Росії на захід,
друга з заходу в Росію. Вигляд їх був страшний:
обдерті, помарнілі, голодні, деякі ледви на ногах дер-
жалися. Мабуть тільки ослаблення здержувало голодні
товпи від нападу на наше авто.

Та хоч яке важке вражіння робили ті дві струї
подібних до людей сотворінь, ще більше важке вражін-
ня залягло мої думки: по одній ухвалі „Української
Національної Ради“ у Львові (чи пак її делегації)
прийшов я до переконання, що загал її не доріє до
проводу народу в цей важкий час. Ухвала та відкида-

да всіми голосами проти З. внесок, щоб інтернувати й вивезти польських біскупів, професорів і інших визначних діячів. Нічого не помагали аргументи, що Поляки мають на меті винищити всю українську культурищу верству і що вивезення їх провідників зв'яже їм руки. Величезна більшість членів „Української Національної Ради“ заявила проти, а деякі члени додали, що перестануть сповняти обов'язки членів Ради, колиб вона ухвалила інтернування польських провідників. Я заявив тоді, що маю сатисфакцію, як довідаюся колись, що вони гинтимуть в тюрмах — і виїшов. Думка про наслідки цієї ухвали мучила мене весь час дороги до Київа.

В Радивиліві сіли ми в залізницю й перед вечером висіли в Київі. Просто з двірця поїхали ми ізвозником до гетьманського палацу, нильно береженого сторожею. Припадок хотів, що нас зараз перепустили. Й що в авдієнційній салі застав я полковника „Січових Стрільців“ и. Євгена Коновальця. (Докладніше описав я свою розмову з гетьманом в останнім ч. „Стрільця“, яке виїшло в Камінці). Коли я представив гетьманови ціль нашого приїзду, він запитав: — „Скажіть отверто: хочете вирізати наїв?“ — „Хочемо будувати українську державу“, відповів я здивований. Він усміхнувся, але сказав, що на таку ціль допомогу дасть: добрий полк Січових Стрільців, які тоді стояли в Білій Церкві, буде висланий до границі Галичини буцімто на це,

щоб обчислити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю. Таку обережність уважав гетьман потрібною, щоб не вмотатися у війну з Польщею. Причём додав інше, що виклучить Січових Стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть Збруч.

Від гетьмана пішли ми до „Національного Союзу“ (Пушкіньська, 1.), де застали Винниченка. Коли я оповів йому вислід авдієнції у гетьмана, він схопився за голову й почав кричати, що ми завалили українську справу! Чому? Бо проти гетьмана, який має чорносо-тепно-російську орієнтацію, приготоване вже повстання й Січові Стрільці мали бути авангардом цього повстання. Цього ми не знали. По гострій виміні слів що до ваги Львова й Галичини погодилися ми на тім, що Шухевич піде до гетьмана й заявить, що нам вистане половина січової формації (крім „техніки“, броневиків і т. п.).

Я таки зараз поїхав з кількома стрілецькими старшинами на дворець і до Білої Церкви. В поїзді був величезний патовп. Скрізь повно Німців і людей в шинелях, між якими я ні трохи не орієнтувався, хто вони.

Була темна ніч, як ми висіли на двірці в Б. Церкві й зараз пішли до казарм Січових Стрільців. Сильне враження роблять місця, по котрих ступав наш Богдан, що тут реорганізував свою армію до боротьби з Польщею. В яких п'ять хвилин по нашій прибуттю до казарм зійшлася „Стрілецька Рада“, зложена зі старшин. Я мав

ще тільки сили, що зреферував їй положення у Львові, авдієнцію у гетьмана й розмову з Винниченком. Тай заснув на кріслі, бо була це моя шеста чи сема неспана ніч. Намятаю тільки, що стіни казарми, в якій ми радили, були деревляні, вибілені вапном, та що в кімнаті було дуже тепло. Намятаю також, як сотник Роман Сушко сіпав мене за рукав і говорив: „Мане доктор, слухайте! Черник*) говорить „проти“!“ Але я не міг уже реагувати. Мене випровадили до сусідньої кімнатки й положили в ліжку. Я спав дуже довго, а як пробудився, побачив коло себе січового лікаря, дра Кекала (з Харківщини). Він ствердив у мене сильну гарячку й ангіну тай заборонив говорити й вставати з ліжка.

Від стрілецьких офіцерів, які мене відвідували (я лежав в кімнатці неприємного сотника Б. Гнатевича) довідався я, що „Стрілецька Рада“ відкинула проект висилки до Галичини якої небудь частини, виходячи зі становища, що Січове Стрілецтво, хоч походить з Галичини, звязане передовсім з державними інтересами Великої України, та що Київ важливіший чим Львів, а висилка одної частини загону до Львова наглаб довести до того, що й Києва не здобудуть і Львова не вдержать.

Я був дуже пригноблений цим. Інстинктом відчував я, що скріплення української державности скорше можливе в Галичині, чим на Великій Україні. Але не було

*) Сотник січових скорострілів, „душа стрілецтва“, погиб в кілька днів опісля в наступі на Київ.

ради: люде, що довго сиділи тут і знали Україну краще, чим я, думали інакше.

Шухевич вернув до Львова, щобн здати звіт з нашої поїздки на Україну. А я лежав. Харч припосили мені до ліжка, а сотник Іван Чмола доставляв мені книжок (бібліотеку мали чудову).

Встав я з ліжка не зовсім здоров, бо наближалось повстання. Сотник Чмола дав мені наддніпрянську шпелю й шапку, свій військовий одяг і білля, бо я не мав нічого. Я зразу дивно почувався в наддніпрянськiм одязі, але скоро привик до нього і навіть полюбив його ізза його краски та практичности.

В старшинській столовій засідало коло 60 офіцирів, переважно Галичан. Я зустрів багато своїх знайомих. Про повстання говорилося мало, — як про річ поставлену. Наказ в справі виїзду С. С. на границю прийшов був, але його відкликано. Хто — невідомо. В усім чути було якийсь конспіративний дух. Всі знали, що гетьман пригтовляється до злуки України з Москвою. Самостійницька ідея стрілецтва була zagrożена. Цим уважалось стрілецтво увільненим від присяги, зложеної на вірність гетьману. Сотн. В. Кучабський виголосив лекцію про вуличну боротьбу; пригтовлялися вже до боротьби на вулицях Київа. Мені ця їх віра в те, що вони взагалі дійдуть до Київа, видавалася дуже дивною. Бо хоч бачив я велику дисципліну в таборі, одначе їх було всего на всего 1500, а самих Німців, що піддер-

жували гетьмана, були сотки тисяч. З тим більшим зацікавленням приглядався я розвитку подій. Зі Львова доходили дуже скупі вісти. Я нотував все в своїм щоденнику (видання його можливе щойно геть-геть пізніше).

II.

Події розвивалися скоро. Дня 14. листопада 1918 р. коло год. 11 вночі прийшла до казарм Січових Стрільців у Білій Церкві вістка, що гетьман проголосив маніфест, яким піддає Україну Москві. Цего всі сподівалися й тому обурення не збільшилося; воно вже було велике.

З тих днів вбилося мені в тямку розброювання австрійських ешелонів (транспортів). Відбувалося це так: Наші Січовики обставляли залізничний тор з обох боків кулеметами, здержували поїзд і забирали від австрійських частин зброю й коней. Не забуду ніколи, як одного ранку влетів до моєї кімнатки молоденький денщик сотника Чмоли (родом з Надвір'янищини) і в екстазі кричав: — „Пане доктор! Які коники масмо, які коники! Як екачуть!“ Його радість уділилася й мені. Я вибіг на майдан і побачив дійсно чудові коні якоїсь австрійської частини, забрані нашими Січовиками. Два мадярські офіцери прийшли просити, щоби їм звернути їх приватні коні й револьвери. Команда С. С. ввела їх просьбі. Особливо полювали С. С. на тран-

спорт амуніції, який гетьман мав вислати Доңцім. Чи зловили його, не пам'ятаю.

Дня 15. листопада 1918 пізнім вечером приїхала до казарм Директорія. З неї знав я тільки Випинченка й Петлюру. Останнього ще зі студентських часів у Львові, де Петлюра був якийсь час як надзвичайний слухач філософічного факультету і мешкав в „Академічній Домі“. Йі нераз заходив до його кімнатки й брав участь в тім, як Петлюра зі Стенапківським мов два молоді коти переверталися по ліжку. Ми сердечно привіталися і я запитав його:

— „Чи привезли Ви які відозви?“

— „Ні.“

Я зараз пішов до своєї кімнатки, писати відозву, бо знав, що на другий день по приїзді Директорії пишеться повстання. Тоді я ні трохи не застановлявся над цим, чи повстання потрібне: адже робили його поважні українські діячі й партії, а політику гетьмана оцінював я по тім, що тюрми були заповнені українськими діячами, що я бачив ще за свого першого побуту в Камінці в серпні 1918 р. Відтам вислав я був отвертий лист до міністра внутрішніх справ в справі переслідувань Українців (лист, якого автором був я, напечатало тоді львівське „Діло“). Розуміється, я тоді був ще в однострою „австрійського“ У. С. С. і не мав найменшого поняття про українські партії. Мене обурював до краю факт, що Українців в'язнено в українській державі.

Написавши відозву, пішов я з нею до старшинської столової, де вечеряли члени Директорії в товаристві кількох наших старшин. Я відчитав їм проєкт відозви й вони прийняли його. Петлюра дописав у ній уступ звернений проти гетьмана — і її таки зараз післано до друку з наказом, що стрілецька патруля має розбудити складачів і стояти при них весь час та не дати їм ні одного примірника; повстання мало початися завтра в полудне.

Ще тої ночі вислала мене команда полку С. С. з сотниками Сушком і Кучабським до німецької залоги в Білій Церкві, щоб повідомити її, що як „тихи днями“ пічнеться „рух“, то він не звернеться проти Німців, коли не стануть по боці гетьмана. До міста був добрий шмат дороги, ми їхали фастом і сильно змерзли. По дорозі оглядав я місто, оскільки можна його було оглядати в темряві. Мабуть годі собі представити більше поганого міста: бідні доми з напів потьмленими дахами, біля широких, немов сільських улиць, що тут і там освітлені були якимсь умираючим світлом з вікон. А місто має 80.000 населення!

В німецькій команді, яка містилася в якісь гарнім комплексі домі, застали ми порядок, хоч поруч команди була вже й „сапдатська рада“. Ми зголосилися у дежурного офіцера й попросили, щоб у важній справі скликав членів команди і жовніарської ради. Він видивився на нас, але почав телефонувати, розсилати під-

старшини. За яких десять хвилин попросили нас до пияшої кімнати, де вже були три старші німецькі офіцери. Ми заявили, що заждемо ще на представників їх жовнярської ради. За хвилю прийшли. Річ вельми характеристична, що німецькі офіцери не попросили їх сідати. І вони стояли аж поки один з нас не подав одному з них крісла. Тоді вже й німецькі офіцери попросили їх сідати.

Наше становище було дуже трудне. Ми знали, що Німці мають велику перевагу і що за всяку ціну треба їх спонукати до неутральности. На те мали ми два атути: вказувати на селянські маси, які можуть кинутись на них, коли вони виступлять проти нас і — позискати собі жовнярську раду, що ми почали від історії з кріслом. Ту жовнярську раду треба було дійсно щойно позискувати, бо хор. Чорній, який уже вечером неофіційно сондував ґрунт, сказав нам, що вона стоїть при своїх офіцерах зі страху, що як настане між ними незгода, то можуть пропасти всі.

Ми почали від того, що приходимо як офіційальні представники „Есес-регіменту“ (так Німці називали Січовиків) попередити їх, як людей, до яких ми не є ворожо настроєні, що сими днями може прийти до національного повстання проти російсько-реакційного уряду гетьмана. Ми радимо Німцям щиро, не мішатись в цю справу, бо тоді можуть проти них звернутись народні маси й позривати залізничні тори. А тоді наслідки легко предвидіти. Зі свого боку прирікали ми їм, що коли вони заховають

„строгий півтралітет“, ми зробимо все, щоб їм забезпечити їх життя і майно.

Німці сильно занепокоїлись, а найбільше члени їх жовнярської ради показували це занепокоєння, вигукуючи: „Ви гадаєте, що ми виступимо проти своїх офіцерів? Ні! Ніколи!“ Ми відповіли: — „Що ми так не думаємо, маєте найкращий доказ в тім, що прийшовши тут офіційально, звернулися наперед до офіцера, а не до члена жовнярської ради. Хочемо з обома трусами які є між вами заключити умову.“

Це їх успокоїло трохи й вони почали виниувати про те, коли вибухне повстання, хто його викличе і чого воно хоче. Ми відповіли їм тільки на третє питання докладно. На перше сказали, що може вибухнути і завтра, може за тиждень або два. А на друге — що це буде українське національне повстання, подібне до того, яке вони мали за часів Наполеона (розуміється, згадали Фіхтоґа: „Reden an die deutsche Nation“), тільки з сильнішою суспільно-економічною закруткою. До цього навязали ми розмову про духа часу, про жовнярські ради і про німецьких соціалістичних теоретиків, щоб в той спосіб дати Німцям пізнати, що переговорюють з представниками освіченого корпусу старшин, який додержить евентуального договору.

Кінець кінців заявили нам Німці, що їх залога не виступить проти нас, коли ми на неї не нападємо і щоб ми не дивувалися, коли вони „скріплять обережність.“

Ми вийшли й пішли до ресторану на вечеру. Типовий провінційальний ресторан, гідний пера Горького або Гліба Успенського.

Пізно приїхали ми до казарм. Перед бараком команди застали ми німецьке авто. Приїхала їх депутація, зложена з представників білоцерківської залоги (від команди і жовнярської ради), та з представника Великої Жовнярської Ради в Києві! Чи був це випадок, чи німецька залога в Києві мала аж таку добру інюпажу, що знала, хто й коли (бодай в приближенню) пічпе повстання — не знаю. Досить, що київський Німець мав з собою відповідну легітимацію. Зрештою представники німецької команди в Білій Церкві потвердили, що він дійсно член Великої Солдатської Ради з Києва. Був се чоловік молодий, неприемного вигляду, з малою освітою, що видно було по перших його реченях.

Довго тревали переговори й скіпчилися над раном підписанням умови в двох примірниках. Зміст її був такий: Німці зобов'язуються заховати неутральність в нашої боротьбі проти гетьманського уряду, а ми з'обов'язуємося, не нападати на них і вивезти їх з України якнайскорше. Я не хотів підписувати того договору, бо мені було особисто прикро, щоб мое імя фігурувало під ним з тої простої причини, що недавно переговорював я з гетьманом іменем галицької команди. Одначе Німці, з якими я найзавзятіше перечився, зажадали, щоб і я підписав. Тоді я підписав одним зі своїх літературних

псевдонімів (київський і козятинський договори з ними підписав я вже своїм правдивим іменем). Ні одного з тих договорів Німці не додержали. Як це було, оновім пізніше.

III.

Дня 16. листопада 1918 р. в полудне вирушила з казарм біля двірця в Білій Церкві одна сотня С. С. і помахувала на місто, де розстріляла двох чи трьох гетьманських урядовців, що найбільш допікали українському населенню. Гетьманська залога в Білій Церкві була мала. Вона без боротьби розбіглася, або зложила зброю. Наша сотня обсадила центр міста і переворот в Білій Церкві був докопаний. Німецька залога виставляла сильні сторожі коло своєї команди, але поза тим не давала знаку життя. Наші патрулі ходили по місті і скоро попали в конфлікт з Німцями, які твердили, що наші розброюють поодиноких Німців. Годі було ствердити, чи робили це дійсно наші патрулі, чи просто місцеві люди, користаючи з нагоди. Німці почали жалуватися на це нашої команді, яка в відповіді на те виставляла німецьким сторожам наші легітимації.

Того самого дня виїхав з Білої Церкви перший ешелон (транспорт) С. С. в напрямі на Київ через Хвастів. Пізно вечером одержав я від команди С. С. доручення, удатися зі сторожею до тюрем у Білій Церкві й освободити всіх політичних в'язнів. Я описав це до-

кладніше в станиславівським „Народі“ в статті п. з. „Більшовики“.

На другий день виїхав я разом з Директорією в третім ешелоні С. С. до Хвастова, де ми прибули вночі. Дивно представлялося мені все, що діялося кругом мене, а ще дивніше те, що діялося в мені. Я вже зазначив, що відносини на Великій Україні не знав, хоч умів вичислити всі політичні партії таї навіть їх провідників (гляди спогади з моєї подорожі по Україні в маю 1918 р., печатані в львівським „Українським Слові“ п. з. „Калейдоскоп з України“). Але я бодай знав, що цього не знаю. Та гірше було те, що я не мав найменшого поняття про це, як дуже наддніпрянські Українці різняються від Галичан своєю душею, своєю психологією, чи радше психікою. Це пізнавав я незвичайно погано, бо цілий рік — і все відкривав річи, яких попередного дня був би навіть не міг припустити. Якійсь інстинкт говорив мені вправді, що тут інакше, дуже інакше — так інакше, що навіть щира праця не зробить тут багато. І тому відносився я з великою резервою до всего. Але мимого того працював я шалено — днями й ночами. І це для мене досі незрозуміла річ, відкіля бралася у мене сила й охота до такої шаленої праці й біганини, хоч не знав я, чи з цього щось вийде. Без теплого одягу, без відповідного харчу, без спання працювало моє оточення — працював і я. Моя праця полягала передовсім на обжиранню з Німцями.

Поїзд з Директорією і Головним Штабом наших військ (шефом штабу був отаман Осецький) став на двірці в Хвастові. Ми всі мешкали в вагонах, а урядували і в вагонах і на двірці (залізничники йшли з нами). Тільки частину кімнат на двірці займала пімецька команда. Вона мала в місті залогу і зразу пробувала не пустити наших транспортів проти Києва. Але енергічний виступ покійного сотника С. С. Черника так на неї вплинув, що вона заховала неутральність, очевидно зі страху перед селянськими масами. Німецький командант двірця, чоловік старший і розважний, розумів добре своє положення і старався, не доводити до конфліктів. А була це дуже трудна річ. З усіх боків одержували ми денеші, що поодинокі пімецькі відділи ломлять умовлену неутральність, нападають на наші відділи, нищать нам магазини зброї й амуніції, кидають її масово в воду, не допускають до концентрації наших військ, розброюють їх і т. д. З кожною такою денешою біг я зараз до пімецької команди й покликуючесь на підписаний договір, домагався інтервенції. На це одержував я відповідь, що пімецька команда в Хвастові не одержала від своєї вищої команди в Києві повідомлення про підписання якого небудь договору, що вона не має права інтервенювати, бо сусідні команди рівнорядні з нею, що подолання з Києвом перерване, що годі відріжнити війська Директорії від звичайних банд, що Директорія неприємна Німцям як

уряд України і т. д. і т. д. Все це повторялося багато разів кожного дня і кожної ночі. І на все це відповідав я німецькій команді, що Директорія представляє силу з якою Німці мусять числитися, бо інакше ми не ручимо за це, що вони вийдуть відси цілі, а що до інтервенції, то ми домагаємося просто повідомлення сусідніх німецьких команд про заключення договору що до неутральности з тим, щоб ці повідомлені команди подавали його до відома дальшим. Договір підписаний був в двох примірниках, з яких один мав я при собі й показував його Німцям. Коли це не помагало в німецькій команді, удавався я до представників місцевої німецької ради жовнярів; а часто навіть до німецьких телефоністів, які були дуже демократично настроєні. Вони нераз без відома своєї команди передавали потрібні нам телефонати дальшим німецьким командам. Все це вимагало просто шаленої біганини між вагонами Директорії і Штабу, кімнатою штабу на двірці, телефоном і телеграфом та німецькою командою. Якійсь час помагав мені в тім сотник Кучабський, який так тим утомився, що був дуже радий, коли його покликали на фронт. До найбільш прикрих справ належали неправдиві, але то зовсім з нальци виссані, офіційальні депеші про боротьби з Німцями, з якими мене посилали інтервеніювати до німецької команди. Такі депеші звучали подібно як правдиві, напр.: „На станції імірек напали Німці на військо Директорії й прийшло до боротьби, в якій погинуло тільки і тільки

наших а тільки і тільки Німців“. Я біг до німецької команди, кричав, грозив і домагався інтервенції. Німці денешували, телефонували і по якимсь часі доставляли мені на писемі нпр. таку відповідь: „Аж до години такої то лінійного дня від початку вашого повстання не було на стації імярек ніякого українського війська, ні гетьманського, ні Директорії, ні банд, супроти чого не могло бути й битви з ними. Просимо провірювати закони.“

З початку думав я, що ті донесення полягають просто на помилці і, що замість названої в денеші сталася описана подія на иншій стації тай говорив це Німцям. Але згодом переконався я, що цих „помилоч“ троха за багато. І я почав розуміти значіння слова „провокація“, якого наші націпиряєські брати так часто уживають, а з якого ми Галичане звичайно неслухисто сміємося. Ті фальшиві денеші надавали очевидно вороги українського руху, заняті по двірцях, щоби дезорієнтувати й непокоїти штаб і Директорію та викликати ще більшу неприязнь до Німців. Розуміється, бої з Німцями були і то дуже завязаті. Не виключаю, що часть фальшивих денеш надавали також наші люде на основі слухів, яких вони з лінієвства не провірювали. Події й випадки масувалися на нас такою масою, а телеграфи й телефони були так наперегружені, що годі було висліджувати провокаторів, що особливо для мене було дуже непрємним: бо коли я приходив до Німців

з повиши, може й правдивими депешами, вони не залишили дати мені до пізнання, що й ці депеші такі, як з дати такої то Все пам'ятали.

Я згадав вище, що моє оточення сильно працювало. (По відході Кучабського були це самі Наддніпрянці, крім мене було ще кількох Січових Стрільців, які сторожили вагонів Директорії). Але в тій праці не було систематики. Коли дійсно робучі люде зі штабу стомилися, то можна було бачити в ночі такі сцени: В оперативній кімнаті штабу телефони звонять, трохи не тріснуть. Держурний старшина спить, як убитий. Торгаю його, тягну зі софи на долівку — не помагає: він очевидно так перетомлений, що хоч стріляй у нього, а не збудиться. Бігаю від телефона до телефона й списую, чого хочуть: там кулеметів, там мазю до кулеметів, там амуніції, там армат, там коней — голова болить від цього всего! Розуміється, були в штабі й дуже працюючі старшини. До таких належали сам шеф штабу, дальше отаман (тоді полковник) Тютюнник, оден малий сотник, якого імення не можу собі пригадати і н. Але їх було мало. І тому я не вірив, що ми здобудемо Київ і не крився з тою думкою. Одне те, що знали обставини краще, чим я, відповідали мені:

— „Ви думаете, що в російськiм війську гетьмана кращі відносини? То помиляетеся!“

І я справді помилявся. Тим більше, що з усіх боків наплавляли нам на допомогу селянські маси, голо-

вно з околиць Білої Церкви, де їх організували й узброювали два січові старшини, Вієник і Домарадський, оба Галичани. Маса ті говорили по російськи (в рік опісля це основно поправилося). Й часто промовляв до різних транспортів тих повобранців. Ними ми обступали Київ щораз тісніше. Властиву осаду Києва провадили Січові Стрільці. Шефом їх штабу був молодший але дуже серйозний колишній хорунжий а тепер мабуть підполковник Мельник Андрій, родом з Дрогобиччини. Але невдовзі Німці, які в багатьох місцях лише фактично не додержували договору, прислали з Києва депутацію, яка й формально заявила нам, що підписаний договір „неважкий“, бо представник їх Великої Ради не був уповноважений, підписувати такий договір. Що він був до цього уповноважений, про те свідчив найкраще факт, що Німці розліпили були по Києві плакати, в яких заявляли, що німецькі війська заховують нейтральність. Значить — в найгіршій випадку прийняли *ex post* зобов'язання свого делегата. Це ми їм заявили. Але вони стояли при своїм. Було ясно, що хтось чи щось спонукало їх, зірвати вигідний для них договір. Хто — ми ще не знали. Досить, що з Києва виступили на підмогу тетьманському війську сильні німецькі відділи ніхоти й навіть артилерія. В Києві була сильна німецька залога. Виравді розклад між нею вже починався, але на розвиток його треба було ще ждати. А Директорії треба було як найскорше здобути Київ

Бо правильних військ мала вона дуже мало: крім доброго полку С. С. ще дві невеличкі формації Наддніпрянців. Головну силу Директорії становило народне повстання, яке, як кожне повстання, могло розвиватися тільки при скорім успіху. Таким успіхом могло бути передовсім здобуття Кієва. Колиб здобуття Кієва затягнулося, знеохочені маси селянства трудно булоб удержати, тим більше, що для з'організування повставших мас необхідний був Кіїв і як центр матеріяльних засобів і як осередок комунікаційний і, що найважливіше, як центр інтелектуальних сил для всякої державно-творчої праці, не кажучи вже про питання престижу. Словом — Кіїв представляє для України таке значіння, як Львів для Східної Галичини, а може навіть більше. Заступити Кієва навіть сяк-так не може ні одно українське місто. Одеса тільки матеріяльно вигідніша до певної міри від Кієва.

Що до самого повстання, то воно було дуже могутнє, просто імпозантне: зривалося як пожежа навіть в несподіваних місцях — і було масове. Піднімалася ялась елементарна, або як на Україні кажуть, „стихийна“ мобілізація, в котрій чути було навіть якісь проблєски національного почування, що я як Галичанин цінив передовсім. Ті проблєски були зразу майже чисто негативні: вони звертали проти Німців як чужинців, що підсиляли гетьманську владу. Та скоро ті негативні проблєски почали набирати позитивної краси, яка росла

й кріншала на очах. Як скоро це відбувалося, можна оцінити по таких фактах: Коли почали надїздити перші ешелони (транспорти) повстанчих селян і мені доручено промовляти до них, увійшов я в їх товнѣ на ст. Хвастів і почув кругом себе — російську мову. Мені зробилося моторошно на душі, хоч я розумів, що в рядах селян відбувався зовсім простий психічний процес: це приходили люде, яких колись покликали до російської армії, де вони зустрічалися з російською мовою — отож і тепер, коли їх покликано до війська, намагалися вони говорити по російськи. Був це масовий прояв, який особливо болючо вражав Галичан. Багато з них втікаючи з Києва до української армії повстанців, — завершалося, коли зустріли відділи повстанців і почули, як вони говорять, бо думали, що це російське військо, та й обходили його на просторі десятків миль Так виглядало українське національне повстання на початку. Але вже в кілька тижнів опісля ніхто бувби не пізнав тих самих відділів повстанців: між ними думала вже українська мова, а їх національна свідомість так піднеслася, що визнаючи Галичан по виговорі, перешукали їх навіть без усякої провїрки документів, рівночасно провїрюючи докладно напері наддніпрянських Українців, що я сам пераз бачив; очевидно інстинктивно уважали Галичан сугарично“ за найпевніших (агітація проти Галичан зміняла це добре відношення кілька разів, що опісля згадаю).

Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа. Я хотів бодай в приближенню довідатися про скількість наших сил, щоби записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати щонебудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені майбільш суперечні числа або просто стискали рамеками й говорили щиро: „Тут уже й чорт не розбереться в тім всім.“ Урядовці постачання, від яких ще найскорше можна мати певніші інформації, відповідали, що з'орієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, відкіля припливали до нас вже з'організовані повстанці, була Біла Церква: там у казармах Січових Стрільців остали два галицькі старшини — Бісик і Домарадський, які й почали організувати напливаючих селян і залізницею вивозили їх через Хвастів на Київ, поки зовсім не захрипли й не вибилися з сил. Бісик, з яким я потону зустрівся, оповідав мені про це. Запитаний о чело, відповів, що й він утратив вкільці евіденцію, але припускає, що разом з Домарадським міг з'організувати понад 20.000 селян, поділив їх на сотні й повизначував їм командантів; деякі села

приєхали вже готові сотні з власними командантами, підстаринами. Це було для Домарадського й Вісика дуже вигідне, бо вони вже навіть простих стрільців поіменували сотниками й абсолютно не мали більше кому доручати сотень.

До багатьох транспортів повстанців, які переїздили через Хвастів в різних порах дня й ночі, мав я нагоду промовляти й притім придивитися їх складови. Я стався говорити як найбільш популярно й вязати в своїй промові ідею національно-державну з соціальною. Виходив я притім з założення, що ті сірі маси, до яких я промовляв, знають тільки це, що витискають з них контрибуцію для панів (поміщиків), реквірують у них хліб і худобу та немилосерпно б'ють. Змалювавши слухачам ці, зрештою добре їм відомі факти, переходив я коротко до історії, вияснюючи їм, що так грабили й били наш український народ Русекі й Ляхи від давних давен і що одним способом, щоб освободитися від такого насильства є: прогнати чужинців з України. А на це треба признавати й слухати тільки українську владу; її признали по тім, що вона говорить і видає відозви тільки в українській мові та й бореться за Самостійну Українську Державу. Тут пояснював я, що це така держава й уряд, згадував розуміється про Галичину і її важку боротьбу проти Польщі та цілу бесіду переплітав господарськими простими аргументами, чому Українець повинен говорити скрізь і все тільки по

українськи й вірити тільки українській владі, без огляду на обіцянки чужинців. Я мав враження, що мене розуміють. Часом одержував я голосне признание від слухачів — окликами, чого я від цих сірих мас рішучо не сподівався. Я уважав особливо на це, щоб говорити голосно й не довше, як 15—20 хвилин. Найсильніше враження робила на мене зустріч з тими транспортами, які переїздили через Хвастів дуже рано, коли ще не світало. Тоді ті сірі маси в сірім сутінку просто електризували мене.

На основі своєї обсервації можу ствердити, що просте селянство Великої України представляється більше войовничо, чим галицьке. Але зате старшини й підстаршини на загал без ініціативи, що видно по способі видавання наказів і т. п. Розуміється, бачив я й дуже енергійних старшин, але це були влімки.

Найгірше було з озброюванням цих мас. Магазини зброї й аmunіції були переважно під сторожею німецьких залог, бо гетьмансько-російські офіцери й т. зв. „карательні отряди“ або розбіглися на першу вістку про повстання, або повтікали з місця свого осідку й старалися по дорозі лучитися в більші групи, про що ми мали досить докладні, хоч пераз фантастичні вісти.

Багато є на Великій Україні місцевостей, де я безпосередно або посередно пережив інтензивні події загального значіння, в яких я був заангажований всіми первами й усею душею. Але ні одна з цих місцевостей,

не виключаючи ліса під самим Київом, в якій мене разом з отаманом Коновальцем, старим полковником Осмиловським, сотником Волод. Чорнієм зі Львова (псевдонім) і чотирма іншими товаришами вели на розстріл гетьманські офіцери — не вбилася мені в тямку до тої міри, що „Попельня“, хоч я ніколи не був у Попельні, ні навіть не бачив її (бо як переїздив, то все мусів тоді дрімати або спати). В тій Попельні був магазин муніції, при якому стояли на сторожі Німці й гетьманці. Останні стояли там тому, бо свого часу заключив був гетьман з Німцями, чи радше наоборот: Німці з гетьманом — договір в справі поділу воєнних засобів. Отож одні уважали на других, щоб не крали. Як вибухло повстання й український народ почав кругом „рухатися“, тоді гетьманська сторожа уважала за найбезпечнііше ще знути. А Німці остали. Це було покищо в нашій інтересі, бо інакше селяне (які тоді мали ще безліч зброї) булиб розграбили всю муніцію „для домашнього обихода“. А нам треба було нею стріляти на Київ. Для того ми стали на становищі, що з'обов'язання Німців в справі береження магазинів тривають даліше, але тільки що до тої частини воєнних засобів, яка признана їм була свого часу (здається $\frac{3}{5}$), а другою частиною має право розпоряджатися Директорія, якої війська обсадили вже більшу часть України. Німці відповідали на те, що уряд Директорії непризнає ще ніким, сунути чого їх обов'язує договір заключений з гетьманом і вони на-

ють обов'язок берегти також другої частини воєнних засобів для гетьмана. Ми відповідали, що це в теорії може й слушне становище, але в практиці буде це виглядати так: Розвитку національного повстання не здержать ніхто, а ми тим менше. Коли Німці не видадуть нам добровільно другої частини муніції, ми будемо примушені, мобілізувати як найбільше селян і кинути їх на здобуття магазинів. Тоді і та частина муніції, яка належиться Німцям, буде розграблена до тла. Ми не в силі будемо удержати контролю над тим, хто і кілька бере, супроти чого навіть незорганізовані маси знайдуться в посіданню великої кількості муніції, що зовсім не спричиниться до уснокосиня України й улекшення Німцям повороту до рідного краю.

Німці дуже боялися цього і мали рацію. Так удалося нам вимустити від них доступ до магазинів в Попельні. Але наша радість тревала коротко. Вже на другий день одержав наш штаб депешу, що Німці знов замкнули нашим доступ до магазинів в Попельні. Я знов біжу до німецької команди зі щораз виразнішими погрозами. Вони отвиряють і знов замикають магазини. А з фронту під Кієвом кричать: Прислайте муніцію! Таке отвирання й замикання магазинів в Попельні повторялося багато разів і доводило нас до люті. Я не знав, що було причиною такого крутіїства й непослідовності Німців. Припускав, що складалися на це найрізніщі чинники і впливи: 1) Страх перед населенням, який

уступав в міру того, як ми відтягали з даної околиці озброєних селян в напрямі на Київ, 2) Зірвання получень між німецькими командами в краю й Нім. Вищою Командою в Києві та дез'орієнтація, яка наслідком того мусіла наступити між Німцями, 3) Ріжний став взаємни між офіцирськими командами Німців а їх жовнярськими радами. Останні (з виїмком київської) переважно відносилися симпатично до українського національного повстання. Але, як я показав на білоцерківськім примірі, боялися йти в розріз зі своїми офіцирами. 4) Взаємни між аристократичними й демократичними офіцирами німецької армії (особливо ворожо відносилися до нашого повстання офіцери німецької кавалерії). 5) Наближування до магазинів гетьманських відділів, які не всюди розбіглися, а подекуди навіть стягалися в більші групи, які розпоряджали навіть артилерією. Раз така більша гетьманська група почала наближатися до Попельні. Ми були в великім страху, що вона, знаючи, яке значіння має для нас магазин в Попельні, мимо невипрадного становища Німців, — висадить його в воздух. Тоді я вночі побіг до Німецької Команди й настранив її, що після наших, щойно одержаних вістей, наближається до Попельні зі значними силами — Шабельник. Був це незвичайно смілий ватажок грабіжницької банди, який в день вирізував менші німецькі відділи та в білий день нападав на німецькі залоги в селах і місточках. Німці від давня робили на нього

облави й визначили кількадесят тисяч марок нагороди за його голову, але не могли його схопити. Він був такий спритний і зухвалий, що навіть в часі, як вони робили на нього облави, — лаяв їх телефонічно з найближчих стацій — і все висмикувався з матні. Страх перед ним мали вони великий. Де тоді був Шабельник, ми, розуміється, не мали про це поняття, але, що треба було скріпити обережність Німців в Попельні, ми налякали їх Шабельником. Німецький командант удавав переді мною, що вони зовсім не бояться Шабельника. Одначе зараз таки залярмував не тільки німецьку сторожу в Попельні, але й залогу в Хвастові та мабуть і сусідні.

Коли історія з замиканням і отвиранням магазинів в Попельні стала для нас просто нестерпучою, пішов я до німецьких офіцерів, щоб розмовитися з ними „остаточно“. Не йшов я з тим уже ні до їх команди, ні до їх жовнярської ради, бо з ними говорив я вже і лаявся в справі Попельні багато разів. А пішов приватно до одного з офіцерів, який робив на мене враження інтелігентнішого, чим інші (на загал німецькі офіцери думають помаліше чим славянські і тому дискутувати з ними важко). Я представився тому офіцерови й заявив йому, що нам уже досить тих містерій, які діються в Попельні, що ми зневірилися в усіх німецьких командантурах і „солдатських радах“ та що кінець кінців мусітимемо силою здобути магазини в

Попельні, що очевидно викличе відповідну зміну в відношенню до Німців скрізь. Але перед таким остаточним кроком хотівби я знати бодай приватно властиву причину тої дивної по дитячому виглядаючої гри, яку веде німецька командантура в Попельні. Може прецінь, далосьб усунути взаїмне недовіря бодай на лінії Попельня-Хвастів і не доводити до зовсім злишнього конфлікту, який нас може виправді коштувати багато, але Німців може знищити зовсім.

Німець знав, що це не був вже пустий страшак, як з початку повстання, коли його можна було ще задусити. Бо від того часу з кожним днем і з кожною годиною край щораз більше розхвильовувався й сили повстання скоро зростали. Він довго викручувався з відповідю на моє питання, але вкінці заявив отверто:

— „Ми раз у раз маємо зривані подучення з нашим центром у Києві. Зрештою й там боротьба між нами самими, що вам також відоме. Для того муємо самі вирішувати на місцях своє становище. Що до вашого повстання, то вибачте за слово, але ми не знаємо, чи це не звичайний бунт бандитів, хоч ви називаєте його національним“.

Я щойно недавно довідався був, що член Директорії Швець це професор геології й проректор київського університету. Довідавшись про це, питаю у Директорії, чому в відозві до німецьких жовнярів, в якій пояснювало їм (досить незручно і кепською німе-

цькою мовою), чому піднято повстання й до чого воно змагає — подано під відозвою нагі підписи В. Винниченко, Ф. Швець і т. д., що загалом Німців абсолютно нічого не говорять про людей, які беруть на себе відповідальність за повстання. Тоді не одержав я ніякого пояснення цього. Тенер сказав я німецькому офіцерови:

— „Чи можете ви представити собі, щоб між провідниками „бунту бандитів“ знайшовся професор і проректор державного університету столиці?“

— „Ні“, відповів здивований Німець. „Або є такий чоловік в Директорії?“

— „Є. Це професор Швець.“

— Чому ж у німецькій відозві не зазначено цього?“

Я розуміється також не знав, чому цього не зробили, але відповів:

— „Бо тут нема звичаю, величатися титулами, як на заході Європи“.

Німець мусів подумати собі: що край то обичай і очевидно вдовольняє цю відповідю. Бо по хвилі сказав:

— „Я також доцент і маю тут ще товариша, що займається наукою. Ми ще сьогодні зложимо візит пану префесорови“.

Я додав:

— „Потім вияснить своїм знакомих у сій і сусідніх німецьких командах (мені залежало передовсім

на Попельні), що проти гетьманського режиму стоїть у повстанчій таборі „die Blüte der Gesellschaft“ (цвіт суспільности), бо це українське національне повстання“.

За якої пів години прийшов той доцент з товаришем — оба одягнені по формі й у рукавичках — відвідати професора Шевця. Я сам їх представляв. Хоч розмова тревала коротко (бо професор Швець не знав німецької мови, а через товмача говорити незручно), то все таки наслідки її були дуже вдовольняючі, особливо для мене: я вже до кінця не мав клопоту з магазинами мушії в Попельні.

Однак це був тільки місцевий, локальний успіх у нашій відпущенню до Німців. На загальні відношення були ворожі і безнастанно доходило до проливу крові. В краю по двох тижнях мали ми вже перевагу над німецькими залогами, але під Київом було гірше. Виправді селянські маси раз у раз накливали під Київ, однак не було це правильне військо: коли приходило до наступу, то навіть пайбільші групи таких селянських військ домагалися постійно:

— „Пришліть нам бодай сотню Січових Стрільців!“

А де було взяти тих сотень? Вони держали пайбільш небезпечні позиції та мали вже болючі втрати. Правда, армія гетьмана, зложена переважно з офіцерів, якістю не могла рівнатися з Січовими Стрільцями: вона вже по першій бою, в якій понесла сильні втрати, в переполоху втекла аж до Київа. Збігці оповідали

нам, що російські офіцери бігли тоді в паліці вулицями Київа й кричали:

— „Нам говорили, що це банди, а то наступає правильне, справдішнє військо!“

Тоді найкраща частина гетьманського війська, а саме сердюки, зложені з синів заможного селянства, перейшли на бік Директорії. І тоді вже могла булаб Директорія зайняти Київ, якби не виступ Німців, які всупереч білоцерківській умові заявили, що будуть боронити Київа перед наступом Директорії. Це, розуміється, додало відваги золотонагонній армії гетьмана. Коли Німці густими лавами обсадили значний відтинок, гетьманське військо набрало бадьорости. Тоді команді С. С. вислала до Київа згаданого вище Чорнія (який мабуть заавалсував тимчасом на значкового), щоб він приготував між Німцями ґрунт до переговорів. Був це спритний молодий чоловік, який скоро вкрутився і до Великої Солдатської Ради і до Висшої Німецької Команди тай привіз інтересні інформації, яких одначе я не маючи доказів в руках, не можу передавати. Суть його інформації полягала на тім, що і Висша Німецька Команда і Велика Рада Солдатів, остання ще гірше чим перша, ворожо настроєні до українського національного повстання і що переговори з Німцями не доведуть мабуть до нічого. Про це команда Січових Стрільців повідомила Директорію.

Мимо того Директорія вислала мене з двома над-

дніпрянськими старшинами (полковником Осмиловським і сотником, якого ім'я я забув) до Високої Німецької Команди в Києві в справі нових переговорів. З нами їхали два німецькі офіцери й один член німецької солдатської ради з Хвасгова. Екстреним поїздом доїхали ми до стації Боярка, де стояв штаб С. С., а відтам автами через якісь села, захищені наддніпрянськими частинами Директорії.

Сніги стояли на полях. На роздоріжжах видно було наддніпрянські стійки в довгих сірих шинелях з рушницями в руках. Вони раз у раз здержували наші авта, причім як знід землі впростали нагло цілі ґрупи Наддніпрянців, які знід лоба оглядали Німців, що товаришили нам. Вкінці доїхали ми до останніх позицій, де переждали, заки здовж обох ліній повідомлено, що їде делегація. Стріли устали. Настала мертва тишина. З білою хоругвою на високій жердці перебули ми біле поле, що було в обсязі стрілів обох армій: української й німецької. З якогось горбка побачили ми якусь воду, а за нею на сніжнім тлі чорні густі лави німецьких жовнярів.

Коли ми знайшлися між ними, вони прийняли нас окликами: „Хочемо до дому! Чому не пускаєте нас?“ Слідували менше цензурні оклики, яким положив край німецький майор, що в товаристві кількох офіцирів виїшов з найблищої селянської хати. Тут і там видніли кулемети й дула гармат, звернені на наші позиції.

Ми представилися і нас завезли далше в село, до якогось гарного дому з червоної цегли, де містився німецький штаб цієї частини. Дорогою мої товариші за-становлялися над скількістю німецького війська, що стояла в цім місци, а я на основі почутних окликів за-становлявся над гаслами, під якими між німецькою армією ведеться агітацію проти Директорії. Річ ясна, що їм муслі „вияснювати“, що то ми зломли біло-церківський договір, у яким з'обовязалися, випустити їх з України.

В червонім домі застали ми німецький штаб при сніданню в малій, тісній кімнатці під проводом другого майора, що називався фон Фукé. Був це типовий пруський юнкер. Коли я представив йому себе і своїх товаришів (вони не говорили по німецьки) як делегацію Директорії до Висшої Німецької Команди в Києві та вручив йому призначене для нього письмо шефа штабу С. С. Андрія Мельника про виміну полонених, — він грубо нечемним тоном відповів:

— „Не признаю ніякої Директорії, тільки гетьмана і його уряд!“

Я на це мовчки і не пращаючися опустил кімнату. А на коридорі заявив ескортуючим нас німецьким офіцерам з Хвастова, що ми зовсім не прийшли питатися, чи пан майор фон Фуке признає Директорію, чи гетьмана, що йому мали ми передати тільки письмо і що він має обовязок відставити нас до своєї висшої

команди так, як наші передові частини відставили свого часу німецьку делегацію, що приїздила з Київа. Серед прикрого пастрою відпровадили нас до якоїсь великої кімнати, де по якімсь часі з'явився німецький капітан, якого я бачив при столі з майором фон Фуке. Цей капітан мав ліву руку на тембляку і плавно говорив по російськи. Він оправдував майора фон Фуке за його виступ, кажучи, що він висказував тільки свої особисті погляди.

За яку годину додали нам Німці до нашого авта ще одно їх авто і повезли. Шлях був добрий. По обох боках шляху тягнулися снігом завіяні ліси і поля. І пусто було аж до Київа. В улицях рух був звичайний, може троха слабший, як звичайний. Ми заїхали просто до Німецької Висшої Команди. Нас мусів уже майор фон Фуке телефонічно авізувати, бо коли ми висіли з авта й роздяглися, впровадили нас до великої, гарно урядженої салі, де в момент зібралася більша скількість висших німецьких офіцерів, між ними оден старий, спвий генерал.

Довгу, кавказьку бурку й просту салдатецьку шинелю оставив я в переднюкою, але мимо того своїм одягом і особливо „комісьним“ обувом дуже відбивав від елегантно одягнених Німців. Бо у нас не було ні часу, ні змоги прилично одягнутися. Весь час спали ми в вагонах, звичайно в одягах, оскільки це взагалі можна було назвати сном: бо нас будили, що почі

неозначену скількість разів. До того всего по перебутій ангїні мав я ще запалення горла й був обвинений г'азою, яка колись мусїла бути біла.

Мимо такого вигляду Німці прийняли нас зовсім не так, як майор фон Фуке, але дуже чемно, що видно було вже при представленнях, які заняли споро часу. Бо кожен кожному представлявся. Тут пізнав я членів відїлу їх Великої Солдатської Ради. Голова його — чоловічок середного росту, з острыми рисами лица, літ коло 30., з острим вічевим способом дискутування. Називався Кірхнер. Освіту його годі означити. Другий член відїлу Великої Ради був мабуть Жид, мав високу освіту, але в дискусії був ще більше неприємний, чим Кірхнер. Третій був спокійний. Розуміється, гладше представлялася німецька генералїція.

На президїяльнїм кріслі засїв — на моє здивування — не сивий генерал, в генеральськїм мундурі, тільки молодий майор генерального штабу, Ярош, стрункий ясний блондин високого росту, з вигляду й дикції незвичайно симпатичний. Не тільки його назвище, але й вигляд — чисто словянські. Подобав на члена польської аристократії, але без пятна скуки й студенї, яке на ній звичайно тяжить. Інтелігенція того інтересного чоловіка була феноменально чутка й висока: він в часі дискусії просто предвиджував аргументи противника і вже наперед старався їх ослабити, причім робив це таким тоном і в такий спосіб, що ні разу не мож було

вичути в нім охоти, показати бистроту або здетонувати противника. Говорив так, якби ми зналися вже віддавна. Словом — вже по перших його реченнях видалися мені неслухняними дотепи „Simplicissimus'a“ про те, що Німці не мають добрих дипломатів.

Майор Йрош, усадовивши нас праворуч від себе, а німецького генерала ліворуч, отворив нараду такою промовою :*)

— „Приступлю відразу до річи. Як знаєте, Німеччина основно програла війну й антанта може диктувати світові свою волю. Про це вже тепер нема ніякого сумніву. Німеччина хотіла утворити українську державу і вложила в це діло багато свого труду, грошей і крові. Признаю отверто, що по гірких досвідах з українською інтелігенцією і її партіями тут на місци змінили ми лінію своєї політики. Це для вашої загальної орієнтації, що до нашого становища й відношення до вашого руху. Має воно тепер уже більше теоретичне, чим практичне значіння, бо ми ліквідуємо свою політику на Україні і хочемо як найскорше забрати відси свої війська. Тепер маємо полагодити вже не проблеми політичної натури на дальшу мету,

*) Оден з німецьких офіцерів мабуť стенографував бесіди, я записував зміст їх. Виправді полишив я свої дневники в ріжних містах України у знайомих і тому пишучи з памяти, можу помішати дві промови того самого чоловіка з ріжних часів, одначе на загал передам все вірно.

тільки чисто практичні „проблеми хвили“: як нам розійтися так, щоби з'ужити якнайменше сил у ненотрібній взаємній боротьбі, що саме тепер розгоряється в різних місцях України. Нам, розуміється, залежить на тім, щоб не оставити тут по собі ще більшого розчарування й ненависти, на яку ми з уваги на наші жертви, понесені для української справи, взагалі не заслужили. Проблеми, які маємо тепер розв'язати, виглядають так: Ви хочете зайняти Київ, ми хочемо зі своїм майном опустити Україну. За ціну Кієва ви згоднісяб винустити нас в спокою. Тимчасом антанта, від якої ми, як поконані — підчеркую це — зовсім зависимі, допомагається від нас, щоб ми не пустили військ Петлюри в Київ і робить нас за це відвічальними. Ви очевидно розумієте, що це для нас значить: за наш протинний аптанті виступ тут звалиться на німецький парід над Райном інвазія і цілій Німеччині можуть паложити важкі, просто голодові репресії. Супроти того ми тут мусимо уважно числитися з волею аптанти“.

Тут майор Ярош відчитав мені радіодепеші французького конзуля Епо з Одеси, в яких він робив Висну Німецьку Команду в Кіїві відвічальною за евентуальне заняття Кієва „бандами Петлюри“. Ми переловили одну з таких депеш, одначе в такім невиразнім і пірванім стані, що годі було викомбінувати, що і як. В Директорії додумувалися троха, як справа стоїть, але не припускали, щоб аптанта, а особливо Франція

хотіла обстоювати в такий спосіб інтереси німецького ставленника, яким безумовно був гетьман. Зрештою стилізація депеші і такі звороти як „петлюрівські банди“, становище Ено і його звязки з російськими назадняцькими кругами зовсім не виключали містифікації. Я перечитав подані мені депеші й запитав майора Яроша, чи він дасть мені їх, щоб я завіз їх Директорії. Він згодився на це й кінчив свою бесіду:

— „Супроти того ми не можемо випустити війська Директорії в Київ. А щоб уникнути боїв пропонуємо вам, означити тут демаркаційну лінію“.

Коли майор Ярош скінчив говорити і уділив мені слова, представив я зібраним членам Німецької Висшої Команди і Великої Солдатської Ради, що як справа не стоялаб, повинні вони передовсім поучити своїх, офіцерів на передових позиціях, щоб не мішались в політичні питання і не видавали опінії про це, котрий уряд України правний а котрий ні, як це робить майор фон Фуке та щоб не допускали в німецькій армії опертої на брехнях агітації про те, що ми не хочемо Німців випустити з України, — бо таке поведення тільки заогнить відносини і зовсім не спричиниться до полегшення проблемів, про які згадав председатель. По заві, що на це буде звернена увага, відповів я на бесіду майора Яроша менше-більше як слідує:

— „Що до теоретичного вступу то ми признаємо що Німці вложили в будову української держави ба-

гато труду, хоч той труд не все був звернений куди слід. Але вже шйак не можемо признати, що вложили й багато грошей. Бо вартости, якi Нiмцi вивезли й вивозять, що найменше рiвноважать їх вклад (в кiлька тижнiв онiсля, коли я був уже членом уряду, прислали менi з Висшої Нiмецької Команди докладну статистику того, що Нiмцi вивезли з України). Що до кровi й ненависти, то викликали її своїм поведенням до-теперiшнi нiмецькi верховоди. Чейже годi собi представити, щоб у якiй небудь країні під сонцем повсталала любов до союзника, якого мешканцi тої країни запросили як гостя до себе, а який напав на нарлямент тої країни з окликом, уживаним при розбоях: „Руки в гору!“ Адже так було?“

На це лое питання Нiмцi заметушилися. Найжипiще вiдповiв їх старенький, добродушний гeперал, що досi не обзивався нi одним словечком. Тепер крикнув:

— „Правда, так було! Але мiй коханий папе, ви не маєте поняття, що ми тут витерпiли!“ (Mein lieber Herr, Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben).

Майор Ярош додав до його слiв:

— „Чейже не пiдозрiваєте нас, що ми аж такi перозумнi, щоб нарочно наказали виконати арешт в Центральній Радi i то в такiй формi, в якiй це сталося. То було просте незрозумiння паказу зi сторони нищого офiцiра, який за це був покараний. А саму

річ зробили ми тому, бо ми мусіли її зробити. Що зробилиб Ви, якби ваш контрагент не додержував умов, як це робили люде з Центральної Ради, а Вам на додержання умов смертельно залежало?”

— „Я й тоді не поводивбися як в Африці а до виконання наказів вибравби відповідних офіцирів, а не таких, яким був лейтнант, що кричав у нашім парламенті „Руки в гору!“ або яким є майор фон Фуке“.

Суперечка над цим питанням оживилася і так вбилася в тямку Німцям, що вони ще перед виїздом з Київа, коли ми складали собі пращальні візити, старалися переконати мене, що нетакт, який поновнили в Центральній Раді, викликаний був без виши їх рішаючих чинників. На всякий випадок треба признати, що їм залежало на оставленню за собою доброї опії у нас.

— „Що до мерітум справи, в якій ми приїхали — говорив я дальше — то ми також стоїмо на становищі, щоби не з'уживати сил на непотрібну взаїмну боротьбу. Пан президент цієї конференції слушно замітив, що Директорії залежить на заняттю Київа і що за ту ціну моглиб Німці в спокою опустити Україну разом зі своїм майном. Але ми не можемо згодитися з його дальшими выводами з яких слідувалоб, що німецьке військо може силою пробувати не допускати нас до Київа. Адже сам пан президент говорив перед хвилию про потребу додержування договорів, а в справі неутрапности німецьких військ у нашій боротьбі про-

ти гетьманського уряду заключили ми в Білій Церкві
унісений договір, який підписали так представники
німецького офіцерського корпусу, як і представник
Великої Німецької Ради Солдатів з Києва“.

В тім місці члени віділу їх Великої Ради Солдатів почали мені переривати окликами, що вони вже
уєунули з Ради того, що підписав договір, бо він не
мав права підписувати його. На це відповів, я, що він
очевидно був уповажнений підписати такий договір, бо
потому Висша Німецька Команда розліпила по мурах
Києва відозву, в якій повідомляла всіх, що Німці захо-
вають неутральність.

На те відповів мені предсідатель, що ця відозва
вицана була без звязку з договором, заключеним в Бі-
лій Церкві, та що супроти домагання антанти вони
мусять стояти на становищі, на яким тепер стоять.

В тім місці дижурний офіцер приніс більший
твердий папір, якого вживають на окладинки при пе-
реплеті книжок і подав його генералови. Генерал пере-
біг його очима й подав майорови Ярошови. В тій хви-
лі я мимохіть кинув оком на текстуру й побачив, що
на пій був наклеєний той папір, який я привіз майо-
рови фон Фуке від шефа штабу Січових Стрільців в
справі подолених. Під цим папером наклеєний був дру-
гий, теж записаний папір. Була це очевидно відповідь,
яку майор Фуке вже вислав або пропонував вислати.
Це кидало будь що будь інтересне світло на великий

порядок, який ще налував у німецькій армії та свідчив
до про скорість получень, якої в українським військ.
не було. В тій хвилі я не міг сподіватися, що така
порядна армія скоро розложиться.

— „Що до домагання антант“, — говорив я
далше, — „то це певно якась містифікація. Передов-
сім консул Ено ніколи не був політичним предста-
винком навіть Франції, не то антант. По друге, ди-
вне, що антанта малаб обстоювати інтереси геть-
мана, якого відвигнула прецінь Німеччина і яко-
му антанта вже з тої одної причини не вірити.
По третє і найважніше: українське національне пов-
стання з кождою годиною кріпшає і коли ви добро-
вільно не віддасте Київа Директорії, то Київ буд-
силою здобутий, — що рівно добре знаєте ви, як
представники антант в Одесі, яких гетьманський уряд
разураз взиває радіодепешами о скору допомогу. Ви
знаєте, що та допомога скоро не може прийти. І зна-
єте також, що в разі якби ми навіть згодилися на
прекладану Вами демаркаційну лінію, — то чим довше
Київ не буде в руках Директорії, тим довше ви не діста-
нетеся до дому. Бо для наладнання управильного
транспорту залізницями треба, щоб Київ був в руках
тої влади, яка вже має майже цілу Україну, або
за кілька днів матиме. А що до репресій, якими Ено
грозить, то коли Франція схоче робити репресії
над Райном, то таки там над Райном випускає собі

сто інших причин і не ждатиме аж на повідомлення конзуля Ено“.

Тут наступила перерва нарад, бо внесено підвечірок, який для нас дійсно придався, бо ми з дороги були дуже голодні.

В часі перекуски довідувався я від поодиноких німецьких офіцерів, хто є майор Ярош і інші учасники парад. Про Яроша сказали мені, що він походить мабуть з Поморя, що підтвердило моє припущення, що в нім буде словянська кров. Мій інформатор звернув мою увагу на другого майора Генерального штабу, фон Фельзена, який походить з одного з ганзеатських міст, мабуть з Гамбурґа, належить до старої шляхотської сім'ї, що забагатіла з торгівлі, й має опінію дуже розумного чоловіка та перворядного фахівця в залізничних справах. Я придивився йому ближче. Був це чоловік літ коло 45, з великим, снідоблідим лицем, застиглим в спокою і дуже серйозним, з очима твердого виразу, середного росту, але великий корпусом. Він до сеї пори не відзивався, але по підвечірку став головним пертрактантом. Він засадливо ріжнися в дискусії від Яроша: інтелігенція Яроша була незвичайно жива й гладка, а фон Фельзена мало жива, причім спосіб його дискутування дразнив аж до обидливості. Такого навіть у дрібницях упертого чоловіка я ще не зустрічав. Але за це був він дійсно дуже розумний і слушно мав таку опінію між Німцями. Кожну справу трактував

дивно річево, а українську залізничу сіть і висшій та низшій залізничий персонал знав, як своїх п'ять пальців. Характеристики його були дуже короткі і дуже злобні — такі злобні, що я уважав за потрібне протестувати проти його способу вислову про наші відносини, причім, де міг, старався віддячити. Словом — не був це дипломат, але річевий і розумний чоловік, з яким, мимо його злоби, а може якраз ізза неї — інтересно було говорити.

В часі підвечірка випитував я Німця про особисті відносини їх представників, спробував випитувати Німець і мене про мене. Я признався, де кінчив університет, але не признався, що я Галичанин — з причин, яких легко догадатися, а про які мені незручно писати.

Від голови Директорії В. Винниченка і від Головного Отамана С. Петлюри мав я директиву, покищо не зривати з Німцями переговорів. Для того поставив я справу так, що маю сказати Директорії на випадок, колиб вона згодилася тимчасово на демаркаційну лінію під Києвом (про це, що буде, коли не згодиться, не треба було говорити, бо це було ясне — боротьба). Я хотів натягнути Німців на це, щоб згодилися в обляженім Києві віддати нам справу залізниць (в справі банків мав я окрему директиву, два наддніпрянські старшини мали говорити в справі демаркаційної лінії між військами). І на цім тлі вивязалася завзята суперечка з

майором Фельзенем, яку зможу представити аж по зібранню своїх щоденників.

Кінець кінців списав я все, що говорили Німці, взяв два примірники карти, на якій були визначені їх проєкти демаркаційної лінії — й ми виїхали. Та ще в Києві пригадав я собі, що київські Українці приготують в піднолю повстання в нутрі Києва. З уваги на це, що на генеральний наступ з нашого боку покищо не заносилося, боявся я невчасного взриву повстання, яке могло бути криваво здавлене. Дятого порозумівшись зі своїми товаришами, просив я німецького офіцера, який нас ескортував, щоб задержав авто і завів мене до найближчого телефону, бо я забув ще щось сказати. Він отримав мене з майором Ярошом, якому я телефонічно сказав, щоб для спокою в місті сейчас повідомив населення плякатами і в пресі, що ведуться переговори, що Німці й виконали.

Ми без пригоди вернули до Хвастова, де я здав звіт Директорії з нашої поїздки. В часі переговорів питав я Німців, чому їх делегація, яка порушила справу взаїмовідносин, не приїхала більше до Хвастова. Мені відповіли, що вони просто бояться вислати делегації, бо наше поведіння з першою було таке, що мають право боятися. Сунпроти того вислала Директорія в Київ другий раз делегацію, яка мала снискати договір про демаркаційну лінію і наладнати справу відтранспортування Німців з України. В склад цієї деле-

гації входило нас уже більше, м. и. крім полковника Осмиловського і мене ще отаман С. С. Коновалець, залізничний комісар Вірко, сотник Чорний, як ад'ютант отамана Коновальця і ще один наддніпрянський сотник чи значковий, як ад'ютант полковника Осмиловського. Цим разом мали ми меншеприємну подорож: під самим Києвом зловили нас гетьманські офіцери й хотіли розстріляти під покришкою відплати за розстріл якихсь 37 їх офіцерів, що попали в полон до С. С. Ескортували нас два німецькі офіцери. Коли нас арештовано, один з них поїхав до німецької команди, щоб домагатися інтервенції, а другий — фельдфебельляйтант, якому перший наказав стояти при нас як свідок до кінця, — втік (це представив я усно Німецькій Висшій Команді). Нас держали рівно добу під арештом і мали велику охоту розстріляти, яку нам зовсім недвозначно показували. Свої вражіння з тої памятної для нас доби описав я анонімно чи псевдонімно в 1. ч. київської „Ради“ за 1919 р. Тут замічу тільки, що ми всі були переконані, що живими не вийдемо і — мимо того добре спали та мали гумор. Був це славний „Galgenhumor“. В часі, коли писав той фейлетон, не знав я, що якраз в тім часі, коли нас увязнили — наші придержали за щось кількох німецьких офіцерів, зовсім не знаючи про нашу долю. Чи Німці були переконані, що за наші голови заплатять головами їх люде, чи з почуття обов'язку як ескортанти — досить, що київ-

ська німецька команда енергійно інтервеніювала за нами у гетьманських командах (кн. Долгоруков, як мені оповідали, не хотів нас випустити) і вкінці освободила нас.

Ми підписали тоді договір про демаркаційну лінію, причім я заявив, що більше в Київ не приїдемо, хіба з озброєною силою, до чого й прийшло.

Але заки це сталося, пережили ми ще багато, хоч небагато днів минуло від нашого другого виїзду з Київа до заняття його військами Директорії.

До місцевостей, у яких пережив я в тім часі найспільніші вражіння, належать (крім Фастова) Боярка і Винниця. Боярка це мала стація під Кіївом, де стояв штаб нашого Осадного Корпуса. Штаб цей становили Січові Стрільці, Галичани. Головні особи в тім штабі були: отаман Євген Коновалець, родом зпід Львова, командант Січових Стрільців, молодий чоловік, літ коло 26, стрункий, з сухим, стяглим лицем і подиву гідним орієнтаційним змислом. Він був властиво більше політичним начальником Січового Стрілецтва. Військовим начальником і представником цієї інтересної формації був рівно молодий Андрій Мельник, родом з Дрогобиччини, високий ясний блондин, з отвертим лицем сухітника. Говорив тихо, але з таким дивним притиском, що всі його накази виконувано без ніяких заміток. Фактичним ад'ютантом його був (тяжко ранений опісля) сотник Матчак, також з Дрогобиччини. Цей молодий чоловік,

що багато пережив, — думав надзвичайно реально й острим 'дотеном' висказувався про людей і відносини. Був це січовий „Schalk“, у якого я все любив інформуватися, бо він говорив коротко й дотепно, з гумором — навіть серед найтяжших обставин. Постійним, дуже живим і сиритним „курієром“ Штабу Осадного Корпуса для всяких справ (так мілітарних як інформаційно-політичних) був згадуваний вже сотник Чорній зі Львова.

Коли ті люде спали — не знаю. Бо коли я приїхав до Штабу в Боярці — а приїздив я часто — в день і в ночі, все заставляв їх при роботі. Всі були висохлі як хорти. Працювали на першій поверсі малої стаційки, куди треба було йти вузькими, неосвітченими східцями, обережно, щоб не замотати голови в густу струю телефонічних дротів. В освітленім передпокою кімнатки штабу вічно плакав полевий телефон якимсь умираючим тоном. При нім сидів дижурний старшина, а біля дверей (як і на долі) стояла сторожа з довгими штиками. В слідуючій кімнатці, троха більшій стояв непропорціонально великий стіл, кругом нього кілька крісел так близько стінці, що трудно було дібратися до слідуючого крісла, на столі карти й олівці, троха нанеру — і нахилені над картою люде — самі Галичане (в головнім штабі були самі Наддніпрянці).

Одної ночі вернув я з поїздки до Боярки, висланий туди з Хвастова Директорією, не памятаю вже в

якій справі, чи справах. Падав тихий сніг і засипав хвастівську стацію. Дивлюся на неї і не пізнаю її. Стація на котрій перед кількома годинами бачив я шалений рух, — пуста і тиха. Поїзд Директорії й Головного Штабу щез як фата морґана. Тільки попереривані телефонні дроти валяються по шинах і пероні. І сніг присипає їх.

Я був, як звичайно, такий вже не втомлений (це поняття невідомісне для означення безнастанного руху людини), тільки задубілий, що запевнення не пробудилося в душі. Ні запевнення, ні навіть зацікавлення тим, що тут сталося. Думка анерценувала враження так слабо, що мені не прийшло на гадку навіть те, що Директорія й Головний Штаб мусіли в великій поспісі опускати Хвастів, коли навіть дротів не звишули, тільки поперивали їх. Щойно геть-геть опісля витягнув я собі цей висновок.

Як автомат увійшов я до головної галі стаційного будинку, де все трудно було перепхатися, так повно було всяких інтересентів. Тепер пусто. Ні людей, ні сторожі. Вхожу до оперативної кімнати. Нема нікого. Тільки на столі лежить карта й від стіни дзвонить телефон.

— „Що це все має значити?“ подумав я і пішов до телеграфічного уряду. В дверях зустрів я знайомого урядовця, наддніпрянського Українця, який сказав мені з'ясовано:

— „Втікли так скоро, що навіть нічого не сказали. І ми не знаємо чому!“

— „Куди?“

Показав рукою на захід і додав: „Але де стали, не знаємо“.

Я получився зараз зі Штабом Осадного Корпуса в Боярці й повідомив його про все телефоном, — та питав, чи вони не знають, що сталося. Говорив з ними, як все в підозрілих положеннях, по шімецьки. Бо ми ніколи не були певні, чи між нашими урядовцями нема ворогів. Відповіли, що нічого не знають і просили, повідомити їх, як знайду Головний Штаб. Я зараз поїхав даліше (мав крім машини оден вагон) — на захід.

Їхав я досить довго й дуже скоро, аж приїхав на якусь маленьку стацію, серед поля, завіяну снігом. Там застав поїзд Директорії й Головного Штабу тай довідався, що сталося: Начальник нашої розвідки Кульчицький (галичанин) довідався зовсім несподівано, що Німці зі всіх боків концентричним маршем мають наступити на Хвастів, щоб захопити Директорію й Головний Штаб і вже почали йти. Супроти того Директорія й Головний Штаб, які не мали відповідної охорони, опустили Хвастів і парочно задержалися на такій незамітній стації, аж поки не виясниться, чи це правда. В вагоні Директорії напував уже гумор; більшість була того погляду, що наша розвідка скомпромітувалася. Оповідали собі вже різні гумористичні події з хвили

утечі з Хвастова і т. п. Особливо сміялися з поодиноких членів Головного Штабу.

Досить довго потому був і я того погляду, що паша розвідка непотрібно „викликала скандал.“ Аж одного дня привезли нам тайний приказ німецький (оригінал його маю в Києві), яким наказувано ріжним німецьким військовим частинам в означенім часі наступати на Хвастів . . . Наказ цей дістався в руки наших на якійсь бічній лінії в той спосіб, що зістрілено німецький літак, що розвсив ті пакази (Німці мали вже знов позривані получення). Потому при останніх переговорах з Німцями, в Козятині, дня 12. XII. 1918 відчитав я їм цей наказ й одержав відповідь, що робила це якась частина без відома їх Висшої Команди.

* * *

З хвастівських пригод вбилася мені в тямку ще така: Коли Німці почали опиратися походови українських військ Директорії на Київ, боротьба Директорії стала ще більше популярна між народом. Одного вечера довідався я в штабі, що голосний ватажок Шабельник, за яким так пошукували Німці, просить о прийяття його сотні в склад військ Директорії. Я був дуже цікавий, побачити його. Але в штабі вагалися, з огляду на опінію. Вкінці переважила думка, що буде лучше для населення й уснокоєння краю, коли приймемо Шабельника й вишлемо його з його людьми на фронт, де

можна їх буде поставити під острій контроль Січових Стрільців і в разі потреби — перестріляти. Адже дають амністію цілим юрбам військових і цивільних злочинців навіть найкультурніщі держави, коли заїде потреба. Так і сталося. І одної ночі в ясно освітлену кімнату Штабу вступив Шабельник, ватажок опришків: молодий, коло 27 літвий мужчина, з гарним, як у дівчини лицем, з чорними, блискучими очима, середного росту, кремезний, одягнений гарно в військовий однострій, з червоними як кров вилогами. На пероні стояла його сотня, з якою щойно прибув, добірні хлопці. Полковник Тютюник поговорив коротко з Шабельником. Шефа штабу Осецького не було. Я маю вражіння, що полк. Тютюник на власну руку прийняв Шабельника. І добре зробив. Бо його сотня дуже хоробро боролася під Києвом і в однім бра-вурнім наступі понесла великі втрати. А самого Шабельника прийшлося таки розстріляти. Він пиякствував на фронті, відходив собі без дозволу, представлявся полковником Січових Стрільців, чим сильно компромітував їх і знасилював якусь панночку. За все це Січові Стрільці розстріляли його. Таких здорових типів, який уявляв собою Шабельник, мало бачив я в життю.

* * *

Зовсім інакшого стилю був другий інтересний тип, з яким мені довелося зустрінути в ті бурливі дні. Називався він мабуть Маліневський і титулували його

полковником. Я чув про нього ще заки його побачив, а чув дивні річі, нпр. що він любить носити при поясі по можливості свіжу людську голову... Розуміється, я не вірив цьому. Бо ствердив уже пераз і не двічі, що уява людей в революційнім часі працює божевільно.

Читач може собі одначе представити мое зацікавлення, коли в часі одної переправи через фронт задля переговорів з Німцями в штабі одної з наддніпрянських ґруп, що стояла під Київом, сказали мені, що мене ескортувати-ме аж до останних наших стійок командант наших кіпних партізанів, полковник М. В широкій улиці села була мрячно і темно, тільки ліхтарні мого авта кидали смугу світла. Могло бути по півночі. Я ходив біля авта, щоб заґрітися. Біля мене стояли два німецькі офіцери. Нараз затупотіли кінські конита й наїхало коло 10 їздців на гарних конях. На переді їхав мужчина літ коло 45, в елеґантній тюлевій куртці, в елеґантнім поясі, з якого звисала срібна зброя. Через плечі мав перевішену коротку рушницю.

Я додумався, що це „він“. І мимохіть глянув, чи не має при поясі людської голови. Не мав. Мимо того не розчарувався я що до його інтересности. Коли ми серед ночі не могли перебратися через фронт, бо Німці стріляли навіть на своїх, які йшли з ліхтарнею і білим прапором, — завернули ми й заїхали до якоїсь пустої ніколи. І там ждучи до рапа, розговорився я з інтересним командантом партізанів. Був це освічений, бувалий

чоловік. Говорив кількома мовами, знав історію й літературу, розумівся на банковості. Довго волочився по Азії, де й розвинувся в ній той авантюричний зміст, що приспоровив йому славу небезпечного горлоріза. Один з його людей оповідав мені майже пейшмовірі річ про відвагу того чоловіка. З вигляду подобав на якогось шляхтича. Мав бриту бороду, великі пухкі вуси й дуже живе лице. Очі його бігали безнастанно, немов шукаючи когось.

Я й опісля інтересувався ним. І довідався я, що йому забаглося якогось козацького пірнача (старилу сильно любив) і він потягнув його з якогось українського музею. Тай виступив з ним прилюдно. А що мав багато ворогів, отож вони скористали з патріотичного претексту й застрілили без суду — за грабунок українського музею . . .

* * *

З інтересніших хвастівських подій згадаю ще арест визначних українських діячів, як Фещенка-Чопівського, Мацієвича, Марголина і н. Було це так. Одної ночі розійшлася на станції вістка, що наші залізничники відкрили десь вагон „з гетьманськими міністрами“, які з важними дорученнями їхали за кордон. На другий день рано дійсно привезли той вагон, а я й пізніший отаман Бель (Галичанин, що працював як ад'ютант при Головнім Отамані) одержали від Директорії доручення, увяз-

нити їх. З стрілецькою сторожею вступили ми до привезеного вагону. Сиділо в нім 6 чи 7 людей середного й старшого віку, яких я вперве бачив.

— „Іменем Української Народної Республіки арештуємо Вас!“ заявив я і попросив їх, вийти з вагону. Деякі між ними були дуже перелякані, а оден сказав:

— „А я не говорив?“ Був це Марголин, як я потому довідався.

— „За що нас арештуєте?“ Запитав старший між ними (був це Мацієвич, пізніщий міністр закордонних справ при Директорії).

— „Не знаємо,“ відповів я. „І так само не зналиб ми, за що, якби вас Директорія казала розстріляти.“

Я тому так відповів, бо мені здавалося, що вони своїм тоном поспонувають зарядження Директорії. Оточені Січовими Стрільцями йшли вони вже мовчки до кімнати, в якій ми держали арештованих на стації. Тільки Мацієвич показував своє невдоволення.

Я був переконаний, що їх розстріляють за підписання гетьманського маніфесту з 14. XI. 1918, яким Україну піддавало Москві. Розуміється, я думав, що це гетьманські міністри. Тимчасом по дорозі почув я, як здається Марголин закликав одного з них: „Фещенко-Чопівський!“ Це мене застановило. Що робить там відомий учений між арештованими? І чи це він? Атже не багато їх маємо, щоб арештувати, подумав я. І запитав:

— „Вибачайте, чи Ви той економіст Фещенко-

Чонівський, що пише статті в „Раді“ й н. українських видавництвах ?“

— „Н.“

— „Яким же чином Вас увязнили? Це мусить бути помилка.“

Фещенко, симпатичний чоловік, літ коло 35, якось сумно усміхнувся. Він як с. ф. думав очевидно, що Директорія, в якій переважали „ліві“, арестувала його з партійної ворожнечі. На щастя — відносини не були ще дуже загострені. За пів години я сам освободив їх з тюрми (по розмові з Винниченком). Задержано тільки міністра Вороновича, б. губерпатора з царських часів, Москвина, який був головним організатором насильства над Центральною Радою — і гетьманського полковника Мишковського (що потому служив в галицькій армії).

* * *

Я згадав вище, що головну навалу праці становило для мене обжирання з Німцями. Але крім цього і крім частих поїздок на фронт займався я й багатьома иншими справами, які незв'язані були з моєю функцією товмача, та які або „самі собою“ мусіли мені припасти, або брав я їх до полагодження, бо не міг дивитися на це, що їх полагоджують зле, або що гірше — зовсім не полагоджують. До перших належали справи, з якими зверталася до наддніпрянських братів Начальна Команда га-

лицьких військ, поодинокі галицькі команди, особливо постачання, Галицький Уряд і приватні Галичане.

В справі висилки підмоги в Галичину я раз аж посварився з Головним Отаманом в кімнаті штабу.

До другої групи справ належали справи правничі, яких не доручала мені Директорія (бо деякі доручила, нпр. справу переслухання полк. Мишковського й міністра Вороновича). Брався я до них тому, бо багато було увязнених, а ніхто не знав, за що вони сидять. Сторожа арестувала й приводила без ніяких паперів. Своїх арестованих залягали дворець і сильно докучали. Як уже годі було обігнатися від них, я переслухував увязнених і звичайно випускав, кажучи їм, що як другий раз попадуть, то буде зле. Переважно були це люде прості, які в п'янім стані підбурювали проти всякої влади, до чого отверто признавалися, кажучи, що не розуміють, чому так робили. Випускав я, розуміється, за порукою поважніщих людей і то випускав таких, що мали сім'ї. Нежонатих задержував, не знаючи, чи це не „фахові“ агітатори.

Раз лучилася мені така історія: На пероні спинився сильний крик і тупіт. В однім напрямі бігла кудись маса людей у сірих шинелях і кричала. Був це якийсь свіжий транспорт війська. Питаю, чого солдати заворушилися так? Відповідає мені якийсь старшина, що пізнали між нашими якогось чоловіка, що був у „карательнім отряді“ гетьмана й дуже знущався над народом. Зараз буде самосуд . . .

В мені пробудилося моє правниче сумління і я постановив не допустити до „ліпчу“, але бодай ствердити в нятьох міпутах вину того чоловіка. Кивнув я на двох знайомих Січових Стрільців, що стояли на сторожі і з ними вдерся в товпу, яка вже держала молодого переляканого чоловіка в чорній скіряній куртці. Розярення було велике. Я гукнув як міг найголосніше:

— „Зараз переслухаємо свідків!“

Відповів мені голосний гамір певдоволення й оклики:

— „Яких свідків?“ — „Він не питав ніяких свідків, як бпв!“

— „А ми запитаємо, бо тут є право й українська найвища влада! Тут на станції!“

Я показав рукою на вагони Директорії й це більше відвернуло увагу товпи, чим успокоїло їх.

— „Розступитися!“ крикнув я. За мною повторили це й два Січові Стрільці, а за ними й наддніпрянські старшини. Товпа розступилася в дві лави. А увязнений до мене, — що він невинен...

— „Мовчати!“ крикнув я, як міг найголосніше. „Свідки скажуть, чи невинен!“

Це успокоїло товпу. Я зажадав, щоб виступили свідки, які бачили злочинства того чоловіка. Виступило пятьох. Я казав під штиками відпровадити увязненого в кімнату, де я звичайно переслухував. Свідки рушили за мною. Товпа теж.

Заприсяг я одного свідка й питаю:

— „Бачили ви того чоловіка, як він знущався над кимсь, бив когось?“

— „Ні. Але бачив, як він приїздив до нашого села з міста, де стояв „карательний отряд“. Він був у тім отряді“.

— „Того замало! В гетьманській службі були й чесні люде, які тепер служать народній справі“.

Заприсягаю другого, третого і т. д.

Всі зізнають таксамо.

— „Він буде освобожденний!“ кажу.

А мої свідки в оден гуж:

— „Так не може бути!“

— „Може“, кажу, „і навіть буде, як не знайде-те таких свідків, що бачили, як він мучив когось“.

Виходжу ще раз до товпи, яка жде нетерпливо, переповідаю їй, що свідки під присягою зізнали і ка-жу, що цього чоловіка убивати нема за що. Гамір неза-доволення відповів мені. Тоді я знов кричу:

— „Давайте свідків! Двох свідків вистане, але під присягою!“

Виступило трьох. Вертаю з ними до кімнати, за-присягаю й переслухую. Те саме.

Оден зі старшин приходить з надвору й каже мені до вуха, що того чоловіка випустити тепер немо-жливо, бо товна вже кричить, що хочуть випускати „карательників“ . . . Може прийти до бунту.

Виходжу до товпи й кажу їй, що увязнений Мель-

ничук (так він називався) буде задержаний в тюрмі аж поки не знайдуться два свідки, які скажуть „до протоколу“, що він виробляв. Гамір незадоволення був, але улягався.

Я другими дверми випустив Мельничука (дрожав, як осиковий лист), давши йому поручення до одної з надграничних команд, здається у Волочисках, де він просився, щоб в потребі втечи в Галичину. Я зустрічав його ще опісля — пильно робив свою службу. Річ ясна, що якби так тоді знайшлося було двох фальшивих свідків, жадна сила булаб його не вратувала перед смертю.

До другої категорії справ належали ще й інтервенції в справі закупок для війська. Чимсь подібним я ніколи не займався. А довелось займатися в Хвастові. Бо годі було дивитися, як люди, котрих завізвано в пильних торговельних справах, годинами, ба, днями ждали й шукали когось, з ким моглиб умовитися або одержати гроші, за доконані вже доставки. За це крутилися вони коло мене, щоб мене поблагословити хабаром. Коли я заявив їм, що українські урядовці новинні передовсім тим різнитися від російських, щоб не брали хабарів, пожелали мені, щоб я став ще міністром в Києві. Вони певно не прочували, як прикро для мене справдиться їх желання.

Я так докладно знав уже деяких купців і їх справи, що генерал Осецький ще геть-геть опісля не

виплачував належних сум за деякі доставки, поки не принесли від мене записки, що їм належить (хоч урядово не мав я з тим нічого спільного). Мимоходом сказавши, нпр. коней зовсім не треба було купувати. Бо від австрійської армії відібрано велику кількість добрих коней, які дармо стояли. Але про це довідувався команди або за пізно, або годі було спроводити їх там, де треба. Хаос панував великий.

* * *

Найприсмніші дні на Великій Україні пережив я в старій столиці Богданового полковника Богуна — у Вінниці, де Директорія переїхала по своїй пригоді в Хвастові. Вінниця це велике місто з електричними трамваями, добрими готелями й ресторанами, кількановірховими кам'яницями, плянтами, бульварами, фабриками, з чудовими ділянцями віль, книгарнями й значним торговельним рухом. Це фактична столиця Поділля (Камінець адміністративна й надається на спокійне університетське місто типу Гайдельберґ). Великий залізний міст на Бозі надає Вінниці ще красний вигляд.

Тут військова влада зареквірувала для Директорії два найлучші, великі готелі (Савой і Франсуа). І тут я вперше від початку повстання міг пожитися в ліжку в окремії кімнаті (виспатися ще не міг, бо праця зовсім не зменшилася), з'їсти порядний обід, брати правильно білизну — словом, почути знов смак цивіліза-

ції . . . Центральне опівання, електричне освітлення й можливість купелі доповняли почування моєї дочасної розкоші.

При обіді сходився я даліше постійно з членами Директорії та її найближчих знайомих (не було тільки Петлюри, бо штаб повернувся до Хвастова, опісля до Козятинна, але і він приїздив). Тут пізнав докладніше всіх її членів. Найбільша індивідуальність між ними, безперечно — Винниченко. Це повний чоловік, який додержує приречень, уміє мати повне довіря до других людей, орієнтується в обставинах і людях, має відповідну енергію, ідею і — що я уважаю дуже важним — почуття комізму (підчеркую це нарочно, бо у інших визначних діячів не все видно було це, що колись опишу). Як державний муж він віддержував вивні свої важкі обов'язки і мав смілі плани. Не перевів їх не з власної виши. На Галичан нарікав, закидаючи їм, що вони не веслі зрозуміти революційного часу. Але відносився до них прихильно і все говорив: „Найспокійніше сплю тоді, коли Галичане стоять на сторожі“.

Раз лучилося Винниченкови таке: його бюро було на 2-ім поверсі, кілька дверей від його приватної кімнати. Щоб уможливити йому працю, сторожа мала наказ, в означених годинах нікого без попереднього дозволу не пускати до його бюро. Отож зложилося так, що сам Винниченко йшов до свого бюро.

— „Стій! Куди?“ — закричав жовпір.

- „До бюро президента!“
- „Не вільно нікому!“
- „Я президент Винниченко!“
- „Папір є?“
- „Нема“.

— „А я відкіля маю знати, хто президент?“

Відповів жовнір. І не пустив. Ми мали з тої пригоди сто потіх. І Винниченко теж хвалив собі таку сторожу.

За довіре любили його Галичане. На мою думку Січові Стрільці булиб в усім підперли його політику. Винниченко не вірив у це, що в них можлива правдиво революційна неспішка. І тому, не чуючи за собою плечей військової частини, не виступив так певно як це міг зробити — й уступив.

Мабуть не час говорити вже тепер докладніше про нього як про державного мужа. Але спокійно можна згадувати про його величні мрії в справі творення оригінальних осередків української культури, про що ми не раз говорили. Якже мало коштувало б це українську державу, колиб вона побудувала нпр. в чотирох місцях: в Карпатах у Криворівні, під Каневом (біля могили Тараса, де є чудовий вид на Дніпро), на Криму, де досконалий клімат для хворих і на Кавказі — чотирьох комплексів будинків для письменників, поетів, малярів, різьбарів і всяких інших творців з відповідно улаженими помешканнями, робітнями, бібліотеками і т. д. Так повеликоб огнища культури, які просперувалиб

особливо гардо в діті і які виплатилисяби українській державі сторицею.

Оточення Директорії у Винниці було вже зовсім інше чим у Хвастові: коли там переважали військові, тут верх брали цивільні люди. З усіх боків приїздили різні політичні емісарі, приходили партійні депутації й т. п. Зв'язки з Галичиною теж скріпилися: Майже що динни приїздив хтось від поодиноких частин війська, а часто і від уряду. Праця Директорії значно збільшилася. Я мешкав на першій поверсі в будинку Директорії й вічно був в русі між поверхами й кімнатами. Мимо скріпленої праці вже панів з'організованих бюр Директорії я даліше полагоджував різні справи, які властиво до мене не належали.

До найбільш некучих справ даліше належали справи з Німцями. Троха влекшило мені було це, що німецький генерал (здається фон Райтер), стаціонований в Корсуні, прислав був свого офіцера для зв'язку, який мав подавати нам до відома вісти про напади наших частин на німецькі, а ми йому напади німецьких частин на наші відділи. Які взаємини були між тим генералом а Вищою Німецькою Командою в Києві і чому він а не вона прислав того офіцера для зв'язку, — не знаю. Мабуть взаємини між ними не були добрі і я припускаю, що він зробив це на власну руку. Бо раз чув я, як офіцер, що приїхав від него до того, який був приділений до нас, говорив йому, що генерал фон

Райтер не думає наражувати своїх частин на загибель із-за політики „панів з Кієва“. Досить, що присланий офіцер, якому приділено кімнату також в будинку Директорії, заощаджував мені багато біганини. Був це симпатичний молодий лейтнант, вихований в Аргентині, який на вістку про мобілізацію Рідного Краю добровільно приїхав і зголосився в ряди німецької армії. Якийсь час жив я з ним в новій згоді. Але одного дня запримигив я, що до мого офіцера разураз заходять цілі депутації місцевої німецької залоги (була це переважно кавалерія) з важкими „мінами“. Вечером прийшов він до мене і просив, щоб я виробив йому дозвіл, шифрами (!) зателеграфувати до його команди. Я повідомив про це Винниченка. Розуміється, він такого дозволу не одержав і — виїхав. По якімсь часі почалися сильніші непорозуміння між німецькими й українськими військами. Прийшло до цього і в самій Винниці. Одного дня пізнім пополуднем прийшла до Директорії депутація німецьких офіцерів з Винниці. Директорія була дуже занята й не прийняла її, а мені доручено сказати, щоб депутація прийшла завтра. Але вечером прийшла друга депутація — ця разом вже зложена з офіцерів і делегатів солдатської ради. Мені доручено переговорити з нею. Депутація домогалася, щоб ми доставили тій частині німецького війська, що було в Винниці, відповідного числа вагонів, в яких вона в новій озброєнню і з усім своїм майном моглаб опустити Україну.

По попередніх досвідах ми були вже дуже недовірчливі, особливо супроти німецької кавалерії, де між офіцерами переважав аристократичний елемент. Я побоювався, чи Німці з Виниці не мають заміру получитися в найблищій околиці з якоюсь іншою німецькою групою й описля напасти на Директорію. Для того відповів, що Директорія має вправді з'обов'язання, як найскорше вивезти німецькі війська з України, одначе не може цього робити безпляшово, бо тоді наступивби хаос на залізницях. Супроти того запитую їх, чи мають вони наказ Вищої Німецької Команди, щоб опускати Виницю. Відповіли, що такого наказу не мають, бо не мають подучення з Київом. Але знають, що ця полоса має бути в найблищих днях евакуована і для того домагаються вагонів.

— „Відкіля панове знаєте про евакуацію?“

— „Це вже наше діло!“ Грубо відповів пруський офіцер.

— „А наше діло дати вам вагони або не дати їх,“ відповів я.

— „То ще побачимо,“ відповів він і виїшов. Делегати солдатської ради остали й дальше домагалися вагонів. Вони описля стали вже просити о вагони, кажучи, що вони „бідні люде“ які не мають иншого бажання, як дістатися домів. З усього перебігу розмов набирав я переконання, що Німці щось приготавляють і що є між ними партія, яка не хоче мішатися в це.

Тоді заявив я делегатам, що вагони можемо їм дати, але під одним умовом: коли вони зложать зброю. Це безпечніше і для нас і для них. Бо вже було багато випадків що на озброєні німецькі транспортні відбулися напади. А неозброєних пропускають скрізь. Зрештою ми годимося дати їм сторожу аж до границі української землі, коли вони зложать зброю. Солдацька рада відійшла, щоб парадитися між собою. Невдовзі вернула з двома офіцерами, які іменем всіх Німців заявили, що зброї не зложать, а коли ми спробуємо їх розброїти, то вони — мінометами знищать будинок Директорії так, що камінь на камені не остане.

Я перепросив їх на хвилину і скочив до телефону, де казав себе получити з корнуеною командою. На її чолі стояв тоді ще генерал Ярошевич (тойсам, що свого часу поставив цілу армію до диспозиції Центральної Ради). Прошу його до телефону й подаю до відома домагання німецької залоги та погрози німецьких офіцерів і питаю, чи може він впевнитися, що Німці не мають тут мінометів. Відповідь звучить:

— „Мінометів? Ніяких мінометів вони не мають.“

— „Чи певно, пане генерал?“

— „Якто? Як мусівби знати про це!“

— „А як довго ви сидите у Вишніці?“

Сказав чистю місяців, здається, що вісім і додав, що хтось мусівби був бачити, як вони ці міномети везли. І амуніцію до них.

Успокоєний цєю заявою вернув я до депутації й, заявив німецьким офіцерам:

— „Можете, панове, стріляти зі своїх мінометів на Директорію, кілька хочете. Ми знаємо про ваші міномети все, чого нам треба. Про інші ваші сили теж“. (І про це говорив я з Ґенералом).

— „Ви, здається, не вірите, що ми маємо міномети?“ відповів мені один з офіцерів. „Отож іще раз перестерігаємо вас уряд, що ми міномети маємо і що вони знаходяться дуже близько від цього будинку.“

— „Also heraus damit!“ (Отож руште ними!) сказав я, не укриваючи вже глузу.

Німці глянули один на другого й вийшли, отягаючись зі салі.

Я при вечері оповідав весело Директорії цілий перебіг перемовин, додаючи від себе, що вони завтра можуть прийти з погрозою, що привезли проти нас сотню витресованих горилів, які перед битвою так голосно б'ються в груди, мовби хто бив у барабани. Одначе в глибині душі не був я певний, чи вони дійсно не мають десь мінометів.

Для того з напруженням очікував я слідуючого дня, бо річ була очевидна, що такий стан довго не потриває.

Слідуючого дня коло год. 10 рано дали нам знати, що на залізничім дворці і ще в двох місцях почалась битва. Але ніхто не знав, як до неї прийшло і хто по-

чав. По короткім часі Німці зложили зброю. Мали сімох убитих і кількох ранених. Ми чотирох убитих. Опісля оповідали, що битва почалася з того, що якийсь німецький офіцер від кавалерії домагався чогось від нашої сторожі на дворці, а коли та відмовила, вистрілив з револьвера.

— „Чи мали вони міномети?“ запитав я старшину, що прийшов з рапортом.

— „Мали в городській управі, де стояла їх команда (це було дуже близько від будинку Директорії). Саме тепер наші хлопці витягають їх відтам.“

— „Чому ж не стріляли?“

— „Бо їх солдати не хотіли. Боялися, що тоді з життям не вийдуть.“

Невдовзі потім Директорія усенула генерала Ярошевича.

Над цим епізодом задержався я троха довше, бо він дуже характеристичний що до вартости інформацій, які одержується на сході „з компетентних жерел.“ Західний офіцер відповівби в такій важній справі: „не знаю“, якби не був певний чогось. Провірювавби і т. п. Але тут інакше.

З німецькою залогою у Вишніці обійшлася наша влада дуже елегантно: унаслідок Німцям справили гарні похорони (разом з нашими), зброю зложили їй в окремі вагони й вислали разом з ними до границі, а за пограбовані у них в часі битви річи виплатили Німцям

кількадесят тисяч карбованців (вони тоді мали ще вартість).

Який вплив мали тоді німецькі офіцери, тоді напевно казали: чи до них дійшов снізнення тасмний наказ, про який я вже згадував, чи був це просто розвал між ними і прості солдати домагалися від команди повороту домів без огляду на Вищу Команду в Києві, чи мала це бути якась акція на власну руку — про це не довідався я, хоч опісля ще раз зустрівся з тим симпатичним офіцером для звязку, якого прислав був генерал фон Райтер. Він заявив мені тільки, що нічого про це не знає і жалувався, що війська Директорії разом з населенням по цілій Україні розброюють німецькі війська. Розуміється ми знали про це, бо вже передтим порозендали накази, щоб Німцям не вірили і не давали їм ні паровозів, ні вагонів, а де вони будуть у перевазі й сплюю забиратимуть паровози й вагони, — там розбирати їм рельс, але так, щоб опісля легко їх можна було знов зложити.

У Вишніці бував я на засіданнях місцевого Укр. Національного Союзу і в приватних домах часом. Було там кількох Галичан, гімназійних учителів, які щиро працювали: Танчаковський і Козак з жінками та Остап Вахнянин: канд. адв. Козоріз працював в судейській адміністрації. Українізація йшла. Раз звізітував я українську гімназію і сам штаб хлопчиків та дівчат історії та географії України й німецької мови. Я був задово-

лений зі своїх помічень. Особливо добре ділає на сільських дітей їх побут з жидівськими дітьми на спільній лавці. Місцеві Поляки бойкотували українську школу а їх „Мацерж Школьна“ видавала просто безсоромні книжечки; в них писала, що там — польська земля, хоч Поляки прийшли там пізніше, бо якби судити по тім, хто скорше прийшов, то найскорше прийшли заяці і т. п. Розуміється ті книжки скопфіковано.

Помаду наладжувалася українська адміністрація і булаб зовсім правильно функціонувала, якби уряд поендів був довше на однім місці.

Але тимчасом кругом Київа пазрівали нові події. Несподівано скоро почав розвиватися розклад в німецькім війську. До нас доходили вісти, що в Київі німецькі жовніри продають уже власну зброю на базарах, що таке саме діється в цілім краю і що поодиновкі німецькі відділи без дозволу своїх команд ведуть переговори в справі розброєння їх за ціну вивезення до дому.

Невдовзі одержали ми офіційальне potwierдження цих дивних вісток: Німецька Висша Команда з Київа повідомила Директорію, що бажалаб вислати депутацію в справі остаточних переговорів. Наш штаб стояв тоді в Козятині. Ми вже знали, що з Німцями зле і що вони довше не в силі вдержати Київа перед нами. Директорія доручила мені й генералови Грекобу (як військовому експертові) поїхати до Козятина, куди закликано й німецьку делегацію — тай заключити з Німцями договір

в справі здачі Києва. Німці в час зголосилися. Бо в їх військах починався вже такий розлад, що нпр. під Києвом полковник Січових Стрільців Чхота розбрав цілий німецький батальон і списав з ним формальний акт розбросання. Просто вірити не хотілося, що це можливо — з пруським військом гордого „Кайзера“ Вільгельма! Але це був факт. І таких фактів було багато. Всі вони свідчили виразно, що ломиться на Україні залізна дисципліна Німців.

Читач може собі представити, з якою сатисфакцією диктував я в Козятині представникам гордої німецької армії, що до такої то години мають зробити те і те (акт цей — оповіщений друком у винницьких і галицьких часописах з дати Козятини, 12. грудня 1918). В душі мав я повну сатисфакцію за це, що Німці розігнали свого часу найвищий парламент українського народу — Центральну Раду, кажучи їй „Руки в верх!“ Тенери їм казали: „Руки в верх!“ — тільки інакше, на більші розміри. Тоді я не знав, що коротко трівати ме наша радість: мені перед очима стояв золотoverхий Київ, який правдива українська влада мала зайняти силами українського народу. З довгого несняння їй переднервування слези самі так котилися мені з очей, що я не міг уже контролювати, як відчитувано цей акт. Зміст його в своїй основі не рікнився від білоцерківського, але форма дуже ріжнилася.

По підписанню договору, яким Німці здавали нам

столицю, приступив до мене майор фон Фельзеп і попросив о розмову в чотири очі. Ми вийшли на перон і він почав:

— „Тепер, коли ви досягнули своє, може схочете випустити з життям бувшого гетьмана України, Скоропадського. Чи можете мені дати якісь гарантії, що це настанить?“

Я довгу хвилину не відповідав. Бо не знав, що відповісти. Річ малася так, що про цю тему була вже не раз бесіда в Директорії. В народі гетьман був сильно ненавиджений ізза контрибуцій, які під його фірмою поміщики немилосердно здирали з селян, не раз і в десятеро більших сумах, чим виносили або взагалі могли виносити їх „шкоди.“ Притім були народ і знущалися над ним усякі „карательні отряди“ — також під фірмою гетьмана. Супроти того з усіх боків підносилися домагання, крайно ворожі для нього. Свідома українська інтелігенція боліла не тільки болем народа, але ще й своїм: вона була на гетьмана обурена за акт з 14. листопада 1918 р., яким він Україну піддавав Москві.

Передумавши різні можливості відповів я:

— „Гадаю, що Директорія, як уряд великої держави не схоче робити її оїній балканської держави, де перевороти кінчаються убійствами бувших володарів. Розуміється, гетьман мусівби наперед виразно зречися всяких претенсій до України й оповістити це. На всякий випадок запитаю про це Директорію“.

Я зараз таки пішов до апарату Юса, получився з Винищенком і представив йому просьбу Німців. Одержав відповідь: .

— „Не приймайте в тій справі ніяких зобов'язань“.

Це й подав я до відома майорови фон Фельзенови. Коли відомий лист Моркотуна опертий на фактах, то гетьман або його прихильники робили ще подібні заходи через українську масонську лжожу у нашої військової влади, про що ми не знали аж до оповіщення згаданого листа. Зречення, якого я домагався від майора фон Фельзена, гетьман дійсно розтелеграфував на всі сторони в короткім пращальнім листі, в яким каже, що „Бог не дав йому сили“ доконати для України того, чого хотів.

Дня 14 грудня 1918 р. — рівно в місяць по виданню гетьманом маніфесту, яким він Україну піддавав Москві, — війська Директорії вступили в Київ кількома кольонами. В улиці Києва увійшли виключно правильні війська: Січові Стрільці й Наддніпрянські частини. Німці замкнулися в призначеній їм ділянці, де була їх Висша Команда. Гетьманські відділи зложені з російських офіцерів, в переполюсі втікали в напрямі „Недагогічного Музея“, перед яким покидали стоси зброї, що довго опісля лежала там, а сніг на неї надав. Там їх і замкнули в більшій числі. Але ще більше їх розбіглося по Києві й втекло на лівобережжя.

IV.

Читач, який в сім первознім часі мав витривалість дочитати мої спомини аж до цього місця, мусів заприпитити, як мало я дав йому вісток про духовний бік української революції.

Чому? Бо її „технічний“ бік абсорбував весь мій час і всю мою енергію. Яка маса такої праці валилася на мене, можна бачити з того, що конспект цих споминів до IV уступу обіймає всего на всего оден місяць, а робить вражіння, якби описував значно довший час. В мірі без усякого порівняння більший робило це вражіння переживання того часу. Нераз здавалося мені, що минув рік або й більше від хвилі, як я виїхав зі Львова. Так багато мав я вражінь, подій, праці, вісток, нових тинів і т. д. І весь той час не скучав я ніколи ні хвилини. Цікаве було тоді життя. Таке цікаве, що моя рідна Галичина, яку я так недавно опустив, усувалася в моїх споминах в якусь далеку і щораз дальшу далечинь, засувалася переді мною якоюсь синявою імлою, яка розкладала в моїй душі все, що вязало мене з Галичиною. Я починав розуміти стару гомерівську легенду про овоч льотоса: Коли його хто покоштує, забуває Рідний Край. А тут тим легше було його забути, що й цей край, у яким я опинився, був теж країною мого народу. Тільки без порівняння більшою, могутнішою, живіщою, де барвисте життя клеко-

тіло й бунувало мов між Скиллею й Харибдою. Тепер розумів я також ухвалу Стрілецької Ради в Білій Церкві: не йти на Львів. Вониж так давно не бачили того Львова і так зжилися з Великою Україною. Коли я за місяць так зжився з нею, то що дивуватися їм, які роками зживалися? Нераз минуло й по кілька днів, в яких Галичина не приходила мені на думку.

Правда, я при кожній нагоді вислав туди, що міг: і літаки і муку і цукор і одяг і зброю. І кдав я всяку іншу роботу, коли приїхав хтось з Галичини таї звернувся до мене, щоб допомогти йому, вичлупотати якусь допомогу. Але на це треба було, щоб хтось приїхав і пхнув мене. Бо я піддався вже був загальній думці, що як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів. Була це загальна думка і Наддніпрянців і Галичан, що працювали на Великій Україні, в першій мірі Січових Стрільців. Корінь цієї думки у Галичан була всеж таки мрія про освободження Галичини при допомозі Великої України. Але цей корінь в їх власній уяві щораз більше й більше закривав пишній наддніпрянський квіт льотосу з його чудовими красками, з його імпрозантно розгоновим ростом. Так. То були дні і почі п'яні чудовою мрією великодержавности української нації. І де мені було в ті п'яні мрією дні приглядатися політично-партійному ферментови українських партій і кружків?

Не знаю, чи я добре представив читачеві те, що

діалося в мені і кругом мене. Мені здається, що є хви-
лі в життю людей і народів, які ще розмірно найлучше
може представити поет. І таку хвилю переживав я. З
поезії пригадується мені короткий вислів, який можна
до неї приложити:

. . . „То був якийсь шалений карнавал.
Червона оргія буяла на просторі“

Кругом лилася кров, той одинокий сів, яким ви-
ростає кожда велика держава (бо мала може вирости
також з ласки великих). А ми рвали шляхи й получен-
ня будівничим нашої держави, бо — мусіли рвати
Та це щойно в перспективі починає прояснюватися.

Українське національне повстання проти гетьмана
України мусіло вибухнути, бо він 1) оперся на ро-
сійським елементі, 2) був надто реакційний в револю-
ційнім часі.

Оскільки в обох цих напрямках завпили Німці,
чому українські бодай правіші партії в свій час не
стали при гетьмані — це повинен вияснити хтось, що
бачив усе те і переживав.

Партійний фермент уже тріскав і на мене. Памя-
таю, як раз Авдієнко, сьмнатичний чоловік в силі ві-
ку, з гарним усом і здоровим лицем (його партійною
приналежністю я зовсім не цікавився) приступив до ме-
не в їдальні Директорії, показав мені якийсь писемний
проект реорганізації армії в напрямі прибіщення її
до організації більшовиків і переконував мене, що буде

зле, як не підемо в тім напрямі. Переконавав і майже переконав. Але при всіх таких розмовах пам'ятав я од-но: що не знаю ґрунту, на яким працюю а бодай, що не знаю його так, як ті Галичане, які працюють вже цілі літа на Великій Україні, себто Січові Стрільці. Я сказав йому це і прирік тільки передати його про-ект голові Стрілецької Ради та познакомити його з її впливовими членами. Було це ще у Вишніці. Здивувало мене дуже, коли на другий день ґенерал Греков, який не бачив, як Авдієнко переконував мене, — почав мені вияснювати, з якими небезпечними планами в справі армії посяться деякі ліві. І майже дослівно переніс мені проект, який я мав в кишені. Я і йому сказав, що не розуміюся на тих справах і що держатися буду то-го, що вирішить Стрілецька Рада, з якої членами ґе-нерал Греків був від давня знайомий. Одного дня пої-хали вони до штабу Січових Стрільців. Я познакомив Авдієнка, як обіцяв. Але що сталося з його проектом не знаю, бо не міг бувати на всіх засіданнях Стрілець-кої Ради. Подібний проект предложив мені устно також с. р. Григорійв. Я і його відіслав з листами до пооди-ноких старшин Стрілецької Ради.

Директорія почала приготуватися до виїзду в Київ. Я розумів, що з хвилию, як наш уряд прибуде до столиці, скінчиться можливість моєї дотеперішньої ді-яльності вже з тої простої причини, що тепер майже всі найважливіші уряди й люди були в однім будинку, а

в Києві будуть розкинені у великім місті. Цю ріжницю в можливості полагоджування ріжних справ (особливо постачання) бачив я вже між Хвастовом і Винищею (у Винищі постачання було в окремім будинку). Апарат Директорії наростав скоро і зі своїм ростом став отяжільний, повільний.

З Києва взивала мене Стрілецька Рада денешами до приїзду. Але я мав ще при Директорії полатити кілька справ, які видавалися мені дуже важними, а яких я вже не сподівався полатити в Києві, де апарат Директорії очевидно мусів ще збільшитися. Мені ходило о кілька номінацій, які я й перевів.

Сам одержав я номінацію на шефа Української Телеграфічної Агенції (УТА) в Києві і був з неї дуже задоволений, бо сподівався, що з тим скінчиться моя властиво неопределена праця й біганина. Матиму спокій і змогу працювати, як публіцист, може навіть студіювати в київських бібліотеках. Так я мрів.

Ще перед заняттям Києва говорив Винищенко про потребу налагодження агітаційної й просвітної праці на велику міру, чим я вже поперед тішився дуже.

V.

Був спільний, зимовий день, коли поїзд Директорії заїхав на гарно прибраний київський вокзал (зел. двірць), битком забитий народом, депутаціями, представ-

никами чужих держав і т. д. Довго трівали промови. Київ дійсно щиро витав Директорію.

По промовах серед страшного патовну, в яким не помагала вже ніяка сторожа, удалося й мені передертися ліктами через товну й добитися до довгого ряду авт: вони їхали на Софійську Площу, де від тисячеліття відбувалися торжества української історії. По дорозі зустрів я багато пішого, кінного й артилерійського війська Директорії — та не міг надивуватися: воно було дуже добре одягнене і поєзувалося в найбільшій порядку. Так якби це було на початку війни. Аж серце билосся в грудях живіще на вид української військової сили в старій столиці України. В душу всякало, вливалось якесь дивне, непереможне вражіння почування, що я щось кращого, чим був передтим і що весь мій нарід щось кращого, чим був передтим. Було це мое останнє ясне й могутнє вражіння на Великій Україні.

По параді відразу кинувся мені в очі хаос. Побачив я його вже шукаючи помешкання. Правда, був до цього призначений окремий уряд, чи аж два уряди. Я був урядовцем Директорії й мені належала кімната в готелі. Але ніхто не знав, де шукати за тими, що роздають квитки на помешкання. Тоді пішов я до відділу для військових. Там зустрів знакового, який мимо патовну прохачів досить скоро всів вшитати для мене напір на кімнату в якомсь перворяднім готелі. Зadowolений іду я до того готелю й показую портієрови

картку з зазначенням на ній числом кімнати. А сам думаю собі:

— „Європейський порядок! Навіть номери кімнат назначили“.

Портієр провадить мене до тої кімнатки. Мала, вузка, але висока. Ну, нічого. Працювати в ній можна. Шукаю за електрикою. Є. Покрутив. А згорні під самою стелею заблистіло маленьке світло — таке, що ні читати ні писати при ній рішучо неможливо.

Кажу це портієрови й питаю, чи не може прикрутити шнур. Не може. Чи нема тут иншої кімнати. Є, дуже гарна з кількома лямпами, але призначена для денщиків. Покажіть її, кажу. Провадить. Вхожу до чудово урядженої кімнати, освіченої кількома лямпами, як церква на всеночнім. Чотирьох денщиків розложилося в ній, хоч з шістьменством нічого спільного не мають. Пересилити їх не мав я права. Зрештою моя кімнатка булаб не помістила чотирьох. А щоб їх викинути й забрати собі цю чудову кімнату, треба йти до команди. Там можу вже не застати знакового, а без нього й до півночі можу не добитися картки.

З гора пішов я до ресторацу, де при обіді побачив знакового Галичанина.

— „Ти що тут робиш?“

— „Служу при слідчій комісії“.

— „А помешкання маєш?“

— „Маю. І тобі можу дати. Наша комісія зареквірувала два готелі“.

— „Добре. Давай. Тільки я належу до іншої групи урядовців“.

— „Та хто тут уважає на це? Бери, поки є“.

Він запровадив мене до якогось незлого готелю при Бібіківськім Бульварі і дав мені там гарну кімнату, в яку я ще того вечера перевіз свій клунок з двірця. Так мав я вже дах над головою — в золотоверхім Києві.

На другий день пішов я до свого бюро (Хрещатик, 25) і невдовзі переняв урядування від Дра Д. Донцова, по полагожденню різних формальностей.

В Києві відбувалися бурні приняття. А в Директорії йшла праця над з'організуванням кабінету. Раз завізвав мене телефонічно Винниченко і сказав, що має бути з'організоване Головне Управління Преси й Пропаганди на правах окремого міністерства, а в канцидати на цей новий уряд (якому мають бути підчинені всі інформаційні бюро, всі радіостанції, державні друкарні, урядові часописи й видавництва, цензура і т. п.) видвигають — між иншими мене. Він поручивби мені цей тяжкий пост, але перестерігає мене, що він дійсно тяжкий і що я на нім матиму багато неприємностей особливо від поодиноких партій і фракцій. Отож нехай я розглянуся й надумаюся.

Я відповів, що я собою розпоряджати не можу, бо входжу в склад Стрілецької Ради і мушу їй остави-

ти рішення. Зали ще зібралася Стрілецька Рада прийшли до мене два чи три представники лівих партій і запитали мене, чи я не згодився, щоб цей новий важний пост обняв хтось з членів тих партій, а я пост його товариша. Я радо на це згодився, припускаючи, що згодиться й Стрілецька Рада; бо фактично на шефа нової інституції припадали б обов'язки репрезентаційні, сидіти на довгих і скучних засіданнях ради міністрів і т. п.; а на його товариша припадала б уся майже праця а тим самим дійсний вплив в тій інституції.

Однак коли я оповів про це членам Стрілецької Ради, вони відповіли мені, що я не повинен прийняти місця товариша. Бо стрілецтво, яке здобуло Київ, зорганізувавши повстання, повинно мати в кабінеті свого відпоручника. Коли я буду „товаришем“, тоді від мене не залежатиме ніщо, а співвідповідальність попосям. Мені не оставало ніщо інше, як зречення прийнятого вже обов'язку заступника.

Тоді доручено мені місце шефа нової інституції. По тім, що зайшло, треба його було прийняти.

В прикру хвилю мусів я рішитися на цей крок. Бо все, що я доси перебував від початку повстання, було забавкою в порівнянні з тим, що від тепер прийшлося переносити. До надмірної праці прийшли ще великі прикrostи, перед якими перестерігав мене Вишниченко.

Я вночі здавав собі справу з того, що там, де твориться не тільки велика держава, але й нація,

мій пост належить до найважливіших. Дякуючи віддався я йому всім першими. Не мав я ні свята, ні педілі. Не тільки на засідання ради міністрів не мав часу ходити (і не ходив), але навіть на обід часто не міг я піти до ресторану й казав собі приносити харч до бюро та їв, полагоджуючи різні справи. Але мене в моїй праці оточував страшний хаос. Невідомі мені люди з зовсім інакшою пенхікою.

Спосіб їх думання був зовсім інакший, чим мій. Нпр. я приймав до свого відомства урядовців без огляду на їх партійну приналежність, уважаючи тільки на їх освіту й здібність до праці. За це зі всіх боків зустрічали мене закиди й докори: від лівих, що приймаю правих, а від правих, що приймаю лівих. Ще найбільше зрозуміння й довіря знаходив я у тодішнього голови Директорії, Вишинченка. І це додавало мені охоти до праці. Велику допомогу мав я в своїм директорі канцелярії п. Юджиниові (Галичанин) в дир. УГА В. Калиновичеві і в начальниках інформаційних бюро, Григорієві й Гризодуб. Але відносно праці були незвичайно тяжкі: мало було вироблених людей. Коли я нпр. контролював інформації не бюро для армії, то переконувався, що на 14 начальників різних відділів тільки оден знав, що робиться в його відділі, кілька він людей має і т. н. Мільони йшли на пресу й інформування населення. Але преса поза Київ майже ніде не виходила, а в краю були великі полюси, де по двох місяцях від вибуху

повстання селянство не знало нічого про нову владу. Мої найближчі товариші працювали також так, що часто й на обід не було часу йти. Але нас було за мало. А до того на мене почали звалюватися частинно ще й атенди двох інших міністрів: освіти й мистецтв. Просто приходили різні депутації з різними справами й заявляли, що як тут не поладиться їм справи, то ті інші міністерства, завадені іншими працями, не поладять. Означених точно границь компетенції не було — і я мусів поладжувати. Але від цього навалу різних робіт я просто унадав зі знесення. Урядування годі було закінчити в бюрі — і я урядовав ще в помешканню, нераз і до 2-ої години вночі. Зовсім подібно важкі відносини бачив я і в Директорії, де я часто мусів бувати. Винищенко аж по-чорнів був від праці.

Масу справ до поладжування давали мені ще Галичане, які разураз приїздили з Галичини.

На добавок усього Директорія доручила мені й Остапенкови ще дуже широкі повновласти для переговорів з представниками антанти в Одесі. Заки представляю ці переговори, згадаю ще побіжно деякі інші справи.

У мене на авдієнціях почали являтися члени й представники чужих національностей і партій: Євреї. Поляки, Москалі. Були це переважно люде високо освічені, які приходили з найрізнішими плянами для практичного організування різних установ державного

життя, головнио фінансово-банкових, військових і про-
дукційних. Коли я заявляв їм, що ці справи не вхо-
дять в круг мого ділання, відповідали постійно, що на
їх думку я як Галичанин можу в уряді багато пере-
перти. Деякі їх пляни були дійсно гарні. Вони предкладали
урядови також кошти для виконання цих плянів. Для-
того я представив кілька таких плянів голові держави.
Але Вишниченко відповідав мені постійно: „Це може й
добрі справи, одначе ті, що їх прекладають, занадто
праві. Зв'язок з ними стягнувби на уряд погану опінію.
Я перестерігаю вас перед цим“. На тім усе кінчилося,
бо я на свою руку без відома голови держави не під-
приймав нічого, відчуваючи, що за мало знаю відно-
сини. Приходили до мене й представники лівих росій-
ських течій з політичними справами. Оставивши свій
дневник з тих часів в иншій місци, не можу тепер
подати ні їх імен, ні справ. Колись може опрацюю свій
дневник докладно й оповіщу. Про все важливіше рефе-
рував я голові держави й Стрілецькій Раді, або її
предсідателеви от. Коновальцеві.

З усіх тих стріч з чужими чинниками набрав я
переконання, що багато з них щиро хотіло помагати в
будові української державности. В тім часі почало в
мені домітися навіть моє абсолютне недовіря до Поля-
ків, яке я виніс з Галичини, знаючи тільки Поляків га-
лицьких, а з російських дуже мало. Українські Поля-
ки інакші.

Не можу мовчки поминути одного характеристичного епізоду, який освітив мені нутро бувшої Росії так, як ніщо инше. Одного дня зголосився у мене на аудієнції дуже бідно одягнений чоловік, мабуть називався він Лісовський. Представився як мій урядовець з київської радіостанції й просив, щоб я у отамана Коновальця ввєднав для радіостанції бочку якоїсь мази, бо інакше годі її дістати. Радіом я особливо онікувався а моєю мрією було, zorganizувати школу для виобразування українських радіотелеграфістів. Я вдався з Лісовським в розмову про людей, зайятих при радіостанціях. Лісовський м. п. сказав: „Тут у Києві є один балтійський Німець інжир, який від рана до ночі працює в радіостанції, часто навіть обід приносять йому до бюро. Він так захоплений своєю працею, що йому все одио, який уряд — він таксамо працює при кожнім уряді“. Розуміється я попросив того Німця до себе. Точно о означеній годині вступив до мого бюро елегантний, високий мужчина літ коло 38. Говорив плавно по російськи і розуміється по німецьки. Ми говорили з 1½ год. Уложили план курсу для радіотелеграфістів. Він зобов'язався написати підручник. Вияснив мені різні тайни (для мене) радіотелеграфії, як переносення ключів і т. п. Я доручив йому закупио різних машин від від'їзжаючих Німців, які він уважав необхідними. Коли замикнулися двері за цим елегантним чоловіком, мав я вражіння, що розумію тайну державної

будови колишньої російської імперії: вона ґрунтувалася переважно такими чужинцями. Від часів варяжських аж по наші дні. Я мимохіть важко зітхнув. Може я помилюся, але так мені здавалося і — досі здається.

Великі клопоти мав я ще з великою державною друкарнею. В спорі між складачами й дирекцією станув я по стороні складачів, і на їх просьбу виступав у військовій залозі дозвіл на з'організування комісії з них. Хоч та комісія мала точно означений круг чисто технічного ділення, зустрівся я з закидом, що організую — „совден“. А знов ліві закидали мені, що держу царських урядовців при цензурі. Словом — можна було збожеволіти від тих підозрівань і закидів серед страшного навалу праці, де дуже важко було дібрати людей, хоч зголювалося безліч.

Таких, як описаний вище Німець, було дуже небагато.

Я вже згадував, що мій бюджет був дуже високий, а вислід праці дуже малий. Одначе хоч я це знав, та не мав способу, щоб скріпити вислід праці. На оповіщенні мною конкурсів на агітаційні праці виникли дві чи три брошури написані давніше. Залізничі й почти функціонували зле або зовсім не функціонували. Команданти поїздів самостійники не приймали преси й літератури с. р-ів і с. д-ів і наоборот. Часто приходили до мене представники різних партій, жалуватися на це, що за державні гроші ширяться виключно пар-

тійна література. Раз візвала мене Стрілецька Рада на якесь засідання фронтових офіцерів. Я прийшов і довідався, що до цілого ряду полків на фронті не доходить взагалі ні одна часопись, ні одна відозва, ні книжка! А держава видавала мільйони на це! Річ була ясна, що хтось або продавав наші видання (які ми паками висилали) на масло, або з партійних причин одні другим не допускали друкованого слова

Моя амбіція була всім тим сильно подразнена. Хотів я уступити. Та мені відповіли: „Чи по уступленню Вас, які вкладаєте тільки енергії в це діло, буде краще? Навпевно ні! А так все таки щось якось робиться, помалу наладжується“.

Таксамо, або й гірше чим у мене, було також в усіх інших відомствах. Причини того дуже важко представити читачеві, який впріс на заході і бачив тільки західні типи урядовців. Східно-європейський тип урядовця зовсім інакший, бодай той, якого я бачив. Можливо, що його „виробила“ так революційна анархія. Але, розуміється, основу до того урядового нехлюйства мусіла виробити вже стара Росія.

На чім же воно полягає?

На заході в кожному уряді видно спеціалістів і тільки спеціалістів. А тут кожний уважає себе спосібним до всего: суддя, котрий ніколи не написав статті, прийме місце шефа редактора великого дневника; звичайний шофер прийме місце міністра пошт і телеграфів

(бо це має щось спільного з машинами); швець приймає місце інспектора армії й буде мішатися в стратегію, хоч це до інспектора армії не належить (але партія покриває його) і т. д. в безконечність. Легко собі представити, який це викликує хаос.

Та все те не булоб ще найгіршим. Бо по якімсь часі і той суддя і той шофер і той швець або виробляється (що очевидно рідко лучається), або так осмішнюється, що навіть найдурніша партія тільки до якогось часу може їх покривати на їх становищах. Гірше те, що загальне урядництво (й інтелігенція) духово живе в Петербурзі — в буквальному того слова значінню. Це відноситься не тільки до їх партійної психології, але й до цілого способу життя: в Петербурзі сонце дуже пізно сходить і до бюро приходять люди коло 11 год. перед полуднем, відновлено наївшись. Їх нічого не обходить, що на Україні в тім часі сонце вже забуло, коли вийшло на небо, а селянин за той час зробив уже 40 верств, ідучи за ділом до міста. Вони встають пізно, наїдаються (по можливості мясом) і отяжіло приходять до бюро. Річ ясна, що робота такого типу не береться. Йому хочеться пити — як найбільше пити чаю. І він не йде в бюро! І то не на державний конгрес! А як публіка приходиться за ділом, то і її почастиє часом.

— „Пожалуйста, може чаю?“

Такі сцени можна там бачити по бюрох часто. Бо люди вони добрі.

Так час іде, а публіка жде. Ось уже й друга година. А о 3-ій на обід час іти. Бо канцелярії не перевишеш. Таї з товаришами поговорити требаж. Пополуднєвого урядування нема. В неділю й свято (а свят до схочу!) не зловни нікого в бюрі, навіть по штабах, — хочби під самим містом ішов бій. Свобода!

Розуміється, є там, як і скрізь, також дуже робучі люди, які розуміють своє діло. Але це виїмки. Загал урядовців лінивий і без почуття обов'язку та з величезними претенсіями до держави. Така інституція, як *incompatibilitas* урядів, там невідома. Супроти того один урядовець приймає дві і три посади, бере дві і три платні від держави, а ніде нічого не робить. Покажеться на півгодинки в кожному бюрі — і на обід. Шеф або такий сам, або боїться впливу різних партій, або просто не хоче заробити собі ошій „поганого“ чоловіка. Зрештою вони з ґрунту добрі люди. І хтоб там „пакости робив“ другому? Тим більше, що в бюрах звичайно навіть місця нема — таку масу урядовців приймають. Нпр. в однім „архіві“ при УТА, де треба було покласти що дня троха газет, застав я „заних“ аж 5 урядовців

Спробував я боротися з тим усім. Роздумавши, що хоч є яв'їсва стайня, але трудно знайти Геракла, — здобувся я лиш на таке „революційне“ діло: Казав виписати на машині й прибити при вході наказ, що урядові години починаються „вже“ о 10 раню (я при-

ходив раніше, бо привик раніше вставати). Вислід того наказу був рівний нулі: крім одного директора ніхто не з'явився о 10 год. Тоді казав я повідомити всіх, що коли не приходитимуть о 10 раню, позвільняю з посад без огляду на це, чи хто має жінку й дітей, чи ні. Це поділяю, але тільки на менше спритних: бо більше спритні зараз змрікували, що я не можу цього примістити до всіх з тої простої причини, що тоді устане праця. Остав мені ще оден — драковський спосіб. І я хопився його: заповів, що не заважаюся перед розстрілами, коли приказ не буде виконаний. Це допомогло, бо всі знали, що в Осаднім Корпусі маю товаришів. І я міг мріти про „піднесення“ колісць урядових годин до заворотної висоти „9 раню“. Та виконати цього не довелося вже.

А правна основа такого поведіння? — запитає може читач. О таку основу там лекше, як деінде. Є таємниче слово „саботаж“, під яке все можна а багато треба підтягнути. Більшовики тільки в той спосіб удержують в руху свою державну машину. За найбільшу їх реформу вважаю те, що вони на Україні одним махом посунули годинник о $3\frac{1}{2}$ години взад — і при-держувалися нового часу.

Розуміється, вище представлена „реформа“ не пішла мені так гладко, як описано: оден з братів Галичан пробував організувати страйк ешівробітників. Але якось обійшлося без того, хоч в бюрі було з тої причини дуже неприємно.

Ще більш неприємні були справи цензурні. Мої газетини в київській цензурі почалися, як у байці. Колиш за молодших літ читав я з обуренням, як царські цензори в Києві підлю переслідували українське письменство і його корифеїв. Тоді мені і в сні не пришлося, що я стану колиш шефом колишніх царських цензорів в столиці України. І дивне мав я враження, коли вони треміляльно прийшли представитися мені — як своєму шефови. Були між ними й старі, сиві люде (під перо аж просить ся слово „грішники“), які по кількадесять літ служили під царем і нищили культуру мого народу. Тенер просили, щоб не відбирати їм хліба, бо вони мають семі й готові служити Українській Державі таксамо вірно, як служили царській Я мав тенер над ними владу, дякуючи крові, пролитої молодю українського народу, в першій мірі крові Січових Стрільців, які мріли про самостійність Української Держави. Я відповів їм, що розглянуся в справі, одначе вже тенер звертаю їм увагу, що краще буде, як вони пошукають собі заздатегідь инших місць, бо часи змінилися й цензура ледви чи удержиться та що це зовсім не залежить від мене. Тоді оден з них сказав, що в такім неспокійнім часі, особливо коли ще незлешений стан облоги, — цензура конечна, а заміна старих досвідних робітників новими недосвідченими булаб непрактична і припорилаб мені тільки безліч клопотів. Я сказав їм, що ця увага очевидно слушна, але не все

можна робити те, що практично краще й попросив, щоб предложили мені списки всіх, що служать при цесарстві з означенням віку, літ служби в різних відомствах, місяці уродження й виховування. Я мав замовити передовсім урядовців неукраїнського походження. Але щоб не настріляти дуринь, постановив надати списки писати одному зі своїх старих знайомих, редакторови одної з українських київських газет, якого пізнав я ще в 1907 р. молодим студентом на всеукраїнським з'їзді студентства в Празі — і просити його, щоб зачеркнув імена тих, яких безумовно треба увільнити. Це я виконав описля.

Тимчасом Команда Корнуса Січових Стрільців оповістила наказ, на мою думку зовсім слушний і потрібний, щоб усі російські надписи в цілій Києві замінити українськими. Ні одна з чужомовних газет не виступила з критикою цього самозрозумілого наказу, але виступив український часопис „Рада“. І то як виступив! Не хто менший, як Сергій Ефремов зі своїм повним підписом написав у „Раді“ статтю, в якій остримі накинувся за цей наказ на Команду Корнуса Січових Стрільців, висміваючи наших командантів, як „малих Петрів Великих“, що хочуть „насильством“ обтяти те, що виросло і т. п. Шаповиий український письменник не хотів бачити того, що довго й страшенне насильство чужої влади спричинило те, що столиця української держави мала чужий вигляд, який разив до неможливо

сти око и думку кожного Українця, що не виріс під царським обухом. Оставало або пустити цю статтю але тоді поставити під воєнний суд С. Ефремова і відповідального редактора „Ради“ (мимоходом сказавши, мого доброго знаомого) Ніковського тай обох засудити, — або skonфіскувати статтю і дальше щільно уважати на „Раду“. Розуміється, я вибрав це останнє (в цензурі знали, що я дуже прихильно відношуся до української преси а неприхильно до цензури й тому предложили мені рішення в справі конфіскації „Ради“; інші часописи конфіскували без мого попереднього дозволу, бо я на це не мав часу). По тій пригоді коли Винниченко телефонічно запитав мене, чи не добре булоб знести цензуру, оновів я йому, що ниніш „Рада“ й заявив, що згодивсяб знести цензуру — для чужомовних газет, але не для українських. Бо тоді треба буде одного українського редактора за другим ставити під суд, а ми їх не маємо так багато, щоб могли дозволити собі на це. Винниченко був — на мого здивування — того погляду, що стаття Ефремова нічого страшного, але мені здавалося, що рішучо неможливо допустити осмішування команди Січових Стрільців тим більше, що вона мала в Київі реальну силу. Особешож виключенням було, щоб який був властиво делегатом Січових Стрільців в уряді, міг згодитися на щось подібного. Тут згадаю про своє відношення до Стрілецької Ради, пайвищої інстанції Січових Стрільців. Була це гасяща організація старшин

Січових Стрільців (але не всіх-старшин), якої головна ціль була: берегти самостійності Української Держави. Я постійно реферував їй про „політпку“, але і Стрілецька Рада мене і я сам себе не уважав дорадником з тої простої причини, що менше докладно знав обставини її людей, чим кожний инший член Ради. Бо я прийшов недавно на Велику Україну, а вони сиділи там роками. Відповівши до того здержувався я з даванням їй порад, що наглядно покажу колись оповіщенням свого дневника, в яким записані всі мої промови й цілий перебіг засідань Стрілецької Ради.

Від того часу Вшниценко часто запитував мене телефонічно й при звітах, що з цензурою? А з цензурою була „кара божя“: разураз конфіскувала певні речі і пускала різні глумливі замітки та вірші, яких не розуміла мабуть. Я думав, чи цего не роблять нарочно старорежимні москвини й справжував, котрий саме цензор зробив це або те. Показувалося, що дуринці робили постійно „наші“ і то з молодшої генерації, хоч мали від мене на письмі рівно коротку як виразну інструкцію: 1) Не пускати нічого проти самостійности української держави 2) не пускати зловбих нападів проти українського уряду й армії.

Вкінці пересіав я цензуру й виготовив законопроект про знесення її та заступлення судом, який потягавби до віднесвідальности ex post, а в яким мали засідати також представники пресп. З представниками

преси, які вічно жалувалися на цензуру, відбув я здається дві конференції. Було це переважно жиди (з російських газет), з якими я симпатизую, уважаючи їх за елемент інтелігентний і дуже робучий. Ще до мого приїзду в Київ команда Січових Стрільців закрила „Кієвську Мисль“ і деякі інші російські газети, які дуже маяли український рух, велику друкарню, помешкання й панір „К. М.“ зарекуїрували і це зляглося опісля в моїм розпорядженні, а багато редакторів замкнули. Жиди скоро зорієнтувалися, що я їм сприяю й предложили мені списки ув'язнених жидівських журналістів, яких я повитягав з тюрми (що не було такою легкою справою, бо тюрми так були завалені різними в'язнями, що влада не мала вже доброго перегляду). За це домагався я від них, щоб у пресі заняли відновне становище до ідеї самостійности української держави. Але тут переконався я, що вони — російські патріоти і що не легко мені прийдеться, нахилити їх до своєї лінії (троха змінилось це на краще аж геть пізніше). Тоді я хотівся репресій: не давав дозволу на відкриття закритих газет, а коли подавали прохання о дозвіл на нові, писав на кожнім стереотипу резолюцію: „Дозволено з тим, що 1/3 матеріалу нечатана буде в українській мові“. Розуміється, цього вони виконати не могли, бо самі по українськи не уміли, а наладити справу з перекладами не так легко, бо й українська преса не мала досить співробітників і тому вони

мали платити краще, чим міністри. Згаданих прохань виконувало дуже багато.

Згадаю ще про польську пресу в Києві. Будучи ще в Галичині довгий час українським журналістом, мав я нагоду перекопатися, що ледви чи є де в світі таке неприємне й несправедливе урядництво як польське: воно пускало в польській пресі останні людодівські лайки на український народ і все, що українське, не конфіскувало навіть явних підбурювань польської преси, а за те винищало українську пресу всякими способами за найменший прояв протесту проти польських надужитів. Наминаю, як у Львові ще за Австрії конфіскували польські урядовці „Діло“ або „Грохадський Голос“ навіть тоді, коли в них абсолютно нічого не було такого, що надавалося б до конфіскації: просто виривали якінебудь речення, щоб припозичити вихід часопису й наразити українське видавництво на матеріальну втрату. Супроти того я, бачучи, як за Центральної Ради виходила собі свобідно в Києві польська преса, був дуже обурений на наших наддніпрянських братів за те, що вони не закрили тої преси — просто за переслідування, якого українська преса зазнавала під Польків в Галичині.

Тепер знайшовся я несподівано на становищі, на яким міг знищити польську пресу на Україні. Якогось „Бялого Орла“ чи щось подібного закрила вже команда до мого приїзду. Остативав ще польський щоденник

„Dziennik Kijowski“. Галинський читач може собі представити, з якою зоркою увагою бувши я до читання того щоденника. Самі реферати: при найлуччій волі неха до чого причинитися. Але читався Поляки українських газет, хоч не було чого. Доля галицької преси не сходила мені з тяжки. А Українцем вважаю тільки того, кого болить доля нашого народу на всіх його просторі. І я бувби паневпо*) закрав „Dziennik Kijowski“, якби не така пригода:

Ікраз в тім часі засгукан хтось до моєї кімнати. І втомлений лежав на ліжку. Кличу: „Прому!“

Входить високий мужчина, літ коло 40, з чорною, сивіючою вже бородою, з чорними, блискучими очима. поставний, пригадував на перший погляд європейські постаті з американських лісів, описувані Купером. — Одяг мав якийсь дивний зовсім як душу (яку я опися пізнав). В польській виразні (термінології) є на це добрий вислів: *skozaczony szlachcic*.

Я встав. Мій гість представився чисто українським назвищем і почав:

*) Прикро мені було, носити в собі думки про руйнування чогось побудованого. Але я переконаний, що Полькиє — з несихкою, яку вони проявили в історії й проявляють тепер, тільки безоглядістю можна під'учити від страшних над'ужити над иншими народами, що вийшлоб на добро не тільки їх сусідам але і їм самим. Це одинокий шлях для виховування української євспільности на будуче.

— „Я до вас приходжу по протекцію для одного Поляка інженіра, відправленого зі служби при залізницях. Він має сімю і живе в великій біді. А ви певно знаєтеся з міністром залізниць“

— „Знайшов собі церкву, помолитися Богу,“ подумав я, почувши, що він хоче протекції для якогось Поляка, коли Поляки в Галичині відбирають українським урядовцям і службі останній шматок хліба — й відповів:

— „Мабуть задармо не відправили його“.

— „В тім то й річ, що задармо. Українізують залізницю. Думали, що він польський націоналіст і тому відправили. Тимчасом він з тих українських Поляків, що вірно служилиб українській державі. А чоловік він чесний і солідний інженір з нього. Багато таких працівників тут нема“.

— „Чи він з групи Лінінського?“

— „Ні. Він аполітичний. Це дитина в політичних справах“.

— „Я мусівби з ним говорити, заки пішовби за його справою. Бо, вибачте, але і Вас перший раз бачу і не можу паразитися на евентуальні неприємности“.

На другий день рано прийшов до мене той інженір. Говорив слабо по українськи, але дійсно робив вражіння чоловіка порядного як незінсуга дитина. Я пішов в його справі до міністра залізниць. Чи вийшло що з моєї протекції, не знаю. Але від того часу оста

вав я в частім контакті з тям скочаченим шляхтичом, що приїшов був до мене (нізніще був він. обташом в українськїм війську). Цікавий був це чоловік: по батьку й матері польський шляхтич, син повстанця виховуваний і в Галичині, в сем'ї має вшехпольських шовіністів, — а він сам український націоналіст і то дуже завзятий, перекладчик і видавець.

Скоро набрав я довіря до нього й тоді запитав, чи добре булоб закрити „Dziennik Kijowski“?

— „Ні“, відповів він і продовжав менш-більше так: „Це відвернулоб ту польську струю, яка хилить ся до українства і вже наїв засміювана. Вона всею душею вже зжилася з Україною. Ті люди в Варшаві почуввають себе вже ніяково, то частинки звітрілої сітки, якою Польща затигнула була колись українську землю. Цей елемент може бути дуже корисний при будові української державности. Але безоглядними репресіями паллеться йому в жили знов польського патріотизму й оживить ся його“.

І я не закрив „Dziennika Kijowsk'ogo“, з чого й наші наддніпрянські брати були дуже раді (розуміється, вони виходять притім з засадничо інакшого становища, чим виходив я, а саме з якоїсь імнестої, безмежно щирої й безмежно наївної доброзичливости супроти Поляків). Розуміється, я опираючися на галицьких військових частинах, міг навіть вступереч волі наддніпрянських влад виконати в пресоных справах те, чогоб хотів.

Але не міг занебачити, бодай зразу, ріжним над'ужиттям, на які дозволяли собі військові командири на власну руку — я переконаний, що роблять добре діло. Побачив який молодий четар або праноридик слово „федерація“ в якійсь російській газеті і не запитавши нікого, йде з відділом війська знищити протисамостійницьку газету, палить такі газети на площах Києва і т. п. Редактори прибігають до мене і певно дужають, що це я наказав. А я від них довідувався про це. Телефоную зараз до команди С. С., обурююся. Прирікають, що більше без мого відома не буде цього. Але на другий день інший молодик зробить щось подібного — і знов підозріння паде на мене. Навіть з Директорії діставав я виговори за не мої вчин. Один з таких хоробрих старшин (не був це С. С.) накоїв здається в двох редакціях такого, що мені просто соромно про це писати. Я зажадав від Команди С. С. арештування його, заявляючи, що коли це зараз не наступить, зложу свій уряд. Команда дійсно видала зараз наказ арештувати його і поставити під суд. Але він благорозумно втік з Києва. Від тоді справи ці якось уложилися.

Але заки вони уложилися, мені навіть вночі в готелю не давали спокою. Я розуміється не гнівався за це, бо я переконаний, що в революційних часах урядовець, хочби найвищий, не повинен говорити, що він має свої урядові гідності.

Кожний подумав певно, що до полегдження справ зеншої ваги міг я мати спеціального урядовця. І я мав — аж двох „особистих“ секретарів, одного Галичанина й одного Наддніпрянця. Але в таких неупорядкованих відносинах, коли до того моє відомство щойно творилося, множество справ доходило до мене хоч не повинно було доходити.

Супроти того всего читач не здивується, що я не мав часу займатися „високою“ політикою й ходити на засідання ради міністрів. Дійшло до того, що я докладніше з преси довідався про таку важну подію, як — виповідження війни більшовицькій Росії. Я весь потонув був у чисто технічних трудностях організування нового міністерства. Про виготовлювання організаційного статута, про Вістник Державних Законів і т. д. не буду розводитися, бо це менше цікаві справи.

Але врешті прийшов час, коли я мусів взяти участь у „високій“ політиці. Почалося воно так: Полковник С. С., Юліан Чайківський, Галичанин, родом з Чортківщини, заалярмував раз в неприсутности отамана Коновальця Стрілецьку Раду вісткою, що надходять звіти з вислідів виборів на Трудовий Конгрес і що з тих звітів видно, що Трудовий Конгрес може ухвалити проголошення України з Росією! Як описи показалося, були це неправдиві вісти. Але пустити між Січових Стрільців вістку, що щось загрожує самостійности Української Держави, значило все одно, що кинути

бомбу між них. Зараз зібралася Стрілецька Рада, на яку покликано й мене, тай вирішила — розігнати Трудовий Конгрес, як тільки покажеться, що вістки ці правдиві. Була дискусія й над цим, чи вистріляти на місці таки в залі засідань тих депутатів, які заявляються за прилученням до Москви, хочби так заявила і велика більшість Конгресу, — щоб раз на все дати намятку науку тим, що хочуть або хотітимуть підданства України комуцобудь. Рішення в цій справі не намятаю. Рішено ще ізза небезпеки, в якій знаходиться Рідний Край (більшевики посувалися щораз даліше) проклямувати Диктатуру. Влади цієї не міг обняти Галичанин, отож вирішено звернутися з таким пропозиціям до голови Директорії Винниченка або до Головного Отамана Петлюри, або колиб один з них не хотів брати на себе такої відповідальности, то до обох (дуюмвират). По їх згоді рада міністрів і Директорія мали бути знесені.

Вибрано депутацію до Винниченка й Петлюри в склад котрої входив і я. Крім того доручено мені, докладно поінформуватися у міністра внутрішніх справ про дотеперішній вислід виборів на Трудовий Конгрес.

Не намятаю, чи отаман Коновалець зараз тоді приїхав, чи троха пізніше. Досить, що і Винниченко і Петлюра відмовилися від приняття диктаторської влади. Петлюра відмовив тому, бо думав, що важко буде правити без участі партій, які складали уряд. А Вин-

виченко теж подав такі причини. В дійсності думали вони, що будуть з усім залежні від Стрілецької Ради.

І це була їх помилка — на мою думку. Бо Стрілецькій Раді залежало тільки на однім: на береженню самостійності Української Держави. В усім іншій вона булаб підпорядковувалася волі Диктатора. В ній засідали вправді люде молоді, але безумовно чесні й ідеалісти найчистішої води. Найкращий доказ їх чистоти те, що вони не стали особисто багатими, хоч мали до цього багато нагод. Не руководила ними також честилюбовність. Я не раз був свідком того, як трохи не кожний з них уживав всіх можливих засобів, щоб не одержати вищої номінації і як тішилися вони, коли удавалося їм уникнути „походу в гору“. Були це люде західної культури, які дорожили тільки своєю ідеєю: не зіпсувала їх навіть велика влада, яку мали. Працювали днями й ночами, без віддиху. Вичиченко своєю артистичною інтуїцією слушно оцінював їх, коли говорив про них: „Таке військо лучається в історії людства може раз на тисячу літ“. Але помилявся в тім, що добачував в них може якусь охоту до влади. Ні. Вони булиб слухали диктатора — аж до хвили, в якій він зачіпавби їх одиноку ідею: державної самостійності України. В тім випадку виступили вони проти гетьмана, булиб виступили і проти диктатора. А диктатора хотіли вони тому, бо бачили, як усе валиться, як пар-

тії жеруться між собою, як тратимо територію, а не впростає ніяка сила, яка відібрала б її.

Від тоді почав я ходити на засідання Ради Міністрів. Вони тревали часом майже до ранка і дуже томли мене, а нераз сильно іритували. Памятаю, як раз пізніший прем'єр Мартос заявив на раді міністрів, що коли Україна не буде в усім побудована після програми його партії (с. д.), то він не хоче ніякої України. Галицького українця коштує багато здоров'я, коли він мусить слухати подібних мудроців і то — на раді міністрів!

В тім часі почали військові круги думати про реорганізацію української армії „на нових основах“. Бувший шеф штабу а потім міністер війни генерал Осецький (вихованець царського корпусу пажів, особисто симпатичний чоловік) втаємничив і мене в той план. Коли я вислухав його, — задеревів. Бо кращого плану, як розвалити за одним замахом і армію й фінанси — трудно собі представити. Суть його полягала на тім, що армію твориться з наємників, причім платиться неймовірно єму особливо простям козакам. Я звернувши увагу генерала на це, що вправді фінанси держави варта часом зруйнувати на військо, але ніколи не варта їх руйнувати на це, аби скріплити дезерцію й деморалізацію між військом. А цей план блискучо падається до того. Бо коли козак за два-три місяці наскладає собі грубі тисячі, тоді просто опустить армію й піде

собі вживати життя. А серед тих безпорядків комунікаційних ви навіть не зловите його. Отож чи не краще тих сум ужити на це, щоб козак мав дуже добрий харч у своїй частині і добрий одяг? Тоді він уважатиме свій полк за щось краще чим дім, бо тепер тяжкі часи.

Та це не допомогло. Бо, здається, справа була вже рішена партійними кругами. Я возився з нею ще до кількох впливових людей — на дармо. Кожний мав повно „своєї“ роботи та своїх клопотів.

Мав їх і я немало. До моїх клопотів належало й моє матеріальне положення. Аж до приїзду в Київ було мені добре: я одержував і харч і одяг при Директорії тай нічим не журився. Тепер мав я виравді признау звачну платню міністра, але не відразу можна було її одержати: хаос панував такий, що ніхто не знав, куди за тям маю звертатися, тим більше, що нове відомство щойно організувалося. Гроші на видатки інформаційних бюр, на їх урядовців і тп. рвали ми відкілья могли. УГА мала старі „штати“ й треха заощадженого гроша. Але мені не було кому виплатити. Кількасот рублів, які я приватно позичив був у члена Директорії п. Шевця, розійшлися І я — мусів випроситися на харч до старшинської столової Січовиків в команді дивізії, де мав знайомих. Удавав я, що роблю це тільки тому, щоб бачитися зі знайомими. Тимчасом робив я це також з потреби. Мої урядовці знали, що справа з моєю

платнею ще неполагоджена й предкладали мені позичку. Та я не міг її прийняти, щоб не потрапити в залежність від них.

Згодом виплатив мені отаман Даньків більшу суму титулом платні старшини для доручень при штабі а в якийсь час опісля дістав я „заднім числом“ свою платню. І вже мав досить грошей. Але й опісля грошові кошти були так неупорядковані, що коли мене висилали в Одесу й треба мені було порядю й скоро одягнутися в цивільний одяг, то мою подорож в останній хвили мусіла сфінансувати — Команда Січових Стрільців . . .

З київських вражінь вб'юся мені в пам'ять м. и. ще одно, якого не можна пропустити, бо воно характеричне з багатьох причин: Німці збиралися вже до виїзду й до мене до бюро прийшов попрацювати майор фон Фельзен з двома іншими німецькими старшинами. Я вже згадував, що був це чоловік дуже розумний. І якраз тепер справджувалося те, що він уже тоді говорив, а саме, що ми не видержимо напору більшовиків. Ми говорили про це, як задзвонив телефон: Я приложив слухавку до вуха:

— „Галю! Чи др. Назарук?“

— „Так! Хто говорить?“

— „Політичний відділ Осадного Корпуса! Полковник (імярек)! Просимо вас о пораді. Ми зловили начальника ще царської охрани разом з різними доку-

ментами його убийств політичних діячів. Словом, він заслугує на це, щоб його не раз, але три рази повісити! А тут у нас абсолютно нема кому налагодити розвідки на більшу міру! Не знаємо, як це робиться. А треба дуже! Чи застрілити того пташка, чи ужити до праці? Уважайте, як довідаються про це, що ми маємо царського посіпаку! Тож то буде крику! А опінія! І так закидають нам несотворені річі!“

Я завагався з порадою. Та в тій хвили прийшла мені до голови цікава думка: як таку справу вирішив би фон Фельзен з товаришами. І я переповів йому цілу справу, не називаючи імені в'язня, але змалювавши його минувність далеко чорніше, чим мені представили.

Фельзен відповів:

— „В такій ситуації я прийняв би його без ніякого вагання. Державний інтерес передовсім!“

Тоді я відповів:

— „Цілу справу переповів я Німцям, які прийшли працюватися. Вони дали таку відповідь“. Я сказав, яку.

— „Дякуємо. Щож! Більшовики також беруть на службу царських чиновників“.

— „Може не таких?“

— „А може й гірших! Нема ради! Що робити! До побачення!“

Уратованого від смерті бачив я потому в Камінці в службі отамана Петлюри. Віп здається, слідив я. н. н мене (про що пізніше). І певно досі не знає, який

дивини збіг обставин уратував його перед смертю в ярі під Києвом, де Січові Стрільці розстрілювали таких італіків. Намятаю між стрілецькими жандармами особливо одного дуже рослого угорського Українця, про якого говорили, що він і за мільйони не випустить з рук того, кого команда казала розстріляти.

І ще одню з київських вражінь муну згадати, бо й воно дуже характеристичне. Як відомо, всякі українські часописи й видавництва мають найдивніші назви, які з українством як таким нічого не мають спільного. А нація, яка відроджується, а може щойно твориться, повинна при кожній нагоді акцентувати те, що її відрізняє від сусідів, а в першій мірі своє національне ім'я — тим більше, що його наші вороги нарочно викорінюють. Навіть нації далеко більше освіджені постійно акцентують в титулах своїх видавництв своє національне ім'я. І так Німці мають „Deutsches Tagblatt“, „Deutsche Zeitung“, „Deutsche Post“, і т. д., Поляки мають „Słowo Polskie“, „Dziennik Polski“, „Gazeta Polska“ і т. д. А ми „Діло“, „Раду“, „Шлях“ і „Шляхи“, „Трудову Громаду“, „Народну Волю“, „Дзвін“ і т. д. А найбільше іритує мене у народа, який ще не прйшов до свого імені, такі назви, як „Наша Хата“, „Наш Шлях“, і т. д. Дійде до того, що і свої і чужинці не будуть говорити: Це українська територія або: Це українське видавництво, тільки: Це „наша“ територія . . .

Отож при подавних о уділювання допомог звертав я всяким видавцям увагу на потребу вже в титулі зазначувати, що це українське видавництво. Раз прийшла до мене депутація від одного поважного видавництва за субвенцією.

— „Одержите, кажу, коли змістите титул свого видавництва так, щоб було видно, що це українське видавництво“.

— „Але дасте нам тоді вдвоє більшу субвенцію“ — зовсім серйозно заявив голова депутації, хоч я передтим виклав всі аргументи за зміною заголовка . . .

Моєю мрією в Києві було, допомогти українським колоністам в Азії (буде їх там коло 8 мільонів!) поставити українську пресу. Я збирав в тій цілі потрібні інформації, але наразі налагоджував блищі справи. До таких належала справа з'організування української преси на Кубанщині. Гроші на це були. І люди були — то є: зголошувалося їх багато. Але трохи не кожний, що приходив по другім, називав свого попередника злодієм, який хоче забрати державні гроші і втечи з ними. Тай перестерігали мене в імені своїм і партії. Не знаючи людей, боявся я втонити в це підприємство більші суми державного гроша й здав усе на Директорію. Справа тягнулася довго — ще й по евакуації Києва. Я оставив її своєму наступникові і не знаю, чи він її налагодив. Так зрозумів я одну з таємниць провадження справ на сході.

Ще більші клопоти були з творенням інформаційних бюр на Україні й за кордоном та з фінансуванням їх. В краю творило їх кожне міністерство „для своїх справ“, з чого повставав просто ідеальний хаос, якого не видумалаб найбуїніща уява. Кілько людей відтягалося в той спосіб від праці на інших полях, Бог оден знає, бо уряд не знав. А за кордоном творило такі бюро передовсім міністерство закордонних справ. На чолі його стояв прем'єр В. Чехівський, чоловік освічений, симпатичний і розсудливий, але з одною слабкістю: загорілий партійник. І цю його слабкість виіскував хто хотів: признавалися до партії с.-д. люди, які ні з нею ні, що гірше, з освітою абсолютно нічого спільного не мали і їхали-їхали . . .

Я мігби ще довго описувати цей хаос і давати до цієї картини численні ілюстрації. Але гадаю, що читач має вже сяке-такє поняття про це на основі сказаного.

Відомих з преси подій (як дійсно величяного акту злуки Галичини з Великою Україною 22. січня 1919) описувати не буду. Згадаю тільки, що цілий Київ виглядав тоді як чисто українське місто.

Але буря вже надтягала: зі сходу й півночі насували більшовицькі сили. Не можна сказати „війська“, тільки — сили. І взагалі читачеві з західної України трудно представити, як це відбувалося. Починалося шаленою агітацією проти Директорії, яка зручно вико-

ристовувала кожний промах. А було що використати: на лівім березі Дніпра мав команду над українськими військами отаман Болбочан, елегантний нані старих поглядів, що любив перфуми й елегантне товариство. Тай для того до свого штабу приймав старорежимних офіцерів, які кожне віче селян або робітників уважали проявом „більшовизму“ й били-били. Це очевидно тільки ширило більшовизм. Коли вісти про це дійшли до Києва, Січові Стрільці увязнили Болбочана й привезли в Київ (опісля розстріляно його з приводу иншої мені недокладно відомої справи). Та це було вже за пізно. Зі всіх боків почали приходити покищо глухі вісти про повстання проти Директорії. Почало рухатися й правобережжя. І в самім Києві чути було дух бунту. Але столиця ще мовчала — з жаху перед Січовими Стрільцями, що вірно стояли при Директорії. Що до инших частин, то ніхто ніколи не був певний, чи більшовицька агітація не викличе між ними бунту. Підготували йому ґрунт — розуміється без злої волі — ті українські партії, що вели виключно соціальну агітацію, не освідомляючи народ національно. Річ ясна, що коли темним масам вічно говорить і пишеться тільки про жолудкові ідеали, то годі шевуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше. В неспокійних часах все рішає крайніше гасло. Був в раді міністрів оден чоловік, який яesso бачив те, що нагусить і отверто говорив про це. Був це міністер для

сирейських справ Авраам Ревунцький. Але він не мав смілости, подати вихід з цього положення (що я й закинув йому на однім з засідань). Та мабуть якби він це й зробив був, то його бують не послухали. Тенер, коли переглядаю події ретроспективно, бачу, що такий вихід був, хоч і незвичайно болючий. Та на це треба було не тільки знання відносин, але й великої відваги, саможертви й головне: ума з сильним предвиджуванням. Вишинченко це мав. Чому це не сталося, я докладно пояснити не можу, бо за мало тоді займався політичними справами. Це мігби зробити тільки Вишинченко.

На правобережжю довіре до Директорії захиталося в масах — на мою думку — від хвилі, коли др. Луценко „отаман Херсонщини“ просив у Директорії дозволу, напасті в Одесі на французькі війська й „скинути їх в море“, а Директорія заборонила йому робити це. Луценко був старий сивий дід, лікар по званню, який з військом мабуть ніколи передтим не мав нічого спільного. Яким чудом став він отаманом значних українських сил, не знаю. Намаю тільки, що з него до сліз сміялися, коли він попросив о згаданий дозвіл. Бо ніхто не вірив, що французьке військо, озорене недавньою побідою й заосмотрене в усякі дива найновіщої техніки — можна „скинути в море“. Взагалі перед аптантою був якийсь дивний страх. І тільки рідко коли чув я в кругах Директорії погляд, що аптап-

та не може їхати своїх військ у глибину України. Разураз приходили сенсаційні вісті, що Французи або Англійці то тут то там висадили на український беріг сильні залоги з танками й осліпителями, що Румуни перейшли Дністер і т. п. А більшовики напирали щораз сильніше і щораз більше кричали, що Директорія віддає Україну антантській буржуазії. Проти них рушили з Києва Січові Стрільці — полк за полком. Навіть тяжко хорі полковники (як Роман Сущо, родом з Ремепова під Львовом) поїхали особисто — боронити столиці України.

Рівночасно збирався Трудовий Конгрес. З Галичини приїхали делегати, між ними й мої старі знакомі селянські діячі, головю з Товмаччини. Я перевів з ними кілька приємних годин на спільній вечері. Але на Трудовім Конгресі не довелося бути ні разу. Бо мене в день приїзду Галичан завізвали до Директорії і в присутности всіх її членів заявили, що разом з міністром народного господарства (пізнішим прем'єром) Остапенком поїду до Одеси в дуже важкій місії: до представників держав антанти, головюю до Французів, які там мали реальну силу. Повноважень виставлено на ім'я моє й Остапенка уповажляла нас, заключити іменем України всякі договори в справах політичних, торговельних і військових. Інструкція була коротка: Ви знаєте наше подолелля, нам доконче треба сторої допомоги, бо інакше Київ упаде. Я витягнув потес і просив подати

мені точнішу інструкцію (Останенка не було, прийшов пізніше), наперед в справах військових.

— „Якої допомоги?“

— „Виключно в матеріальних засобах“. Вичисляю. Я писав (записок не маю при собі). „Зрештою там є наш військовий представник, з яким порозуміється“.

Дальше обговорили ми справу нашої державної самостійности й аграрну. Від цих двох устівій не смів я відступити. На другий день був я щераз в Директорії. Хотів поговорити з Винниченком в чотири очі. Я знав, що в Одесі закладають в першу чергу його голову. Знав це й Винниченко. Він сказав мені:

— „Не ваяжітья тим, що там закладають моего уступлення — за більшовизм. Ми вже раз зробили помилку в Винниці, яка не дається направити. Я готів уступити“.

З тим поїхав я до бюра й передав урядування з правом підпису касових асеп'нат начальникови інформаційного Бюра для Армії с. р. Григорову. Тимчасом розніслося вже по Києві, що я їду в Одесу. До мене прийшов оден старий жидівський учений, який часто передтим заходив до мене і його знакомий польський аристократ з українськими симпатіями, якого я вже передтим познакомив з Винниченком і отаманом Коповальцем, бо він предкладав мені інтересні плани, про які я вже вгадував. Вони заявили, що як возьму їх в Одесу, де вони мають свої інтереси, то будуть мені

дуже помітні. Я знав уже про „присяжності“ їзди до Французів, бо це була це перша проба прив'язати з ними. Інр. генерала Гресова держали дві чи три доби перед містом у вагоні, заки одержав дозвіл, — в'їхати в місто. І тому по порозумінню з Оташешком прийняв услуги.

Оставала ще дуже важна справа: купити цивільний одяг. Якраз прийшла до бюро в справі видавництва для Українців латинського обряду відома діячка пані Вольська, яка була така ласкава, що не відмовила виєквінувати мене на дорогу, що я з дійсною вдячністю згадую, бо це заощадило мені — при моїм незнанню Києва — багато трудів.

Коло 3-ої години з полудня виїхали ми екстреним поїздом під охороною січової сторожі, повідомивши Одесу апаратом Юса, що їде українська політична делегація. По дорозі на деяких стаціях здержував я поїзд на короткий час, щоби переконатися, як функціонує апарат мого міністерства. Рідко де зустрічав і розлішлені відозви, нових часописей не зустрів нігде. А на це держава видавала міліони! Її удержувала окремих урядовців до роз'їздів і окремих до побуту на місцях!

Одного такого пана мав я сумнівну присяжність зловити тоді на одній зі стацій. Приступає до мене, представляється, як шеф місцевого повітового бюро інформаційного й просить о дозвіл на виїзд у Київ в приватних справах.

— „Чому навіть на станції нема газет?“ питаю його.

— „Даю що дня!“

Я знав уже від начальства вокзалу (двірця), що це неправда і що цей пан абсолютно не дбає про свої обов'язки. Я сировав їх „до очей“ і на місці увільнив зі служби того пана, наказавши віддати урядовання заступникови. Чи він був лучний?

На одній зі станцій перед Одесою, де стояла вже французька залоза, здержали наш поїзд. До нашого вагону вступив елегантний і дуже чемний французький офіцер і заявив нам, що не може нас пустити далше поки не порозуміється з Одесою. „Починається“, подумав я й був дуже цікавий, кілька днів скажуть нам тут ждати побідники світа. Але за годину чи дві прийшов дозвід, пустити нас далше. І ми поїхали.

Вже при першій стрічі з французьким військом закримітив я, що між ним крутяться російські офіцери з золотими нагонами або переодягнені в французькі мундури (говорили між собою по російськи). А як наш поїзд став на одеській дворці, обкочив його невеличкий відділ золотонагоних офіцерів. Командант його заявив по російськи (не вступавши в вагон — мабуть з „поважання“ перед нашими Січовиками), що ми — арестовані.

— „Таке не лучилося навіть генералови Грекову, хоч мав досить непрямю подорож“, подумав я. А що вже раз був в руках російських офіцерів і на-

віль в подібнім характері, отож закуривши папіроску, спокійно положився на софу. Нічого кращого не мав до роботи й Остапенню (з фаху він професор торговельної школи, походить з народа, а доля його дуже подібна до долі Шевченка). Йдемо.

Тимчасом польський аристократ і жидівський учений, яких я взяв з Києва, висмикнулися з вагона й щезли. Було полудне. Здається перед вечером вернув польський аристократ (жида я більше не бачив). І сказав нам, що на другу годину визначив нам аудієнцію шеф штабу неприємного французького генерала Д'Анзелья — полковник Фрейденберг (Альзатець?). Тимчасом російські добровольці вправді вступилися знід нашого вагона коло 2 години, але ніхто нас не повідомив про ніщо. Можливо, що вони взяли на себе той обов'язок супроти Французів, але не виконали його. Повідомила нас про це значно пізніше молода жінка нашого військового аташе, Французька з роду й обіцяла ще раз прийти в тій справі, заявивши нам, що „колонель“ Ф. ждав на нас і тому кудись поїхав.

— „Як хочете, скажу вам зміст вашої повновасти“, сказав до мене польський аристократ. „Я бачив відпис вашої повновасти в кімнаті французького консуля Ено, якого знаю з давніших часів“.

— „Неможливо“, відповів я здивований. Бо при писанню повновасти стояв я сам. Одинокий примірник був при мені. Я ні разу його не виймав з кишені.

Зміст повновасти знали тільки члени Директорії, Остапенко, я і напна, що писала на машині. Але вона не могла чейке запам'ятати собі так докладно змісту, щоби зробити потім відпис. І як переслали його? Тільки нашим поїздом було це можливо

Польський аристократ переніс мені докладно зміст повновасти. Можливо, що хтось чув іще як відчитувано цю повновасть, подумав я

Прийшов наш аташе, чоловік згаданої пані й повідомив нас, що полковник 'Фрейденберг' просить нас до французької команди на год. 9. вечером.

Взяли ми двох своїх товмачів з нашої військової місії (один з них був тої аташе, якого імя я забув) і поїхали. Приїжджаємо точно о 9 до французької командантури. По коридорах крутилися якісь марні жовняри в французьких уніформах, як на українську зиму — лихо одягнені (те саме бачив я вже передтим, як тільки зустрівся з Французами). Зверхній порядок, який тут панував, ані не ввівся до порядку, який я бачив в німецькій висшій команді в Києві. Прості жовняри стояли собі дуже „ласке“ перед своїми старшинами чи підстаршинами.

Нас впровадили до якоїсь студеної, брудної кімнатки з рудими, пошдираними тапетами, де навіть єсти не було на чім порядно. Бо крісла були поломані. Не роздягаючися, посідали ми обережно й ждемо. При нас пудяться два Французи (один мав якісь відзнаки, але

що не був за чин, не знаю). З ними говорять наші товмачі. Ждемо довго. Минула година. Ніхто нас не кличе. Генерал Гренів ждав добами але бодай у теснім вагоні, а нам доведеться ждати мабуть тут, подумав я. І вдався в розмову про це з нашим аташе.

— „Е, з вами ще добре поводяться. Атиже визначили вам „рандеву“ вже в 2 години по вашім приїзді, а тепер другий раз. Я вже повідомляв їх шефа штабу, чому ви перший раз не могли прийти. Варта було бачити, як вони приймали тут першу українську депутацію — з Одеси . . . Прикро згадувати.“

Я вже знав про це від кузника гетьмана Скоропадського, високого залізничного урядовця п. С. який вже від початку взяв участь в повстанню проти гетьмана). З ним зустрівся я був по дорозі, на одній з більших стацій і він оповідав нам про це докладно. В Одесі на вечері пізнав я в товаристві Галіна одного дуже симпатичного французького журналіста, якому переніс це, що чув від п. С. Він сказав на це :

— „Не дивуйтеся. Здається, що тут вислано людей, які десятками літ мали до діла з Неграми. Огож і тут поводяться, як в колоніальних областях.“

Читач може собі представити, з якими почуваннями ждав я на представника культурної Франції, для якої від наймолодших літ мав тільки подив за її Велику Революцію та славі бої за „права горожанина й людини.“

Нарешті — коло год. $\frac{1}{2}$ 11 вночі — прийшов шеф штабу французької армії пан полковник Фрейденберґ. Увійшов поспішно. Був це чоловік літ коло 50, з великим, червоним лицем, з великим кадовбом, середнього росту, пригадував троха описаного передтим фон Фельзена, тільки голову мав значно більшу. По рухах і поставі видно було відразу, що це старий жовнір. Подав нам руку, буркнув „Фрейденбер.“ Ми представилися. Він рухом руки показав, щоб йти за ним. Французькі жовняри щезли.

Ми перейшли з ним дві чи три кімнати й знайшлися в його бюрі. Фрейденберґ сів за бюрою, показав нам два крісла ближші, а двом нашим товмачам сусідні, поставив обі руки на бюро, випрямивши їх так само як ноги, схопив кілька разів воздух і бючи писальцем по столі, почав говорити по французьки — скорими, рубаними як команда словами, задержуючись по кождім реченню, щоб товмач мав час перекласти.

Почав дослівно так:

— „Винищенко і Чеховський — ффють!“ Тут слідував відповідний рух рукою й — ногою.

Вже перші слова представника Франції, а особливо спосіб і гести, з якими він висказувався про начальних державних мужів мого народу — так мене заболіли, що аж знечулили. Якусь майже фізично відчувану гіркість почув я в устах, а в умі блиснула думка: „Ех, коли ми вас так проженемо з України, як прогнали

Німців? Я мимоліть порівнював у думці поведіння Німців з поведінням Французів. І подумав: „То так виглядають офіційальні Французи?“ (Я ніколи не був у Франції). Але рівночасно пригадав я собі слова Випинченка, щоб я не вивазався нічим що до його особи, пригадав собі положення нашої столиці й держави — і сидів — хотів мав вражіння, що сиджу на розжарених угнях. Припускаю, що тесаме діялося з Остапенком. Але я з сорому не міг подивитися на нього і дивився тільки на французького полковника. Тепер щойно запримітив я, що половина його лица первозно дрожала. Або мусів бути контужений, або може „перемагав“ себе, думаючи, що ще за чемно говорить з представниками європейських Негрів. Можливо, що й я мінився на лиці і можливо, що наш полковник замітив це. Бо був ласкав аргументувати своє „фють!“ Він додав:

— „Вони мусять уступити за большевизм. Можете їх повісити“ . . . (Це мав бути дотеп).

— „Петлюра має також стушуватися“ . . . Цього я вже зовсім не сподівався і сказав, перериваючи:

— „Петлюра за свої антагестські еміґратії сидів в німецькій тюрмі . . .“

— „Знаємо це. Але з вождем бандитів не кооперуватиме французька армія. По якімсь часі може він вернути . . . склад Директорії мусить бути змінений, розуміється за відомом і затвердженням Франції. Так змінена Директорія буде суверенна.“

— „Який ваш погляд на питання державної самостійності України?“ запитав я. Він відповів:

— „Я не політик, наше завдання — боротьба з більшовизмом. Справу самостійності України вирішиться в Парижі. Припускаю, що ухвалить плебісцит.“

Було вже для мене ясным, що в французьких військових кругах противні були державній самостійності України. Французький полковник рубав далше:

— „Залізниці й фінанси підуть під безпосередній заряд і контроль Франції.“

Я подумав собі, що це перше добре для нас услівє й запитав, як це малоб виглядати в практиці.

— „Директорами стануть Французи, шкєні урядовці остануть старі.“

— „Українська армія має провадити війну проти большевиків і йти хочби до Петербурга.“

— „Директорія видасть і оповістить декларацію до Франції, в якій проситиме о протєкторат під оглядом політичним, мілітарним, фінансовим, в заграничній політиці і т. д. В декларації має бути сказано, що Україна відкликаєтьє до відомої благородности французької нації . . .“

Полковник говорив з притиском, я писав усе. Записок своїх з того часу не маю під рукою, але ця розмова занадто добре вбилася мені в пам'ять, щоб я міг зле її передати. Зрештою маю нагоду скоконтролювати свою пам'ять, бо зараз по повероті в Київ передав

я докладно зміст тої розмови Директорії й вона дісталася до відома партії, а оден з представників с. д., що провадив записки, передав мені тепер ті точки для контролю.

— „Який ваш погляд на питання земельної справи?“ запитав я. Французський полковник дав дуже гнучку відповідь, якої я ізза її гнучкості не в силі вже передати. Памятаю тільки, що її всіляко можна було інтерпретувати. Я звернув його увагу на це, що без признання селяням землі ніхто не заведе ладу на Україні, але надармо.

— „Війна з Польщею мусить бути зараз застоповлена.“

— „Які малиб бути границі України на заході?“

— „Вирішиться в Парижі.“

— „Який ваш погляд на прилучення земель Угорської України до Великої України?“

Представник Франції заявив, що не знає, чи Українці мають і там національну територію, але що й про це подумають в Парижі.

— „Який ваш погляд на українські колонії в Азії?“

— „Українським колоніям в Сибірі й Туркестані не робитиме Франція ніяких перешкод.“

Тут Остапенко почав йому викладати, які торговельні й взагалі економічні користи малаби Франція з України, якби помогла забезпечити нам нашу державність. Властиво по заяві французького представника в справі

державної самостійності України й в справі земельній нікогда було даліше говорити. Але ми думали, що може в дальнім тигу переговорів змінить вони своє становище. Та — *venenum in caudo* — при кінці виступив французький полковник з пайкращим услівем:

— „В свою армію маєте зараз прийняти російських офіцерів з добровольчої армії . . .“

На це я встав. Бо ясним було, що вони відразу хочуть задавити всяку можливість евентуального розвитку української державности. Стоячи заявив я:

— „Цего ми ніяким чином не можемо прийняти з тої самої причини, з якої нир. ви не згодилисяб, якби від вас зажадав хто, щоб у французьку армію прийняти німецьких офіцерів. Тут такі самі ворожі відносини між Українцями й Москалями. Ми щиро хотіли навязати з заходом якраз тому, щоб зірвати зі сходом. Тимчасом бачимо, що ви не хочете нам дати змоги відірватися від того сходу.“

— „Виж не маєте потрібної кількості офіцерів.“

— „Якби навіть так було, то цьому легко зарадити. Цему в короткім часі зарадять військові школи. Зрештою дуже радо приймемо офіцерів французьких, англійських, американських, сербських, чеських і всяких інших, яких ви допустителиб, тільки не російських і не польських.“

— „Кажете, що не можете прийняти, тимчасом ваша повновласть уповажняє вас і до цього.“

Це було мені потвердженням того, що сказав

польський аристократ. Припускаючи, що той французький представник хоче перекопатися, чи наша повновасть дійсно так звучить, витягнув я її й подав йому (вопа була написана в мовах українській і французькій) зі словами:

— „Так, але кожду повновасть дають з певними директивами що до припяття евентуальних умов. А це останнє ваше услівє таке, що лежало й лежить абсолютно поза можливістю припущень кождого Українця, який хоче бачити власну армію й державу.“

Французький полковник перечитав повновасть і звернувши її, змінив тон. Він почав уже переконувати нас, ще це мусить бути виконане, бо це „одинокий вихід“ для нас і т. п. Це ще більше переконало мене, що ніякої допомоги віден не одержимо і що нас просто хочуть „одягнути в шлії“, якими ми малиб витягнути з болота — стару, реакційну Росію. Щоби скінчити розмову, яка вже дуже починала мені тяжіти (я тоді боявся, чи застанемо ще з поворотом Київ у руках Директорії) сказав я:

— „В цій і деяких інших справах, порушених паном полковником, мусіліб ми порозумітися віден з Директорією апаратом Юса.“

— „Добре“, заявив він. На тім ми попрощалися.

Приїхавши до свого вагона, подивився я на Остапенка а Остапенко на мене й ми згодилися, що нема найменшої цілі говорити з Директорією. Но перше

тому, що цілу розмову зналиб російські добровольці, які були при всіх апаратах, а по друге тому, що крім обурення нищої відповіді годі було сподіватися. Але далше ми розходилися в своїх поглядах що до висліді першої політичної конференції Українців з представником Франції на українській землі: я твердив, що з цієї мук не буде для нас хліба, він що підписавби зараз всі услива, якби не деякі українські партії (між ними очевидно й його власна — він був с. р.). А потім життя виглядалоб якось усе.

— „Якраз з тим „якби“ треба числитися,“ відповів я. „Атже вас просто відкликалиб і здезавуалиб, умову анулювалиб і вийшовби тільки оден скандал більше.“

— „Правда.“

— „Зложимо Директорії звіт і нехай робить далше, що знає.“

На другий день рано виввадив нас Галін до америкалського військового аташе. Був це високий, старий полковник, чи підполковник, який десятки літ жив в Росії і знав Україну. Імя його я забув. З ним говорили ми довго (він знав добре російську мову). Але конкретної вартости в нашім положенню розмова з ним не представляла, бо Американці не мали в Одесі крім якогось малого воєнного корабля ніякої сили й не могли нам дати зараз ніякої допомоги.

В полудне прислав французський полковник по

мене. Я поїхав — без Остапенка, тільки з товмачем, за якого служила жінка нашого аташе.

— „Чи порозумілися ви з Директорією?“ — запитав мене.

— „Ні“, відповів я, „ми обговорили цю справу між собою й прийшли до переконання, що шкода непокоїти цим нашу владу.“

Він знов почав переконувати мене про необхідність цього уسلівя. Заявляв, що коли Директорія прийме це уسلівє, зараз одержить допомогу. Я відповів йому, що коли Французи не дадуть нам зараз тої допомоги, то виравді Київ унаде, але в короткий час онієля і їх більшовики викинуть з Одеси в море. На здійсненнє моїх слів не довго потребував я ждати.

По виході, пані, котра була моїм товмачем, заявила мені, що французький шеф штабу прийняв нас надієнодівано добре, хоч різні злі люде доносили, що ми вороги Франції і т. д.

Я забув додати, що в часі розмови Фрейденберг прихильно висказався про Галичан і назвав їх елементом, з яким можна порозумітися.

Свою другу розмову переповів я докладно Остапенкови й він почав робити дальші заходи, до яких ставився я пасивно, але товаришив йому скрізь. Нисати про них не можу. Думаю, що він повинен колись описати це.

Вечером були ми на прийомі, який давав Галіл різним дипломатам. Там пізнав я цікаві типи, але

описування їх заняло за багато місця а розвитку подій це не вяснилоб..

На другий день були ми щераз у Фрейденберга. По короткій розмові дав він нам свого адютанта, який мав з нами їхати в Київ. Називався він Лянжерон і був ще менше гладкий, чим його шеф. З Остапенком мав я потону гострі непорозуміння, але мушу висказати свій подив для нього, що потрафив цілу дорогу вести через товмача розмову з тим паном. З тим адютантом їхав знов його адютант, якийсь підстаршина.

Перед самим виїздом прийшов до нашого вагона американський представник зі звізdistим флагом та двома секретарями й заявив, що хоче їхати в Київ. Нам було це не на руку, бо Французи могли нас підозрівати, що хочемо грати подвійну гру. І ми радши йому приїхати троха пізніше. Але він заявив, що хоче тепер. Не було що робити й ми призначили йому купе таї разом з Французами запросили до стола. В Роздільній серед великого збіговища й шуму на стації арестували його Французи і казали опустити вагон. Він відкликався телеграфічно до французької команди в Одесі, але відтам мусіла прийти некорисна для нього відповідь, бо його таки не пустили далше з нами. Чи були з того якісь дальні комплікації, де знаю.

Я переповів Винниченкови все, що бачив і чув в Одесі таї висказав свої висновки, а саме, що з французького боку Україні нічого сподіватися. Від тоді

умив я руки від дальшої акції й не хотів більше брати в ній участі, з чого виїшла ще ціла історія, яку на своїм місці згадаю.

Зараз виїхав в Одесу генерал Греків, переговорувати в справі військовій.

Тимчасом радців Трудовий Конгрес (на яким інте-ресну роль відіграли галицькі селяне) і даліше насту-пали більшовицькі сили. Зза Дніпра приходили щораз гірші вісти. На дніпрянські частини подавалися взад шляхами, якими не мали відступати тай перейшли на правий беріг Дніпра. Не встояли й дві групи Січових Стрільців під командою Рогульського і Сущка (опісля самого Сущка). Їм кинули на підмогу молоденьких галицьких новобранців, яких я передтим оглядав в одній київській казармі: на багатій Україні не мали воєн ні одягу, ні навіть соломки. Тай страшно кашляли. Аж серце в грудях стискалося, коли чоловік дивився на тих гарних дітей, які ще крісом не уміли орудувати. Воєни в значній мірі вигинули в боях коло Київ, як марно скошені квіти щасливої галицької землі. А на Великій Україні така неперебрана маса здорового сло-го жовняра, якого не було кому з'організувати й освідо-мити національно. Бо партії жерлися над своїми принципами.

Большевики йшли, в кривавих боях сніхаючи крок за кроком групу Сущка.

А з заду далі піднімалися повстання проти Ди-ректорії. На правобережжю виступив Зелений. Проти

нього пішла майже остання залога Київ, зложена з Січових Стрільців. Остало їх уже лиш тільки, щоб одоронити в потребі уряд України. І дуже певню стало в столиці. Вола була вже мов остров, оточений розбуханим морем. Тривожні вісти ходили по місті. А конгрес радив. І вся увага з'осередилася на політичних а не на військових питаннях . . . Оскільки мені відоме, загаль його членів не цікавився тим, чому досі не основано ні одної кадри для правильного доповнювання котрої небудь частини (на потребу цього останнього постійно звертав увагу колишній сотник а тепер уже полковник Січових Стрільців Іван Чмола, але не добився нічого!). Словом — якась непритомність, якась відсутність від некучих питань хвилі характеризувала загаль інтелігенції. Я переконаний, що найбільший інтерес викликалаб тоді була нпр. не книжка з критикою цього, що діялося й проектами змін, тільки книжка про якийсь темніше місце в однім з творів Маркса. І то чим автор вибрав би собі місце більше відірване від усякої аналогії до сучасних потреб, тим на більший успіх міг би числити.

Коли читач думає, що я хочу бавитися в парадоксальні афоризми або „робити“ дотепи, грубо помиляється.

Технічна організація Трудового Конгресу була просто скандальна. Я ні разу не міг бути ні на однім засіданню. Хоч дуже хотів, бодай оком кинути на сальо в часі засідань і захвати в пам'яті вигляд парад

представників нової України в старій столиці нашої. Приїздив я кілька разів до будинку конгресу. І ждав, хоч дуже не мав часу. Раз завзявся я й ждав 1½ години від часу, на який призначено отворення нарад! Телефеную до впорядчої комісії (аякже! цілу комісію мали на те!), телефоную навіть до голови Директорії, чому не зачинають, хоч оповіщено — ніхто нічого не знає. Винищченко відповідає, що сам жде на це, щоб їхати. А впорядча комісія відповідає, що голови нема. Глибока відповідь. Там дійсно мало де була голова. Так я ніколи не міг побачити засідань, бо на це треба було втратити за багато часу.

Оден з моїх інтелігентних знайомих, що бував у світі, говорить: „Висоту культури інтелігенції кожного народу пізнається не по добрих віршах, бо дуже гарні пієні мають також дикі племена. Висоту культури пізнати по практичних, доцільних урядженнях, а головню по точности людей, які ні собі, ні другим не марнують часу. Бо час це одинок, що людина дійсно посідає, а що змарноване ніколи не вертається“.

Я ніколи так сильно не відчував правдивости цих думок, як на нашій великій Батьківщині (хоч і в Галичині можна дещо з того відчутти).

Нарешті прийшов день 1. лютого 1919 р., в котрім Директорія мала опустити Київ. Я рано поїхав до штабу Січових Стрільців, щоб одержати директиву, чи їхати з ними, чи з Директорією. Сказали, що з Дирек-

торією. Полагодивши в своїм бюрі на Хрещатику останні справи, приїхав вечером до гетьманського палацу, де мешкали Вишніченко і Швець. В останнє подивився на приємні кімнати, де я багато пережив і передумав в часі великих докладів і засідань. В останнє посидів у червоному кабінеті Вишніченка, де все вечерами горів у старосвітському компику огонь з великих полін, які я любив сам докидати. І тепер відчувався я в нього.

Вишніченко був хвилями дуже пригноблений, а хвилями мав саркастичний гумор, який характеризує людей у прикрих переломових хвилях життя. Робив особливо влучні і їдкі замітки на адресу управи армії. І про помилки, в які сам дався втягнути.

З київського двірця разураз телефонували, що поїзд ще не готов.

Вкінці десь коло год. 10 повідомили що готов. Вишніченко з подругою (це високо освічена й скромна жінка, на якій все тяжіла ненависть деяких кругів за її „ліві“ погляди а може й неукраїнське походження) і проф. Швець зішли з малими клуками на радничні сходами до вестібюлю палацу. Я йшов з ними й обсервував стару службу, що якоесь дивно дивилася, як опускають це місце влади. Кілько таких „exodus'ів“ різних влад бачила вже ця служба!

Подруга Вишніченка зацікавилася ще перед виходом, як добра хазийка, забезпеченням служби на найближчий час і сказала, усміхаючись:

— „Ну, нічого, якихсь хазайів знов будуть мати. І ті дальше подбають за них“.

У ясно освітленім вестибюлі треба було троха ждати, поки заїхали авто у відповіднім порядку. Вияниченко глянув на сторожк і сказав до мене:

— „Переконайтеся, чи це Січові Стрільці!“

Він любив їх мати як охоропу і не раз говорив мені про це. А я часто звертав на це увагу в Команді Штабу С. С., щоб по можливості Січових Стрільців посилали туди на сторожку. Їх відразу можна було пізнати — по вигляді так, що виглядало немовби ідея проймала лице кожного з них. І тепер стояли два Січові Стрільці у вестибюлі при сходах неповорнуто (в бічних убикаціях була більша сторожа), добре одягнені, з крісами на раменах, з ручними гранатами при поясах.

Я приступив до них і запитав голосно:

— „Ви з котрої частини?“

— „З третього полку Січових Стрільців полковника Чмоли!“ відповів один з них, подивившись на президента.

Авто вже гуділи. Ми повідали в них. І скоро поїхали наші освітлені вулицями старої столиці України. Майже пусто було в них. Тільки тут і там мигнули в півтемряві штики якоїсь патрулі. Тільки тут і там засвітіла проразливо куля. А зза Дніпра глухо долітав гук гармат. Січові Стрільці стягали останки наших розбитих сил — вже в Даринці, передмістю Києва.

Читач, який доси дочитав мої сномини, запитас себе певно :

— „Чому властиво нічого не пишеш про своє внутрішнє відношення до тих сил, які надтягали від сходу? Адже це твої особисті сномини . . .“

Так. І тут час згадати про це. Якраз тут. Я мав про більшевизм погляди — свого оточення. Уважав себе тільки технічним працівником, хоч був шефом преси й пропаганди. Признаю, що є в тім певна суперечність. Бо щоби щось пропагувати, треба мати свою думку про це. Але молодий читач, для якого я пишу ці сномини з найбільш нервових і робучих місяців свого життя, нехай возьме під увагу, що я уважав себе свіжим на новім ґрунті й необізнаним з відносинами. Все, що тут діялося і що серед того робити, знали краще чим я — люде, які тут уродилися й вирости або які, хоч прийшли з Галичини, але довше тут жили. Я вірив їм і доси вірю, що це (з дуже малими виїмками) люде чесні, які працювали не за страх, а за совість. І тому міг я бути технічним працівником, який наладжував їм апарат для виказування їх поглядів. Наладжував, як міг.

А ті їх погляди на большевиків були такі: Російські большевики це звичайні імперіялісти, тільки червоної краски. Вони хочуть таке само загарбати Україну, як російські реакціонери, щоб панувати над нею. І таке само як вони хочуть знищити національне лице

нашого народа: їх „визнання“ совітської української держави — „вилоть до отделенія“ це звичайний політичний обман. І тому вони наші вороги, з якими мусямо боротися — тимбільше, що величезна більшість українського народа, селянство, противне їй соціальному ідеалови большевпків, а саме комунізови.

Так коротко виглядали погляди мого оточення на большевизм. Це були й мої погляди, над якими я зрештою в своїй важкій праці не мав пі часу ні змоги застановитися.

Так було і — ніде правди діти . . .

VI.

Те, що наступило по виїзді Директорії з Київа, було страшне. Січові Стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії криваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася до оборони, причім поносили страшні втрати. В боях при відступі з Київа вигинув майже цілий 3-ий полк С. С., що складався з Галичан і вибору Наддніпрянців. Вони зжилися вже були з собою так міцно, що той полк називали „цемент“. Й ще в Київі відвідував його раз.

Але властиво страшне було не так це винищування наших найкращих сил, як обставини, які товаришили йому: рознітовані більшовпками селяне почали уважати Січових Стрільців „панським“ військом, яке бореться в інтересі поміщиків! Раненим Січовцям, які доволі-

кисся до селянських хат, навіть води не хотіли подати. Вибивали до поги помешні патрулі. Переривали їм подучення і т. д. Словом, те що робили польські селяне з польськими повстанцями в 1830 і 1863 — повторюєся й тут з нашими ідеалістами, тільки в далеко більших розмірах. А большевики також не щадили Січових Стрільців.

Дез'організація влад Директорії (які на місцях щойно починали організуватися) настигала щораз більша. А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, заки здобули Київ. Якесь внутрішня пустка опановувала моє оточення. І я також піддався їй. Виправді працював я даліше, але як автомат. Це лучалося мені й передтим. Але тоді було воно виїмком, в хвилях надмірної втоми. А тепер стало правилом, а виїмком став попередній стан. І таке помічав я у всіх.

Взагалі події по опущенню Києва аж до приходу на Велику Україну галицьких військ представляються мені в моїх споминах дуже баламутно. І я без моїх щоденних записок можу представити тільки деякі з них, причім не ручу за хронологічний порядок. Хоч попередні, давніші події намагаю так виразно, що можу передати докладно цілі розмови, описи людей, їх одягу і т. д. Це найкраще свідчить про те, як поділяла на мене утрата столиці. Для того ці події перебіжу скоро. Щойно прихід галицьких військ оживив мою надію а тим самим скріпив мене неохітно.

По опущенню Києва Директорія й уряд сиділи

якийсь час у Винниці. На тім самім місці, де передтим. Але той побут виглядав уже зовсім інакше: ми вже зійшли з вершка гори й були „по другім боці.“ З того часу вбилися мені в пам'ять такі події:

Передовсім дальше мучила мене справа з'організування української преси на Кубані. Мучила ще тірше чим передтим, бо вже до краю наблизила. Як осінній дощ повторилися ті самі наклепи й закиди супроти людей, які туди хотіли їхати. Дальше протестували у мене представники партій одні проти других. Вкінці сказав я, що абсолютно не мішаюся до тої справи: нехай Директорія висилає, кого хоче. Я вже тоді зітхав за онуцненням свого місяця і за відпочинком.

В тім часі порушили мене глибоко вісти про погроми. Такі слухи ходили ще як ми були в Києві і як нашої армії почало погано поводитися: робила своє відома психологія всіх відступаючих армій, які шукають „винних“. Уряд був безсилий, а Винниченко дуже занепокошений жорстокістю, яка скрізь почала проявлятися. В Винниці зібрав я на нараду представників єврейських партій і міської громади, щоб порадитися, як заобіти тому нещастю. Тою справою займався я живо до кінця. Нисав відозви і статті, виголошував відчити. Головно діяв аргумент, що погроми нищать торгівлю на Україні, а тим самим роблять неможливим заосмотрення української армії й дальшу будову української державності. Мені відповідали на це, що жиди організують

большевизм і часто ззаду нападають українські частини. На це відповідав я, що між большевицькими повстанцями скрізь в десятеро більше Українців, чим жидів; зрештою не організують большевизму жидівські діти й старі жівки, котрих також вирізується.

Особливо прикре вражіння робили наслідки погрому в Проскурові, який я бачив в кілька днів по доконанім злочині: цілі вулиці пусті. Очевидці оповідали, що різали виходили з домів, маючи руки по лікті в свіжій крові . . .

Була це одна з познач розвалу армії (розуміється, більше злочинств робили звичайні розбійницькі ватаги) а тим самим держави. Я бачив це й старався разом з директором моєї канцелярії п. Ющипиним бодай законно забезпечити в гроші галицькі й буковинські культурні інституції. Тоді перевів я закон про виплату 22 мільонів „Наук. Тов. ім. Шевченка“, „Просвіті“, Учительській Спілці і п. та якісь суми на культурну працю між угорськими Українцями. Тоді грош не мав ще такої низької вартости як тепер і тому були це значні суми. Доси, здається, ніхто їх не підняв. Один мільон виплатив я укр. радикальній партії в Галичині, позичивши той мільон на рахунок мого міністерства, бо мій бюджет ще був дефінітивний не устійнений. З того приводу попав я в конфлікт з Д-ром Трильовським, який тимчасом покликав до життя нову радикальну організацію, про що я довідався щойно по врученню чеку делегатови партійного відділу тов. Галицькому.

В Вишніці виплатив я д-рови М. Галушчинському 100.000 гривень на видання в Фінляндії перекладів книжок про державне право у різних народів і т. п. Там виплатив я також 100.000 на оснування української часописі в Вишніці.

Ті три позиції згадую дятого, бо виплачені вони були виключно з моєї ініціативи і я хотівби довідатися, як з'ужитковано цей державний гріш.

Переговори з антантою тягнулися даліше. Безвиглядність їх була очевидна не тільки для мене. Публична опінія теж була проти тих безвиглядних переговорів. Інстинктом чули люде, що з них нічого не вийде. І тому, коли мені запропонували знов їхати, — я положився в ліжку. Не дуже потребував я удавати хорого: знервований і перетомлений потребував я дійсно бодай виспатися. Але навіть у шпиталю приходилося день за днем полагоджувати урядові справи. По 10 днях встав я і прийшов на раду міністрів, бо переговори з Одесою даліше лучили з моїм іменем, та жадав від тодішнього прем'єра Остапенка, який саме вернув з Одеси, щоб докладно поінформував мене про даліший хід і вислід парад. Коли він заслонився тайною, заявив я, що мушу подати до прилюдного відома в часописях, що не маю нічого спільного з далішними переговорами.

Це було вечером на раді міністрів. А коло нівночі офіцпреска патруля обійшла всі редакції й загрозила їм — карою смерті, коли оповістять яку-небудь заяву

в справі переговорів з Одесою. Рано доніс мені це редактор „Української Славки.“

Вечером представив я це на раді міністрів і подався до димісії. Одначе рада міністрів ухвалила не прийняти моєї димісії, бо вона в тій справі некомпетентна. Тоді вніс я свою димісію на листі до Директорії. Мені відповіли, що не приймають димісії, а член Директорії Андрієвський прийшов до мене і заявив мені, що я мушу остати, бо — нема кому передати моєї теки. В тім часі Вишинченко виступив був саме з Директорії (на домагання з Одеси) й виїхав а за ним як щурі з потопанючого корабля втівав з України, хто міг. Тисячі інтелігентів виїздили — найрадіше „в місії.“ Я мав з ними також хрест божий: зголошувалися до мене по гроші (і то по грубі гроші) люди, які в жадній чужій мові не уміли навіть „добрийдень“ сказати! А хотіли субвенції на „інформування заграниці“ — й окремих платень, навіть для своїх жінок і дітей! Розуміється, я говорив їм, що думав про них і їх виїзд, через що наживав з кождим днем нових ворогів.

Коли Директор Андрієвський*) заявив мені, чому не прийнято моєї димісії, відповів я, що мимо того не можу остати, особливо, коли мені замикають уста насильством. А він на те:

— „То ми вас арестуємо, як покинете свій пост.“

*) Був це розумний чоловік, але з одною великою хвибою.

Розуміється, таким аргументом труднощі було вплинути на мене. Але що Остапенко згодився сам помістити мою заяву в часописях і що я бачив стан справ, між якими новому чоловікові дійсно трудно було визнатися, — ходив я даліше до бюро, не показуючись уже на раді міністрів.

Прийшла евакуація Вінниці. Я уважав себе вже тільки сповняючим тимчасово функції головно-управляючого пресою й пропагандою.

Так тягнулося аж до утечі уряду на Волинь. Належної міні по закону тримісячної платні не міг я видобути від касієра свого відомства, бо не одержав димісії. Тоді я порадив собі в той спосіб, що удався до державного секретаря, який має м. н. обов'язок уважати на це, щоб не було противенств у законодавстві і його виконувалю (бере участь в раді міністрів але без рішального голосу). Він узнав мою претенсію слушною й виплатив мені зі своєї каси належну суму. Був це випадок інтересний з огляду правного й касового, для того згадую його.

В квітні 1919 підписав я разом з отамапами Коповальцем і Мельником іменем Стрілецької Ради голосну „Деклярацію Січових Стрільців“, яка викликала багато шуму. Вона була оповіщена також в галицьких часописях. Зрозуміти її можна тоді, коли возьметься під увагу страшенно вороже відношення селянства до С.С. Поширення цієї декларації значно злягодило ці відно-

енни. Ми мали вістки, як зі Старокопистиньова, що по оповіщенню цієї делегації С. С. могли спокійніше виспатися на своїх кватирах.

Якже я втішився, як в тім часі, коли це було, не знаю докладно, повідомив мене полковник С. С. Чмола, що нарешті добився дозволу, оснувати кадру (Кім) С. С. і вибрав на місце постою чудове містечко Кременець на Волині. Волиня я знав уже і дуже любив жити „у волинській тихій стороні“, де багато ліса, багато води, багато снокою. Приїхав я до Кременця: містечко як казка гарне — мале, між високими горами й лісами, над ним панує старий замок на стрімкій горі. Команда Кома С. С. заквартирована була в старім інтереснім будинку Єзуїтів, де був колись славний „Кременецький Міцей.“ Там і я жив. Парк був старий, великий, гарний, муром оточений. І так тихо в нім було. Тільки воропи крикали зі своїх гнізд. Земля будилася вже до життя. Якже приємно було відпочивати в нім, по Києві й Винниці, по довгих засіданнях ради міністрів, по різних-ріжних переговорах і всім тім хаосі, який я бачив і в яким жив! Розумні були Єзуїти, що побудували таке пристановище. А Січові Стрільці все мали гарну бібліотеку, дуже гарну. І я читав, писав (там видав дві брошури для війська), ходив на проходи й грав у шахи з тяжко раненим в обі ноги сотником Матчаком, якого там привезли на лічення. Нераз грали ми майже до раніа, приєднуючи тільки чотири слова: „На той приклад

річ беручи . . .“ Бо дуже сподобалася нам ця фраза, яка нічого нікому не говорить, а якої так запобіжки викивають деякі „бесідниці“, що виголошують довжезні „промови“ (починаються такі промови від иншої подібної фрази: „Собственно гаваря“).

Там лежав і ранений полк. Ротульський і хорий на тиф Бієнк. Приїздив досить часто от. Коновалець а часом і от. Мельник, Андрух, сотник Чиж, Сушко і п. січові старшини. Я списував від них їх спомини, щоб написати докладну історію С. С.

Природа там була така гарна, що не дивинця, що відтам вийшов такий поет як Словацький (в костелі є його намятники). Описи пустині мусів уже тут мати в зародку і тільки опісля розвинув їх, подорожуючи. Бо коло гори Бони, на якій стоїть замок, є скелисті, пусті хребти, що незвичайно сильно викликають вражіння.

Віден, але докладно не памятаю коли, почав я автом їздити в Галичину, на кілька днів, щоб відіхнути иншим близшим мені вєздухом, щоб побачитися з родиною і взяти участь в засіданнях Національної Ради. Представлялися вони зовсім не але: Велика зала якогось станиславівського „кіна“, носли в ній сиділи по партійним ґрупам, було заінтересування справами української державности так у нослів, як у публіки, що звичайно займала галерії. Тільки станиславівська преса робила прикре вражіння. Урядова була якась дуже суха, майже мертва. А опозційна робила переважно вражіння боже-

вільної: в одній з часописів зустрічав я шир. підбурювання простих жовнірів, чому їм не виплачують офіцерських платень! І це писалося в часі, коли фронт ледви держався та коли бідний галицький уряд і так не міг собі дати ради з видатками... Не був я задоволений і в орґану моєї партії „Народа.“ Я не міг зрозуміти, чого він властиво хоче. Перечитавши ряд чисел, написав я замітки до них і просив о поміщення. Але — шановна редакція орґану (котрому я хотів забезпечити будучність згаданим міліоном), — — відмовила мені місяця на критику... Очевидно не мала аргументів проти неї.

В склад редакції входили самі молоді співробітники, оскільки не помиляюся Балицький, Рост. Заклинський і н.

Та найкраще побачив я на з'їзді т. зв. Селянсько-робітничого Союзу*). Була це свіжа орґанізація, покликана до життя кількома людьми, що досі мало або зовсім не брали участі в народній роботі. Близько групи тих людей стояв Вол. Темницький, з яким я від наймолодших ліг воював (ще в „Акад. Громаді“) і бувковинський с. д. Безпалко, якого я щойно недавно пізнав був. Радикальна партія, запрошена на з'їзд того „Союзу“, відіслувала м. н. мене. Приходжу і йду на галерію (в театрі це було). Чую — говорять В. Темницький.

*) Цей епізод з галицької політики мушу докладніше описати, бо він мав опісля значіння в розвитку подій у Кашинці.

Як звичайно, довго і дуже баламутно, кидається на всіх і вся, аж селяне почали вигукувати: „Досить того вже, досить...“ До бесід Темницького я привик і воли на мене вже не ділали. Але поділяла бесіда нового діяча на галицькім терені — п. Безпалка. Я знав його від недавня як солоденького напка, що в дуже чемпеньких підскоках зближався до кожного й що кілька слів віддавав кождоу „честь“ у можливо найвищій титулятурі. І тепер я дуже здивувався, почувши, як цей солоденький чоловік гремить і що він гремить!

Бо чув я вже багато підбурюючих бесідинків, я грішний і сам до них належав за старої Австрії — але такого „wielrzyciela“ (українського слова на це не маємо) я ще не чув. Пан Безпалко кричав м.и., що в українськім галицькім уряді засідають провокатори і зрадники, а в Національній Раді властиво нема Українців, крім него (Безпалка) і тов. Темницького та кількох, що з ними йдуть! Тепер промови звертався проти укр. інтелігенції, але як! — Цего було мені розуміється забгато тимбільше, що я знав особисто членів уряду таї Національної Ради, знав хибі але й добрі сторони цих людей — й уважав своїм обовязком представити зібранн масово селянам і робітникам, що і як. Зголошуюся до слова. Але прієдсідатель, др. Ярославич, старій с. д. діяч і мій знакомий, — мав оригінальний погляд на свободу слова і не хотів мені уділити голосу. Та на цім понікся разом зі своїми при-

клошниками. Бо галицький ґрунт я знаю краще, чим великоукраїнський, а між зібраними селянами була маса моїх старих знайомих. Стинився такий рев, що президія мусіла мене покликати на естраду і дати голос, інакше з'їзд міг бути розбитий. Коли я переходив з галерії на естраду (треба було обходити будинок), мої противники хотіли кинутися на мене, хоч я ще не говорив. Але др. Ракочий, який ішов зі мною, чоловік енергійний і сильний, так до них поставився, що вони мовчки щезли.

По моїй промові селище, яким я вияснив труднощі галицького уряду (я з ним зовсім не був зв'язаний), недвозначно виявили, що розуміють річ.

Потому пішов я на засідання Національної Ради, де якраз зголошувався до слова н. Безпалко. Я з зацікавленням почав його слухати. Він говорив, що на з'їзді селян і робітників як міг так боронив Високу Палату й уряд, але народ був дуже огірчений . . .

Перед годиною в присутності тисячів свідків н. Безпалко останніми словами лаяв наш уряд і дискредитував Національну Раду, а тепер в присутності багатьох людей, які були там і чули його бесіду, — не соромився в живі очі тим людям представляти справу наоборот. Щоби це на місці прищипити, зголосився я до слова й відчитав зі свого дневника дослівно маркантинці місця з промови н. Безпалка. Він, розуміється, кричав: „Лож!“ А коли не міг мене заголювати, — пустився бігти з пастуками до мене. Та селянський посол

з Коломийщини Лаврук і інші схопили н. Безпалка в свої руки й віддалили взад. Під впливом обурення і антиєврейських погроз н. Безпалка „викладав“ я даліше, що подібних поглядів як Безпалко не може виголошувати ні селянин, ні робітник, ні інтелігент — тільки півінтелігент, який відчуває свою здекласованість і тому кричить без тям.

Мимо всього обридження, яке в мені повстало до непрактикованої у нас в такій мірі демагогії — заявився я *in merito* за внеском н. Безпалка, а саме щоб допустити делегатів Селянсько-Робітничого Союзу до Національної Ради. До цього, що я навіть форсував внесок Безпалка, причинилося очевидно й те, що й між його партійними товаришами були люди засоромлені способом його виступу (з деякими з них я в часі перерви говорив про це: вони прирікали мені, що Безпалко в другій частині моєї бесіди заховається спокійно). Я збивав оден за другим всі аргументи противників, виходячи зі становища, що Національній Раді потрібне скріплення та що прийняті в склад її нові селянські сили зовсім не підуть за н. Безпалком і Темницьким. За першим не булиб галицькі селяне йшли тому, бо вони занадто політично вироблений елемент, а за другим тому не пішлиб, бо він був відомий зі своїх комічних виступів на політичній полі. В часі загального голосування виступав проти Петрицького як кандидат. Не маючи знання села, був такий певний побіди, що в часописях взивав свого контр-

кандидата або зрієся кандидатури. І Темницький дістав кілька сот голосів, а Петрицький кількадесят тисяч.

Національна Рада відкинула внесок Безпалка-Темницького, причім очевидно рішило крайню несиমানтичне поведіння особливо першого з них (він і до найстарших діячів, як до Левка Бачинського, кричав на селі „провокактор!“ і т. и.). Це не перешкодило потому орґанови и. Безпалка в Камінці виписувати на мене останні брехні, м. и., що я виступав в Галичині проти допущення делегатів Селянсько-робітничого Союзу, про що кождий може переконатися.

По тій афері заявив я в правительственных галицьких кругах, що на мою думку повинні тепер и. Безпалка зробити міністром, щоби показав, як правити, або поставити під суд і розстріляти за підбурювання народа в найтяжшу хвилю галицької держави. Вони не зробили ні одного ні другого.

Зате виконали перший мій „проект“ пані наддніпрянські брати. І то виконали, нікого з Галичан не запитавши, хто ті панове. Є в галицькій соціалдемократії люде, яким можна було доручити міністерські теки, але якраз не ии. Безпалко і Темницький. Тимчасом перший дістав теку міністра праці, а другий теку міністра закордонних справ. Про те, як Темницький розуміється на закордонних справах, писав я вже раз передтим у львівськім журналі „Шляхи“. Розуміється і в сні мені тоді не снилося, що революційна коміка може и. Тем-

ницькому віддати в руки керму закордонної політики Великої України! Зрештою за це „кермування“, як доносить „Нова Доба“, мало поставити його перед судом навіть правительство, зложене переважно з однодумців н. Темницького.

Цілий той період, який розпочали ті напове, називався я „темниччиною.“

Та про це пізніше.

Я вернув на Велику Україну.

Забув я додати, що в якийсь час по моїм виступі з наддніпрянського уряду дістав я від Штабу Головного Отамана Петлюри номінацію на інспектора корпусу Січових Стрільців. Коли це було, не пам'ятаю.

До речі замічу, що потому б. прем'єр В. Чеховський сказав мені, яким чином Вол. Темницький став міністром Великої України: в партійних кругах соц.-демократії знали його покійного брата Омеляна, який працював в Одесі й думали, — що Володимир буде такий сам
Ipsissima verba Чеховського . . .

Якеж це характеристичне!

Хто поручив їм Безпалка, не знаю. На всякий випадок була це дуже зловба людина — та, що це зробила.

VII.

Здається, що було це в маю, 1919 р. Большевики напирали на Волинь. Кінь Січових Стрільців у Кремінці складався тільки з хорих і виздоровців. Була

в недалеких чудових казармах у Білій Криниці школа січових старшин і підстаршин, яка щойно починала організуватися. Я мав у ній викладати історію України й дати кілька лекцій про Січових Стрільців.

Якраз в гарний і гарячий весняний день, коли я приготувався до своєї першої лекції в тій школі, — було це коло полудня, — дали мені знати, що большевики підступають під Кременець.

Вже від кількох днів говорилося про небезпеку. Команданта Коша полк. Чмоли якраз не було: він виїхав був до Галичини по старшин. Мимо того всі були спокійні, бо команду по нім обняв тимчасово полк. Роман Сушко, добрий жовнір, який мав значний воєнний досвід. А вже передтим полк. Чмола приготував „ірунт“ до оборони: нав'язав з місцевим українським населенням, допоміг йому з'організувати „Вільне Козацтво“, скликав окружний Трудовий З'їзд (на котрім і я промовляв), заосматрював убоге населення в цукор і т. п. Словом — ми сподівалися від українського населення допомоги в потребі. Ми забули про дві речі: 1. Що полк. Сушко щойно обняв команду і не мав часу заізнатися з Кошем і Білою Криницею, 2. що большевицька тактика зовсім інакша, чим інших військ. І тому сиділи ми спокійно.

Команда була менше спокійна: вона вислала досить сильну сторожу на схід, а крім того приготувала на всякий випадок і школу старшин та підстаршин. Однак большевики вимкнули не тільки сильний відділ

С. С. Солувчука, якого вислали фронтові Січовики, але й оба відділи вислані полк. Сушкою тай з'явилися під самим Кремінцем. Сталося це так несподівано, що коли полк. Сушко повідомив мене, щоб я зараз виїждив разом з хорим братом полк. Чмоли і з моїми панерами — годі було втечи. Ми сиділи в авті, але перед брамою гаражу йшов уже бій (в Кремінці визначився особливо сотник Турок родом з Дрогобищини). Наші шофери зіскочили з авта і втекли.

Тоді й ми зіскочили з авта, оставивши всі речі (я взяв тільки матеріяли до історії С. С., бо за багато праці вложив у них, щоб кидати). Великий парк кремінецького ліцея тягнеться легко під гору аж за місто. Ми пішли туди. Крім мене й хорого брата полк. Чмоли йшов ще хорий (по тифі) підполк. Вісик (зі Стрийщини), по якого я в останній хвилі післав ордонанса до готелю, де він лежав, бо мав ще горячку (наших старшин, які остали, побили більшовики на смерть м. п. старенького лікаря, Д-ра Барабаша, незвичайно доброго чоловіка; стверджено це опісля, як наші знов відібрали Кременець). Повідомленням Вісика уратував я йому правдоподібно життя. І зовсім не довго треба були ждати, щоб він в такий сам спосіб віддячився мені.

Було це так. Ми добігли поміж деревами до муру, який оточує парк. З заду за нами розлягалися стріли — вже в парку. Мимо такої близької небезпеки не помітив я між утікаючими (а з нами втікало ще багато

хорих стрільців) ніякого замішання. Противно — з призначням мушу підчеркнути, що прості стрільці наперед повисаджували на мур своїх хорих старшин і щойно опісля самі поперезазили. З муру скочили ми на якусь стару селянську шінчину з солом'яним дахом, а з нього на землю. І почали виходити на досить стрімкі й високі гори, майже зовсім нагі. З противної сторони міста вже стріляли сюди. Горячо було страшне, а хід під гору так мене втомив, що я — рішився оставати. І тут Бісик, який знайшовся принакком біля мене, промовив до мене кілька латідних слів. Тоді я встав — і пішов.

Довго ми йшли горами, полами й гостинцем. Вкінці дігнав нас сотник Цянка, який їхав фаетоном. На нім знайшлося місце й для мене. Інші теж поприсідали хто де міг, то на якісь тягарові авта, що видобулися з Кремінця, то на вози. Троха їдучи, троха йдучи, добилися ми до Почасва. Але тут оставати було небезпечно, бо селяне, як оновідали очевидці, нападають на менші відділи війська. І ми мимо надходячої ночі пустилися йти далше, лісами, переважно пішки. В лісі заблудили і довго шукали дороги. А як добилися до галицької гранці, то — не забуду того ніколи — голоє якогось стрільця сказав у темряві: „Дайте мені галицький камінь, пехай поділюю . . .“ Було в тім впеказі багато болю, а найбільше мабуть ізза тої непевности, яку ми переживали від своїх селян на своїй землі, на Великій Україні.

І ще одної сцени не забуду. Десь над ранком але ще не світало — добіглися ми до якогось галицького села. Не пам'ятаю, як воно називалося. До него з'їздилися дуже згорі. В хатах невидно було світла. Тільки собаки тут і там лаiali. В мраці приступив до мене оден з Січових Стрільців і показуючи одною рукою на загін, який ми переходили, а другою на село, сказав:

— „Переходжу через поле мого батька. А онде наша хата . . . Я вже від кількох літ не був в дома . . .“

— „То скочте тепер“, сказав я до нього.

— „Ні, піду з командою . . .“ відповів мені молодий галицький селянин, що служив при С. С. Мені пригадалися слова Винниченка, що в історії може раз на тисячу літ появляється таке військо як С. С.

Рано були ми в м. Підкамени, де відпочали, оглянули церков і монастир і поїхали в Тернопіль.

Не опишуватиму того, що я бачив в нашій нещасній Галичині. Може колись знайдеться час і на це. Згадаю тільки, що в Тернополі лишив я у знайомих частину свого дневника. В ній мав я як звичайно також різні друєи, які збирав в архівальних цілях, щоб колись передати їх якійсь бібліотеці. Між тими друками була й якась друкована протипольська відозва. В тім домі зробили потому Поляки ревізію й за цю відозву поставили перед воєнний суд пайлевиницих людей. Що

з ними сталося не знаю. Мав це бути суд, як мені опися говорили, 11-ої польської дивізії.

В Галичині пережив я відворот нашої армії. Це було щось так болючого й пригноблюючого, що я ще не в силі описати це, навіть, якби воно входило в плани сих епомишів. А найболючіше в тім було те, що багато наших людей ще дурило себе, що від антагги прийде Полякам наказ, застановити дальшу інвазію.

Дня 6. червня 1919 одержав я від генерала Павленка устпе доручення (яке мені нотому дано й на письмі), обняти управу Пресової Кватири Галицької Армії. Я відповів, що можу це зробити тільки тимчасово, заки виясняться відносини, що чувати з Січовими Стрільцями, бо я ще в їх службі. І під цим уелівем прийняв я новий обовязок, який сповняв аж до кінця. З Галичини поїхав я до Камінця н. П., бо там ще спокійніше було працювати.

Від дня 9. червня 1919 аж до свого виїзду з Великої України маю вже в посіданню свій дневник. Того дня був я вже в Камінці на нараді галицьких старшин у Катамай, б. поручика гал. армії, який в тім часі був в наддніпрянській службі й урядував у Камінці. Від него довідався я, що вийшов наказ, який підчиняє наддніпрянським командам всі галицькі частини, що перейдуть Збруч. На тій нараді заявив нам також Катамай, що наддніпрянська армія в розкладі, що ніхто не займається тут ні постачанням для армії, ні раненими . . .

Під цим знаком розвивалися взаємини обох наших армій до самого кінця: наддніпрянська армія щораз більше розкладалася а її провідники щораз напрасніше домогалися, щоб упорядковану галицьку армію піддати під їх безумовну команду . . . Це й була головна причина непорозумінь, про які опісля.

А Галицька Армія немов прочувала, що її жде на Великій Україні. І знайшовшися на останнім шматку галицької землі, без патронів, тільки штиками здержувала напір французької Польщі . . .

Дня 10. червня 1919 був я з отаманом Н. Гірняком у Головного Отамана Петлюри на параді в губернаторськім палацу. Петлюра сказав тоді дослівно так: „Наш козак (наддніпрянський) у вашій атмосфері жити не може. Вашими старшинами ми задоволені. Треба їх перемінати. Новобранців також. Грошей диктаторови не дам! Має бути повна злука з Україною!“

Вже тоді почалося його змагання, підчинити собі галицьку армію, хоч її ще не було за Збручем.

Сумніваюся, чи між Галичанами булаб знайшлася якась поважніща група людей, яка булаб противна домаганням Головного Отамана Наддніпрянської України — якби були бачили там хоч половину того порядку, який був в галицькій армії. Тимчасом того порядку не видно було в нічім. Нпр. під днем 16. червня 1919 маю таку характеристичну записку:

Зникнув і український університет у Каміниці. Наші професори оповідали мені всечину, а м. п. так: Боднєвики оберігали український університет. Забрали тільки папір. Коні теж забрали, але дали потому крапці. Університетського поля не дозволили заняти, срібних і золотих монет теж не зареквірували. Зате наша українська влада зробила без дозволу ректора трус і коли ректор протестував, заявила, що силою вломиться. Арестовано проф. фізики Малиновського і його асистента, хоч вони політикою ніколи не займалися... Мартос просто зруйнував університет, забороняючи на час видати приречений мільйон, але мільярд мав для всяких отаманів... Університетську друкарню зареквізували нам, але друкарень приватних спекулянтів ні! Весь папір хочуть нам брати і студенти підручників не мати-муть...

Таке відношення до українського університету було очевидно тому, що між професорами його були с. еф-и, яких підозрювало о вороже відношення до уряду.

Такі й гірші справи не були тайною. Вони мов зимною водою зливали Галичан — навіть найбільших прихильників „абсолютної“ злуки.

Дня 20. червня 1919 відбулася в Каміниці парада кількох січових старшин. На ній ствердив оден з полковників, що в урядових колах по його певним інформаціям (імен не подаю, бо це моглоб ще пошкодити тим людям) застановляються над тим, як знищити форму

С. С.*) — одному певну частину, яку посідають: чи через розбросання, чи через зміну старшин. Петлюра має підозрівати С. С., що вони в зв'язку з галицьким урядом. Підозріння його підтверджує факт, що С. С. втікають з його армії в Галичину, щоб боронити її перед Поляками: особливо багато втікло з 1-го полку С. С. Нарада постановила: Предложити Стрілецькій Раді, висказати командантові С. С. Коновальцеві довіря і боронитися перед розбросанням та перед зміною старшини (одно і друге булоб рівнозначне зі знищенням корпусу), хочби прийшлося стягнути з фронту якийсь відділ. На нараді стверджено ще, що підозріння проти Коновальця (він не був на ній присутній) скрінцло також те, що він заявився проти розстрілу Болбочана. Інший стрілецький старшина заявив, що на його погляд „ліві“ в найгіршім разі усунулиб Коновальця, а „праві“ якби мали владу, то розстрілялиб увесь старшинський корпус С. С. —

Від себе додаю, що С. С. все були й до останка лишилися найвірнішим військом наддніпрянського уряду і ніякої зради супроти нього не тільки не поновили, але й не задумували, хоч багато разів могли той уряд арештувати. Навіть у Києві, коли вони носилися з думкою прокламування Диктатури, — то звернулися з тим

*) Не треба забувати, що С. С. (хоч старшини були переважно Галичане) це наддніпрянська частина, а У. С. С. чисто галицька.

до голови влади Винищенка й до Головного Отамана. А коли ті відмовили, не робили даліше ніяких проб.

Додам іще, що недовіря, з яким Петлюра почав відноситися до С. С., спадало й на мене. Бо і я „їздив в Галичину.“ Розуміється, ніяких навіть найменших „порозумінь“ з галицьким урядом проти наддніпрянського я не мав. І тим більше боліло мене підозрівання, якому Петлюра дав навіть вираз в присутності от. Гірияка, на що я на місці реагував сильно. Вже тоді постановив я усунутися зовсім на бік.

Довідавшись про вище описані справи, уважав я за відповідне як інспектор корпусу С. С. поїхати до нього. Дня 22. червня 1919 був я вже в Гречанах (польська колонія з селян і залізничних робітників, розагітована проти Українців, положена при важнім вузловім пункті). По дорозі не зустрічав я нічого — ні етапів, ні обозів, тільки кількох старшин С. С., які їхали до Ярмолинець. Вони оновідали, що селяне отягаються з мобілізацією, а як почули большевицькі гармати, то виразно сказали: „Петлюра знов втече до Волочеськ, а ми останемо! Не підемо!“

Кругом терен горбистий і лісний. Поля філюють. Дійсно — велика наша Україна й окупувати її можна тільки — освітою народа . . .

По дорозі довідався я від знайомих, що „Стрілецька Думка“ печатається в Проскурові в 4000 до 6000 прим. З того 500—600 розходитьсЯ в місті, 500 бере повіт.

колісар, 300 міліція, 1000 запасний корпус, 1500 С. С.
„Український Козак“ друкується в поїзді.

Пізнім вечером приїхав я в містечко Чорний
Острів, де о год. 10 в почі почалося засідання Стрі-
лецької Ради в помешканню команди міста, освітленим
всього на всего 2 свічками. Крім полковника Безручка,
шефа штабу С. С., присутні були самі Галичани. (Ота-
ман Мельник був тоді шефом штабу наддніпрянської
армії, чи може вже на уральній ізза хвороби).

Отаман Коновалець отворив нараду такою про-
мовою (Надаю її майже в цілості, щоб читача з'орієн-
тувати в справах, якими займалася Стрілецька Рада;
промови деяких інших членів Ради передаю в виривах).

— „Користаючись з прибуття інспектора Корнуса,
який був у Галичині й Камінці Н., скликав я Стрілецьку
Раду. Корнус С. С. тане. Станевище його прикре також
ізза відношення до Запоріжського Корнуса. Він оддер-
тий прийшов з Румунії, а у нас дещо с. На тім тлі
антагонізм. Що до політичних справ то ми дальше хо-
чемо стояти понад партіями. А це всім не подобається,
бо психіка тутешніх така, що вони переконані, що
військо мусить мати якусь „платформу“. І тому всі нам
не довіряють. З огляду на те, що нашим одним-
ликим резервом можуть бути тепер тільки новостанці — хід в
право немислимий. Ми приятеліє між українськими пар-
тіями не маємо. Колиб антагонізм між нами й Запоріж-
ським Корнусом не устав, то наслідком цього булаб

даліша дезерція С. С. в Галичину й підхід з нашого корпусу тутешніх Українців до Запоріжців. Нас меншас з кожним боєм. Хорі теж не вертають. Видержимо ще 2—3 тижні й будемо знищені. Ліквідація пастунить силою факту. Вчора в Ярмолинцях відбулася воєнна рада. Взяли в ній участь: Головний Отаман і представники Штабу Дієвої Армії, С. С. і Запоріжців. На жим на наше ліве крило заставив начальника Дієвої Армії Тютюника поставити внесок, податися — в Галичину. Запоріжці теж хочуть ліквідувати фронт, але вони не хочуть подаватися, тільки йти потому вперед. Це так: вони зміють йти вперед, але при сильнішій відпорі розлетяться. Напримок мавби йти на терен повстанців, головню Григорієва. Першому плануви спротивився головний Отаман, бо це булаб ліквідація держави. Але й другий план (Сальського) неможливий. Бо ми не можемо так скоро посуватися з боєм, як большевики займати нам заді без бою. Значить: Остає одно — держатися, поки мож. Треба отже сконцентрувати сили біля Чорного Острова й ударити в їх правий фланг. Слобідський Кіш і Гайдамацький Полк з 7-ою дивізією й кінногірською гарматною дивізією малиб пробувати пролому під командою Сальського. Мало це початися сьогодні зранку. Але наша комунікація виключас це й завтра, зрештою ситуація змінилася так, що мабуть треба буде це робити — з противного боку. Сальський говорив, що по докладам Кудрявцева і команди 7-ої запоріжської

дівізії ми С. С. вже небезпіддатні й відступасмо без бою. Тому вони не можуть йти вперед. Я відповів, що це клевета і провокація: про наші бої свідчить число убитих і ранених С. С. Коли так даліше з нами поступатимуть, то Галиччани підуть в Галиччину й корпус С. С. розлетиться, а за ним розлетиться й Запоріжжя. Ми такі втомлені, що дійсно хотілиб відпочити. Вкінці ще одна особиста справа. Агітація йде не тільки проти С. С., але й проти поодиноких людей. Можеб усунути тих людей, до яких належу і я. Може Стрілецька Рада вирішилаб це тепер, коли корпус так ослаб. І може це вратувалоб його.⁴

Так говорив отаман Коновалець. Весь час його промови приходили гоці з різними донесеннями, бо фронт був дуже близько. Чути було грання скорострілів і грохот крісових салв. А тут говорюся про політику. Та читач уже певно розуміє, що з тим вязалося просто існування найідейнішої частини військ Великої України, а з нею й самої держави.

По передсідателеві зreferував я погляди різних виначищих людей на політичні справи внутрішні й закордонні. Слідуючий бесідник, оден молодий сотник, висказався за безумовним задержанням Корпусу С. С. „Бо запоріжці розбіжуться, як прийдеться відступати. Вони тільки так ідуть вперед, бо хочуть до дому. Ми повинні старатися, опертись плечима як найскорше о Галиччину. Тоді чхасмо і на правих і на лівих.“

Дальший бесідник, старший уже сотник, говорив так:

„Такі міністри як Безмалко и Лизанівський*) не мають права, заступати народ. Бо хто їх вибрав? Лизанівський мав охоту, розложити Корнуса С. С. ще від Київів. Але це їм не удасться. Арестувати теж їм не удадуться в Чорнім Острові. Зрештою вистарчить, щоб набили якусь їх частину, аби уїдати на С. С. А знов вистарчить, щоб С. С. заняли якусь село, щоб „онія“ їм поправилися. Штаб дієвої армії це переважно люди моменту: то хочуть наступу на Київ, то відступу на Галичину — нема що числитися з ними. Нам застановитися, як удержати Корнуса. Зміни в команднім составі немислимі: ми в подках не маємо ким переводити змін.“

Слідуючий бесідник, полковник: — „Я теж думаю, що не треба сподіватися рішучих кроків наших ворогів проти Корнуса С. С. Просто — не посміють. За багато в них рабської психіки. До Галичини йти не можемо... Ми репрезентуємо єдність України. Коли інтриги не припиняться, то скінчаться на тім, що дехто з тутешніх — втече в Румунію. В останній потребі повеземо и

*) Лизанівський, мій старий знакомий і наступник в уряді родом — з Золочівщини. До Київів прибув ще давно перед війною й зовсім „знадвірлявився.“ Налезав до партії с. р., мав ідею, узяти галицьку армію до створення великої армії з Наддніпринців, алячить: розложити галицьку. Про це виразно говорив зі мною потім в присутності Ів. Кривецького.

Галичину до лучшего рекрута, харчі и військове майно. Треба робити припаси, бо як фронт подасться, то з хлібом буде тяжко.“

Другий полковник:

— „Арести між С. С. — річ смішна. Нам треба задержати й скріпити корпус. Як прийдеться відступати, то не на Волинь, бо вона за темна, тільки на Поділля в напрямі Камінця. До самої Галичини ні. Бо тоді стягнемо на ту бідну Галичину большевиків. Пропонуємо стягнути корпус в дві дівізії й оповістити декларацію, що в ніяку політику не мішасмося.“

От. Коновалець: „В декларації треба зазначити, що не підписасмо ніякої партії, а всякі авантюри виключимо. Ми в своїй немоці ще на стільки сильні, що можемо давати полічники. С. С. служили й служитимуть кожному укр. правительству, яке проводить ідею самостійності України.“

Згадуваний уже старший сотник: „Декларації не треба. Бо ніякими аргументами не переконнете ні Кудрявцева, ні такого Безмалка, ні Лизанівського. Вистарчить в статті сказати їм, що треба.“ (Це прийнято).

Молодий підполковник на мою інтерпеляцію, який дійсний стан Корпусу С. С.:

— „Харченні стан понад 6000 людей. Воячий такий: Перший полк змалів до 250 вистиків, другий теж до 250, третій до 500, четвертий до 45 (!), пятий до

90. шестий до 80 Полева Варта 120 штиків, Охорона Сотня 100 штиків. Кінний дивізіон 200 шабель, Кінна сотня 70, 27-ий кінний відділ 100 шабель, 28-ий 50, Кінна Розвідка 100. Масмо ще 8 батерей по 120 людей. Масмо 100 кулеметів по 6 людей. Перша інж. сотня 110 людей, друга 65. На це масмо тепер фронт 25 верств, а до недавна мали 55 в. ! Бої не з'їдають нам більше як 10⁰%. Хороби значно більше. Головно цинга. Постачання ї по два дні не дає хліба. Понад 15⁰% масмо боєих. По кождім дощі маса хорих. Плаців нема. Галичане втікають ізза безнадійности тут і з ворожнечі, яка йде від тутешніх. На кождім кроці чують: „Ідіть в Галичину розпоряжатися!“ Ненависть до Галичан ширять головно Москалі. Життя Галичан тут стає прямо неможливе. Політичні інтриги зневіряють їх до речги. До большевиців втікачів нема. Як наші займуть Львів, то з Галичан мало хто остане тут. Ранені не мають де лічитися. Ні одного шпиталю нема. А за це кілька енергії йде на партійні інтриги! Січовики дістають на спідання цукор з водою, бо кави нема. Заноріжці відпочали й можуть йти вперед. За це їх протегують і дають все. А нам нічого (в тім місці прийшов гоpecь і приніс вістку, що большевики розбили ваші броневики між Проскуровом і Староконстантиновом. Весідник говорить далше :) Мобілізацію треба переводити бодай 40 верст за фронтом. Бо під фронтом селеше бачать нашу слабість і не йдуть. Бу-

демо катитися, поки не опинимося в Галичині або у Григорієва — як Мексиканці . . .”

Щоб по тих річевих інформаціях зачерпнути воздуха, виїшов я на двір. Була година перша в ночі. Темно було цілком. Сік дощ і віяв вітер. А на північний захід від нас — недалеко йшов бій. Чути було виразно крісові сальви й грання кулеметів. Починали гудіти й гармати, але десь далше.

Коли я вернув, отаман Коновалець реагував вислід парад:

— „Переведемо стягнення Корпусу С. С. в 2 дивізії. Кінн перенесемо на галицьку землю. Політичні перешкоди будуть в тім великі. Майно треба берегти, бо штаб Головного Отамана щодня забирає у нас останки — для Запоріжців. Нахально реєструють у нас, особливо в Проскуріві. Забрали навіть останніх 500 рушниць і набоїв. Моє глибоке переконання, що нас зліквідують, бо нам уже за тиждень не стане набоїв. Ми без амуніції й без умундировки. Наші хлопці сильно змучені. В Галичині в Коші бодай часть їх відпочалаб і поповниласяб. Вкінці зверну увагу всіх стрілецьких старшин, що старшинський корпус відстав від простого стрілецьтва — з виїмком Андруха й Рогульського . . .”

На тім закінчилася Стрілецька Рада в Чорнім Острові. Деякі старшини, що прибули з фронту (всіх могло бути коло 12) були такі перетомлені, що зараз таки заснули. Весь час здержувалися від сну куренням

надмірного числа паніросок, від чого в кімнаті було як у кошиці. Один з них простягнувся на увесь ріст і сказавши з гумором:

— „А пехай вам панська тіара принеситься!“ сів на крісло і також заснув.

Я вийшов знов на двір, щоб видихатися від диму. Битва продовжалося. Артилерія була вже десь ближче. Чути було розриви. Я вдався в розмову зі стрілецькою сторожею. Вона твердила, що то С. С. „мають битву“. Але де, не знала. „Десь недалеко.“ Авта стрілецьких старшин загуділи в темряві — члени Стрілецької Ради роз'їздилися на свої становища.

Отеї вирвані з життя картини з'орієнтують читача більше, чим найдовші описи — про те, які були відношення на Великій Україні в передодні переходу Галицької Армії за Збруч і як там відносилися навіть до таких Галичан, якими були Січові Стрільці, що вже жилися були з Наддніпрянською Україною, що працювали для неї серед найтяжших обставин й уважали себе представниками єдності всієї України. Ті, що свого часу не пішли боронити Львова ізза Київів — втікали тепер, щоб боронити останнього шматка галицької землі. А всі тільки на галицькій землі бачили тепер можливість відношення й приходу до сил. Бо чули, що там, у тій бідній Галичині оброблений ґрунт між народом.

По тій нараді відставив мене от. Коновалець, атом до Ярмолинців, де я випадком зустрівся з Рол.

Отаманом Петлюрою. Він знов дав вираз своєму невдоволенню ізза моїх янших „коншахтів“ з галицьким урядом. Тоді я заявив йому, що ще сьогодні подамся в відставку, що й виконав зараз на дворці. Передтим написав ще доклад про стан корпусу С. С., а за причину димісії подав, що не можу довше слухати, як підозрівають неслухно старшинський корпус С. С. о різні справи, про які його членам ані не спалося. В Ярмолницях стояв тоді Штаб Дієвої Армії. Я й йому передав копію свого докладу.

Відси вернув я залізницею до Камінця.

Тимчасом взаємини між обома українськими урядами загострювалися, хоч галицький був ще на своїй території. Наддніпрянці жалувалися, що галицька влада задержала їм в Тернополі й Гусятині 30 цистерн смази, що деє обезброїла їх сторожу при цукрі, що арестувала якогось наддніпрянського кур'єра і що на Збручі стоїть кордон. Галичани відповідали, що це неправда, — а кордон стоїть, бо з Великої України втікає в Галичину маса дезертирів і звичайних злодіїв з державними гріними, якими потім кидають по галицьких убогих містечках і деморалізують населення й військо. Особенно боялися Галичани внесення розкладу в галицьке військо. Не забуду обурення якогось галицького офіцера, котрий оповідав мені, що через границю мали переїхати дві наддніпрянські батареї, заявляючи галицькій сторожі, що вони — „партійні батареї“ й під таким урядом як

тепер служити не хочуть, та й тому хочуть передати свої гармати Галичанам. Можливо, що це були батареї під проводом старшин з партії соціалістів-самостійників, а можливо, що це була тільки поголоска. Досить, що між старшинами галицької армії викликали ті відношини соблазнь. Той, що оповідав мені про „партійні батареї“, разураз плював з пересердя і говорив:

— „Про все я вже на війні чув, але про партійні батареї ще ні! Аж тут!“

Не дивинця, що між галицькими старшинами багато було таких, які не хотіли переходити за Збруч на Велику Україну. До них належав і нізнінський генерал Курмакович. Отаман Гіриак просив мене, щоб я старався в розмові вилинути на зміну його поглядів, що я й пробував зробити (ми з редакцією „Стрільця“ кілька разів переїздили то в Камінець, то з Камінця в Галичину, шукаючи спокійного місця). Я боявся, щоб Галицька Армія не перейшла в Карпати а відтам на Угорщину. Бо від переходу її за Збруч очікував я в найгіршій випадку (то є, навіть колиб вона розсипалася) — її освідомляючого впливу на народ.

В Борщеві, де я редагував „Стрільця“ (він був тоді щоденником), запропонував мені Диктатор Західної України Др. Петрушевич ведення заграничної політики. Я відповів, що прийму цей уряд під умовою, що зараз вишлю депутацію до большевиків, до правих російських кругів і до Поляків. По повероті тих депутацій

малиб ми вирішити, з ким іти. Тоді не виключав я ще навіть порозуміння з Польщею, хоч ставив його на останнім місці можливостей. А не виключав я його з одної причини позитивної й одної негативної. Першою називаю погляди, які я чув від майора (лімецького генерального штабу в Київі) Яроша про зміну лінії лімецької політики супроти України. Для мене було ясным, що Німці за ціну порозуміння з Росією вже тоді виреклися були будування самостійної української держави: відси походило їх завзяте підпірання гетьмана й його федеративної політики з правими російськими кругами, яку йому очевидно піддали Німці. Я думав, що Польща розуміє небезпеку, яка їй самій грозить від сходу, а якої вона без України не відіпре ніяким чином, жимо хвилевих посувань при допомозі чужих грошей, чужих коней, чужих гармат і навіть чужих офіцерів. А другою причиною було те, що я не знав іще про систематичне винищування Поляками українського племені в занятій Галичині, хоч припускав, що там недобре діється.

Диктатор не прийняв ні одного з моїх пропозицій, аргументуючи так: До большевиків не можемо посилати депутації з двох причин: 1. Бо тоді пропалаб справа Галичини у антанти, 2. бо тоді прийшлосьби нам розійтися з Петлюрою. До правих російських кругів посилати ще передчасно. До Поляків неможливо з огляду на оцінку між нашими людьми.

Супроти того не згодився я прийняти прокладаного мені уряду, бо круг мого ділання обмежувався тоді до видавання паспортів, що я й заявив Диктаторови.

В якийсь час опісля одержав я вдруге те саме прохання. Відповів таксамо. І знов подібна дискусія була між нами.

Галицьке військо булоб нішло на всяку комбінацію, бо це було сирадінше військо. Розуміється, найбільш болючо відчулоб воно було польську комбінацію. Я говорив про ці питання з багатьма старшинами й простими козаками, яких не мало знав особисто з давніших часів.

В тім часі мав я інтересну розмову з генералом Павленком (його місце займав уже Греків). Я питав Павленка, що він здобував Львів, а не знищив залізничного тору між Львовом і Перемишлем. А вже тоді Львів бувби напевно піддався. Павленко відповів, що галицьке військо „вціпилося в свою столицю й зрадою булоб уважало, якби хто пробував був відірвати його від облоги.“

Для 3. липня 1919 приїздила ще якась французька місія, яка прирікала, що до 3. днів застановить дальший наступ Поляків... Я без обурення не можу згадувати тих місій, що так до останку дурили наших. А наші вірили їм...

Для 5. липня був я знов у Камінці, де мені показували одиночий в історії держав всіх часів і народів

комунікат наддніпрянського міністра війни з 30. червня 1919, видавши Міністерством Пресв як 2. ч. Бюлетеню УТА. В тім комунікаті були про українську армію річч, яких не довідалсяб найлучші чужі шпіони, хочби довго студіювали нас. Чужинці платили за той комунікат грубі гроші (бо війнци наш уряд з'орієнтувався і наказав його сконфіскувати, але розуміється за пізно).

На Івана ходили по Камінці найдивніші слухи: що большевики забили Красне в Галиччині, а Поляки Кременець на Волині і т. п. А народ нічого собі не робив з того всего: безконечними рядами возів їхав на прощу до своїх церков. Молоді дівчата грали на гармоніях, молоді парубчакки заліццалися до них. Мобілізації не було чим перевести... На все це дивився я з балькону готелю „Бельві“ — і дуже важко було дивитися на цей веселий образ як з давних часів. Дивився я, аж поки зливний дощ не розігнав моря молоді, якою можна було ще тоді здержати чи більшовиків, чи Поляків.

Дня 8. липня 1919 виїхав я з ред. „Стрільця“ в останнє в Галиччину: їхав на Кудринці. По дорозі в українських селах навіть за грубі гроші не хотіли нам продати ні шматка хліба, ні склянки молока, хоч достаток видно було скрізь. Щойно в галицьких Кудринцях, де ми прибули пізною нічю й зайшли до першої, навіть зявальної хати (дощ починав падати) приймали нас селяне дуже гостинно.

В Галичині довідався я, що укр. більшовики з Київа знов прислали умови союзу з ними. Вони були такі: 1. Галицький уряд зриває з Петлюрою й відкликає всіх Галичан від нього, 2. оповіщує це прилюдно як також союз з українським більшовицьким урядом, 3. заключає з ним союз проти Польщі й Румунії, 4. творить з укр. більшовиками спільну армію в тім розумінню, що буде одна команда, 5. в організаційній частині Галицької Армії посилає український більшовицький уряд з Київа своїх комісарів, 6. у внутрішні справи Галичини київський уряд не мішається. „Ви нішого виходу не маєте, тільки або піти з нами або героїчно погинути“, переказував київський уряд галицькому. Відповіді не одержав, хоч з заходу вже прийшли вісти, що справа Галичини погребана. Така міцна була гіпноза сили антанти . . . Ділав і опір Петлюри та його „лівого“ правительства, зложеного з с. д. і с. р. Першу скринку в руках мали с. д. Дійсно трудно дивуватися, що галицький уряд, який був в руках націоналдемократа, не зважився йти з більшовиками, коли не робили цього такі революційні партії, як українські с. д. і с. р. В тім часі Гол. От. Петлюра і по два рази в добу приїздив до Диктатора з просьбою о допомогу проти більшовиків, приїздили і його міністри, прирізаючи все, чого Диктатор хотів. Рівночасно преса тогож уряду — вона вся видавана була на урядові кошти via

партії — лашла того Диктатора в страшний спосіб, закидаючи йому катування людей і інші нестворені річі. Будучий історик матиме психологічну загадку, переглядаючи ті лайки й рівночасні просьби о допомогу. Тимчасом тут нема ніякої загадки: в тім уряді засідали переважно люди, які до ніякого навіть звичайного діла не надавалися і тільки. Декого з них треба була ще післати в школу, щоб навчився бодай згрубіти того, що повинен знати кожний урядовець, не то ресортовий міністер. А декого треба була дати в поправче заведе́ння і по можливості довго не випускати, піддаючи відповідні ізнжки й товариство та можливість солідної праці без мелешия язиком над тим, про що не маєть ніякого поняття. Відповідальність за цей кабінет паде виключно на Гол. От. Петлюру, який його іменував (хоч міг був з наддніпрянських Українців зложити дійсно світлий кабінет). Ті між ними, що мали розум і почуття відповідальности, повинні прилюдно вияснити, чому допускали, щоби в той спосіб „підготовлювано“ ґрунт до приходу на Велику Україну Галицької Армії й Галицького Уряду або чому не виступили з такого кабінету.

Кінець кінців в Борщеві прирік Петлюра, інші члени Директорії й міністри, що наступить зміна кабінету. Тоді диктатор рішився перейти за Збруч з усею галицькою армією. Диктатор Петрушевич це людина кристальної чистоти характеру. Я знав його довго перед війною, знав його родинне й суспільне життя, його

грошові відносини і т. д. Він уже по своїй вдачі, немов органічно — не міг зрозуміти, як це можливо, щоб союз народів, що виграв війну під справедливим гаслом звільнення поневолених націй — мав тепер, коли Європа поряdkується на нових основах, віддати таку стару українську землю як Галичина її споконвічним ворогам Полякам. Уважав це хвилиним маневром антанти, яка але поінформована в нашій справі Поляками. Словом — в нім було за глибоко вкорінене почуття права й справедливості, щоб міг повірити в те, що діялося. Провідників великих народів заходу як Вільсона, Льюїса Джорджа і н. не міг уважати аж так „нестійкими в слові“. Твердо вірив, що справа наша невдовзі поліпшиться (я кілька разів звертав йому увагу на те, що він оптиміст) і що ми в короткім часі повернемо в свою Галичину як її правлі хазяїни.

Як повернемо? Зі зброєю, з італійськими полоненими. В силу большевиків Диктатор не вірив. Уважав большевизм хвилиним полум'ям, яке довго горіти не може. Чи мимо того не бувби дав себе наклонити — піти з большевиками для ратування від мук українського народу в Галичині? Думаю, що так. І що Петлюра перешкодив розвитку внутрішнього болю Диктатора в тім напрямі. „Ціла Україна проти большевиків,“ говорив йому Петлюра, як мені оповідав Диктатор. „Це означало б зраду проти українського народу.“ Це був для Петрушевича сильний аргумент, бо він сильно від-

чував свою відповідальність „перед історією.“ Коли галицькі війська почали потім скоро посуватися на Київ, Диктатор ще більше впевнявся, що зробив добре, не давши себе пірвати болями: очевидно більшовики були слабкі, коли уступали перед галицькою армією, що навіть амуніції не мала.

В дійсності сам факт подучення з більшовиками бувби напевно протнав Поляків в паніці далеко за Сян. Петрушевичови як чоловікови й українському патріотови годі щось закинути. Але як Диктаторови заклинувши я йому, що він не підписав ні одного вироку смерті, хоч треба було підписати. Тут нема оправданья, що судові референти не предкладали таких вироків до підпису: бо Диктатор міг і повинен був спонукати їх до нажму, особливо в справах злодійств і корупції. Пять — шість таких вироків булоб очистило старшинський корпус зовсім, бо всі булоб почули тверду руку.

Не треба думати, що на Петрушевича легко було мати вплив. То тільки орган Безпалка вищесував собі, що Диктатура це редакція „Стріпця“, себто я. В дійсності Петрушевич мав свої погляди на все — слушні або ні, але свої. А я хоч отверто висказував перед ним те, що думав, одначе був рад, що він такий, який є: я не почував на собі відповідальности за катастрофу, яка мусіла настати, що було яслим вже по перших днях побуту Диктатора в Камінці. — Але ми за далеко відбігли від тих днів, коли Галицька Армія опускала галицьку землю.

Були то страшні дії: З одного боку панірали Поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу. Галицька Армія без амуніції. Одну її бригаду в силі 2000 людей, вислану на підмогу Петлюрі проти большевиків — розбили українські селяне, заки вона побачила большевиків і то розбили так, що ледви останки її опинилися на границі. С. С. теж доходили до Збруча. Ліквідація Петлюри була очевидна.

В такій страшній ситуації зустрів я в Мельниці (одно з галицьких містечок близько границі) молоденького старшину С. С., техника Левандовського, який їхав кудись службово грузовим авто. Побачивши мене, задержав авто, вискочив з нього і весь сіяючи радістю, защебетав:

— „Знаєте?! Ситуація чудова!“

Я дуже здивувався, але мимохіть щиро засміявся і запитав: Чому?

— „Чехи виповіли війну Полякам. Німці заняли Краків, большевики від півночі вдерлися в Галичину — Полякам на заді!“

Я не виводив з присмного блуду того симпатичного молодця і часто з присмієстю згадував його потім в тяжких годинах смутку:

VIII.

Камінецький період.

„А як прийшли на місце, звине Галлофшоту або місцем молодських геренів, дали йому инши оцет змішаний з жовгєю“.

ЕВАНГЕ. ПЕ МАФТЕЯ. 27, 33-34.

Дня 16. липня 1919 року в само полудне почало Галицьке Військо масово переходити річку Збруч.

День був такий чудовий, що — здавалося — галицька земля немов нарочно таким ясным днем пращас своє військо, щоб воно тим дужше тужило за нею. Збіжка легко хвилювало на галицьких полях, а темні надзбручанські ліси аж запрошували на відпочинок у них.

Я з нашим істориком Ів. Кривецьким і з Масляком, хорунжим галицької армії, переїхавши міст на Збручі коло Скали й примістивши коні Пресової Квартири в першій селі за Збручем (там застали ми С. С. під командою полковника Соловчука), верцув скутатися в останній галицькій річці. Якраз почали надїждити величезні обози галицького війська. Сунули з гори — на міст і на броди в річці та рвучою водою переїздили на східний беріг Збруча. Стрільці сиділи кучами на возах. Деякі переїздили Збруч на конях. Багато з них, особливо старших віком, плакало як діти.

Нескінчені ряди галицьких обозів тягнулися далше. Їхали: галицька жандармерія, команди з поодиноких міст — з жіпками й дітьми на возах, шпиталі з падинсями, відклія вони . . . Жаль стискав серце в грудях, коли дивитися було на це, як український народ Галичини мусів покидати свою землю. І перед ким? Перед польськими наїздниками, які ціле століття наповняли Європу й Америку своїм плачем і молитвами до Бога й людей, що вони бідні, поневолені . . . А тепер — самі йшли огнем і мечем поневолювати нашу землю, пили навіть не власною сіклом, тільки французькою допомогою. І то як поневолювали! Царські злочинства були в порівнянні з польськими забавкою, бо вони руйнували горітку польської шляхти. А цей польський наїзд руйнував український народ, широкі маси його — до самих основ.

Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним героїзмом польський напір, щоб мали час вицофатися наші обози з хорими й раненими, з майном. Артилерія мала ще троха муніції. А піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір Ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі. Деякі розбиті відділи її були вже за Збручем — такі перетомлені, що лежали при шляху, по фосах і в поросі. Де хто впаав, там заснув. Були це молоді, біловолосі хлопці, переважно без напечеників,

тільки з кісами. Багато між ними було зовсім босих і ноги мали поцухлі від довгого ходу та поранені від каменя. Як кленове листя зірване бурєю лежала та молодь наша на перших скибах землі Великої України. Лежала й спала — сном певних, добре заслуженим сном. А там, від заходу сонця надходили битим шляхом молоденькі новобранці наші, без зброї, в подертих блюзочках, багато в цивільнім одязі, як з дому прийшли — і майже всі босі. Але йшли в найбільшій порядку, відділ за відділом — під проводом своїх командантів. Мусіли недавно вийти, бо не виглядали перетомлені.

На загал — наше військо не робило вражіння побідженого. Йшло граючи й співаючи. Дехто говорив: „Це навіть не відворот, тільки похід по муніцію“.

Ми переночували в згаданім селі і дня 17. VII. 1919 поїхали до Ориніна. Весь час зустрічали на шляху безконечні галицькі обози, що тягнули на схід. Часто двома й трьома кольонами, рівнестасно і гостинцем і полем. Гнали стада худоби, яку забрали з дому, щоб не впала в руки Ляхів. Везли навіть сіно й багато конюшини. Три дні переходило галицьке рійське границю.

— „Якеж щастя, що це случилось нам в літі!“ думав я. І так певно думав кожний.

В Ориніні застали ми вже масу галицького війська й обозів. Їхали й тяжкі, грузові авта, кухні, артилерія. Тут і там між галицькими частинами їхали й дрібні відділи наднішрявські. Це з тих, що перед па-

пором большевиків схоронилися були на галицьку землю, і тепер під охороною маси галицького війська вертали. Бачили ми й якусь наддніпрянську артилерію. Мимохіть пригадалися мені „партійні батерії“ . . .

Під самим Камінцем зустріли ми також масу галицького обозу і багато цивільної людности з жінками й дітьми. Так. То відступало на Велику Україну не тільки галицьке військо, але й галицький народ, найкращий вибір його. — Те, що працювало вдома і могло сподіватися польської німети, а мало нагоду втечи. Обчисляючи, що відступ відбувався трьома більшими шляхами, приймали ми, що галицького війська могло відступити поверх сто тисяч. А цивільного населення годі було навіть у прибіжженню обчислити. Бо воно втікало й передтям і потому і з військом і без війська.

Знакомі мені українські семі в Камінці відразу радили, щоб скоро повідомити команду, аби не пускала ніяких обозів ні гармат на Китайгород, бо там такі обривисті гори й дороги, що не переїдуть. Радили вже скорше посуватися на Слобідку—Кульчіївці—Суржичці—Ужницьке Привороття—Скалець—Загоряни—Вучню—Нову Ушицю, або на Дунаївці—Нову Ушицю—Ванярку—Крижовіль—на Балту й Херсонщину, де багато хліба й зброї у Григорієва (жнина саме кіпчають).

Дня 19. ливня мав я пригоду ізза своєї сестри, яка також втекла з Галичини й відшукала мене в Камінці. Шукаючи мене, загубилася від свого воза, де

мала річч. І я в ночі мусів вибратися, шукати бучацької команди, при яким був той віз. Їхав я візком і бачив, як у темній темряві тягнулися без кінця галицькі обози, майже без перерви. Зустрічав по дорозі й тренн бригади У. С. С. Вражіння з тої нічної поїздки мав я величезне, сильне і погуре.

Галицькі частини пересувалися відразу з противольського на противобольшевицький фронт. Тільки перетомлені пішли на відпочинок.

В історії воєн мабуть не було ще такого парадоксу, щоб армія, прогнана жорстоким ворогом з Рідного Краю, йшла зараз боротися проти иншої сили, яка в дану хвилю могла й хотіла йти разом з нею проти її тяжкого ворога.

Вже по тім однім можна судити, яку велику вартість представляла Галицька Армія. Що з нею сталося і в якій невольній таленц вона попала, побачить читач, коли терпеливо перечитає про те, що діялося за плечима тої армії.

* * *

Перейдемо тепер до політики й до взаємини обох українських урядів, які знайшлися в Камінці. Я був при галицькім уряді, як пресовий референт.

Коли тепер з перспективи дивлюся на ті події, то я ще для мене одно: що розумна стара засада: „*Omne regnum in se ipsum divisum dilabitur*“ (Кожна держава поділена в собі розлітається). А щож

доперва говорити про два уряди того самого народу, які перебували на тій самій території без порозуміння!

Чи порозуміння було неможливе?

Щоб відповісти на це питання і звязане з ним питання вини або певинности, треба передовсім означити спірні точки і представити реальну силу обох урядів та схаактеризувати ті уряди.

Галицький Уряд представити легко. Його становила одна особа — Др. Євген Петрушевич. Уроженець старого українського міста Бужська над Бугом (в Галичині), літ 57, сивіючий уже чоловік, але добре за-консервований. Мав скінчену класичну гімназію, університет, одnorічну військову школу, був довго послом до сойму й парламенту, з фаху юрист. Форми поведення екзотичні, європейські, почуття відповідальности велике, активність з природи й культури (старий священичий рід, що видав великих, снокійних працівників) досить слаба, але витривала. Етика висока. Чудово надававсяб на президента республіки в мирних часах і уцорядкованих відносинах. Зрештою схаактеризую його далі фактами й подіями та його поведенням серед них.

Наддніпрянський уряд представити тяжко. Складався він з Ради Міністрів і з Директорії (але вже без Вишинченка й Андрієвського). В склад Директорії входило трьох людей: Петлюра бувши й с. д., Швець с. р. і Макаренко, представник залізничників, безпартійний. Властиво диктатором Директорії був Петлюра,

що не перемінився з товаришами (по відході Винниченка; до того часу Винниченко мав абсолютну перевагу над ним). Петлюра літ около 38, сухий, середнього росту, з вигляду симпатичний, освіта: якийсь російський духовний семінар і короткий час філософічного факультету у Львові, як надзвичайний слухач; в правильнім війську, як боевий старшина, ніколи не служив. Робив все вражіння чоловіка слабого, але на гріш не лакогого. Говорив без запалу і неясно, — як дипломат старої школи. Від часу як я з ним розстався на університеті аж до часу стрічі з початку повстання знав я за мало його розвиток, щоб осудити, чи спосіб його говорення був наслідком слабого знання чи обережності. В часі війни, а саме з початком 1915 р. коли я був у Стокгольмі, висланий туди, як інформатор скандинавської преси „Союзом визволення України“, скомунікувався я з ним листовно (він був тоді в Москві, здається при цензурі листів, або при постачанню) й одержав від нього досить великий лист. З нього було видно, що Петлюра був тоді проти німецької орієнтації (лист цей прислав я „Союзови“ й він буде в його архіві). Вже тоді підчеркував Петлюра, що між українським народом по обох боках Збруча є прірва. До Галичан відносився все якось невипразно, іхлисто. І не закидав їм нічого (як це робив Винниченко) і не: любив їх і не: не любив їх. Сильної індивідуальності не було в нім чуття, бодай я не відчував її ніколи. Спори закін-

чував усмішкою, яка вказувала на недостатку аргументів. Особенно супроти Винниченка він їх не мав і як був противної думки, то говорив: „Військо так хоче“. Аргументація його в різних дискусіях була все слаба, переконуюча. Але в українську справу вірив, навіть тоді, коли все валилося й коли всі тратили віру. В кожній його бесіді без виїмку приходили слова: „Я певний, я глибоко переконаний в цьому“ і т. д. І та віра, якої він зрештою уаргументувати не умів, була найлучшим у нім. Найгіршим його блудом вважаю те, що сильно любив „прийдіте поклонімся“. Через це відтручував від себе всякі твердші характери, яким через уста не переходив титул „Батьку!“ Згодом усунулися з його оточення майже всі люди з розумом і самопошаною. Остало при нім двох-трьох людей, з якими можна було говорити. Але й вони ледви видержували в тій атмосфері, що я знаю від одного з них, який жалувався мені на це багато разів, причім я все наклонював його, щоб держався, доки може. Решта оточення Петлюри почала діставати якогось преторіянсько-цезаристичного завороту голови до тої міри, що непременно було говорити з ними — тим більше, що були це люди переважно з малою освітою й величезною зарозумілістю, якісь квадратові, манекінові лоби, до яких шкода було кожного слова: переконати їх в чім небудь було трудно, а як навіть удалося це комусь, то все одно: нічого путнього вони не в силі були виконати.

Летюдор є, немовби Петлюра мав тріскалу популярності між народом. Ця летюнда походить з двох джерел: з видавництва, роблених за урядові гроші й з того, що селянство, притиснене реквізиціями большевиків, дійсно висловлювалося: „Ех, коби прийшов Петлюра!“ Але як тільки його війська десь прийшли, зараз мали ми реляції, що селяне висказувалися так: „І хто його вибрав Петлюрою?“ (це ім'я уважали вони назвою достоїнства). Навіть в найближчих околицях лучалося мені самому чути від селян: „Ех коби вже раз постав хтось, когоб ми мусіли слухати!“ Ба, що більше: лучалося арештування на вулиці людей, які в сварці говорили один до другого: „І чого ти вчинився мене, як Петлюра України?“

Організаційного зміслу в нім не було. Доказують це такі факти, як те, що майже до кінця не організував ні одної старшинської школи, ні одної військово-кадри (О. С. зробили це в Кременці самі), хоч іще в Києві зверталося на це увагу і то не раз і не два.

І не дивниця. Був це чоловік, який військового діла не знав. Щож він весь час робив? Їздив часто на фронт і займався більше політикою. Особливо виїждив тоді, як занеполюся на якісь непорозуміння або скандали, коли його присутність якраз булаб придалася. Його „принципом“ було: „Fortwursteln“ або „Якось то буде“.*)

*) Пор. брошуру Дра А. Митуги: „Похід укр. військ на Київ“, а саме, як це відповідає на певні питання і т. п. факти.

Цей правдивий характеристики бувби я з тактичних зглядів не поміщував тепер, бо знаю, як на Україні трудно видивити якесь популярне імя на довгий час і більший простір. Одначе я переконаний, що чоловік, який на тім становищі опинився під омофором Поляків і зрікся на їх річ величезної частини України без жадного еквіваленту, — вже не може відіграти доброї ролі в історії нашої нещасної землі. (Ті думки були й всі світлі люде, яким я показував цю характеристику перед оповіщенням її, щоб не на мене самого в моїм путрі надала відповідальність за евентуальну невчасність виповідженої правди. Зрештою — не все я ще сказав, що мігби сказати).

Другий член Директорії, професор університету Швець, с. р., чоловік чистих рук і заслуг на поважання, як приватна людина. В політичній життю дуже мало досвідчений. Галичан брав в оборону і цинив їх. Це тин професора з усіми його рисами.

Третій і (тоді) останній член Директорії Макаренко, представник залізничників, особисто чоловік можливий але з політичним життєм мабуть ще менше обізнаний, як проф. Швець. До Галичан відносився також гарно й до кінця старався налагодити взаємини між обома урядами чи радше: між Петлюрою й Петрушевичем. Впливу не мав. Бо не опирався на ніяку партію. Був безпартійний. А знов проф. Швець був експонентом своєї партії, не її провідником. Вона ним диригувала.

По тім всім зрозуміє читач відношення Директорії до Ради Міністрів. До часу, коли в Директорії був Винниченко, була вона дійсно суверенною владою. З двох причин: 1) Винниченко це була сильна індивідуальність*). 2) Він опирався на партію. І хоч не все був з нею в повній згоді, але це знало тільки найближче оточення. Зрештою ті непорозуміння не були такі, щоб партія тратила до нього довіря. Та й ще була одна причина її основа тодішньої суверенності Директорії: присутність в ній Андрієвського, як представника військової й досить правої партії самостійників, надавала Директорії марку більше універсально-національну, а не виділу тільки лівих партійних комітетів. Коли Винниченко пішов, а за ним мусів піти і представник самостійників Андрієвський (наслідком афери отамана Оскілка) — Директорія стала „враком“, недоломком. Була це вже тільки тінь давньої Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України.

З природи речі першою особою в ній став Петлюра, як представник війська. Але політично він не опертий о ніяку партію мусів числитися з обома партіями, які мали вплив то є: с.-д. і с.-р. Самостійники по бунті свого Оскілка були скомпромітовані, хлібороби-

* Мимо блудів. До тих зачисляю м. п. це, що він з чужими делегаціями поводився або за чужою або за напрасом. Останнє було в Хвастові з Німцями; з того приводу мав я годі з Президентом на жаль острій конфлікт).

демократи від початку повстання були проскріблені як реакціонери, соц. федералісти, які мали ще найбільш освіченої інтелігенції, теж належали до „неблагонадесних“, а т. зв. партія народних республіканців щойно стабо починала організуватися (складалася вона з дуже малого числа інтелігентів). Вона властиво не існувала навіть як клуб.

Тут треба згадати справу Оскілка. Був це молодий, коло 26 літний отаман з партії самостійників, який підняв бунт проти лівого правительства. Бунт цей задавили Галичане під командою галицького підполковника Бісика, родом зі Стрийщини, який з гумором оповідав мені про цілий перебіг бунту. На жаль — нема на це місця, щоб повторити його оповідання. Згадаю тільки з власних помічень, що навіть чоловік, який стояв зовсім з боку (таким я був тоді), міг замітити, що запосється на щось. Я звернув на це увагу (щойно тоді іменованого міністром внутрішніх справ) Мазени й радив йому, порозумітися зі самостійниками. Позитивно не знав я про приготування до бунту, бо сидів на відпочинку в посвітському монастирі у Кремінці. Але тут і там чув від людей, як обурювалися самостійники. І від них теж. Мазена послухав мене остільки, що згодився відбути конференцію з ними. Я сам стягнув їх разом до вагона уряду (було це на Волині, але на якій станції, не пам'ятаю). І був я присутній весь час тої наради. Вони не погодилися головно ізза скілько-

сти мандатів. Здавлення бунту Оскілка Галичанами інтересне тим, що Галичане (яким ліві разураз закидали „правість“), здавили бунт — „правого“ напрямку. Це також одна з прилог до „слушності“ наклепів на Галичан, що працювали на Великій Україні.

Головою партії самостійників був тоді Макаренко (не треба його мішати з членом Директорії, вони й не брати й не перві брати). Це чоловік освічений і бувалий, добрий обсерватор, робить інтересні помічення, але має мабуть мало організаційного змислу. Я говорив з ним не раз, чому його партія не має якоїсь теорії та вказував на теорії аналогічних партій у інших народів і т. п.

Річ ясна, що наслідком того всего фактична влада не спочивала в руках Директорії, тільки мала її Рада Міністрів, зложена з представників соц.-дем. і соц.-революціонерів. Коли ще даліше вглянемо в суть справи, то побачимо, що властиво і Рада Міністрів була зовсім залежна від Ц. К. (центрального комітету) обох цих партій. Але що найбільше впливові члени тих партій були міністрами, отож можна сказати, що фактичну владу мала таки Рада Міністрів — з тим, що над нею була інстанція: одначе не Директорія, як можна б думати, тільки два партійні комітети, причім одним з них можна було шахувати другий. Того факту, що в Раді Міністрів засідали найбільш визначні представники с.-д. і с.-р., не переціпить той, хто знає партійне життя і часту принад-

ковість хвилювого складу Ц. К. (Головних Управ) партій, тимбільше в революційних часах.

Цьому фактичному становищу пробувано падати й правпу санкцію та законом позбавити Директорію її законодапної й навіть репрезентаційної влади в державно-правнім значінню (заключування державних умов і т. д.). Галицький прокуратор Лев Петрушевич, що був старшим юрісконзультом наддніпр. міністр. юстіції, оповідав мені, що одержав в тім міністерстві до зреферування проект закона (виготовлений державним секретарем) про новий спосіб ухвалювання й оповіщування законів, який змагав м. п. до того, щоб ніякий закон не міг бути затверджений Директорією без попередньої ухвали Ради Міністрів. По дотеперішньому законодавству була Рада Міністрів тільки виконуючим органом Директорії, що була сувереном як повновласник Трудового Конгресу. Цей інтересний законопроект, що Раді Міністрів хотів дати владу законодапну (яку скрізь мають парламенти), виконуючу й репрезентаційну в державно-правнім значінню, — значить, хотів її на місце Директорії зробити сувереном держави всуниверсальності постанові Трудового Конгресу — реферував мій знакомий на місяць перед катастрофою. Це також кидає дуже характеристичне світло на відносини майже в навечерс нещастя, коли рішуче не час було займатися такими справами, а крайній час було зайнятися збіркою білизни й чобіт для армії . . .

Вже з цього, що я досі сказав, може собі читач виробити певне поняття про складність і замотаність наддніпрянської влади, з якою приходилося галицькому урядови „годитися“. Та це ще далеко не все! Я не знаю нпр. докладно умови, яку заключив Петлюра з Мартосом і Одриню, як представниками с.-д. і с.-р., коли на власну руку по уступленню Остапенка формувал кабінет. Диктатор Петрушевич часто говорив мені, що така умова є і що нею фактично внесено всяку суверенність Директорії, з якою йому приходилося пер-трактувати. Чи вона була формально заключена, чи ні, це не зміняє фактичного стану. Бо відносяни сил були такі, що в дійсності владу мали два партійні комітети. В приступі щирої сказав це раз виразно Безпалко на однім прийнятті в губернаторськім палацу в Камінці (я сам чув це): „До нашого правительства не можна ставити таких вимог, які ставиться до правительств. Бо це властиво партійний комітет“. Не з глухом, а з признанням, слід підчеркнути це *lucidum intervallum* самосвідомості п. Безпалка, який на жаль не витягав послідовностей з того, що знав про якість правитель-ства і партій.

Осталоб тепер ще: представити людей, які в тих двох партіях (с.-д. і с.-р.) надавали тон. Наперед слів-це про самі партії. Не зрозуміє їх той, хто мірівби їх європейською або хочби галицькою мірою. В Галичині при всій її політичній мізерії все таки політичні партії

мали вже свою традицію і якийсь відзвук, резонанс у найширших масах, що видно було особливо в виборчій боротьбі. Скрізь була осіла інтелігенція, звязана з певною партійною організацією, ба навіть тревалі організації з правильними вкладками, платними організаторами повітів і т. д. Нісеня „Ми руські хлопці радикали“, яку я чув з тисячей селянських грудей в своїх родинних околицях на вічах (і взагалі при кожній нагоді, не виключаючи весіль і хрестин), звенить мені досі в ушах як оден з проявів сильного партійного руху, що вкорінився вже був у маси галицьких селян і з них витворював завзятих організаторів (Гарматії, Думки, Шмігельські, Соловчуки, Косарчини, Дуцьові, Пилатюки, Новаковські і т. д.), щоб назвати тільки селянських діячів одної радикальної партії.

Нічого подібного на Великій Україні. Рух партійний ще дуже молодий, щойно вийшов з підземелля й таємної кружковости на світло дня.*) Низький і темний уровень народної маси не дає йому розвинутися. Словом — партії на Великій Україні це не партії в західнім розумінню, тільки радше клуби, які щойно можуть стати колись партіями. Їх основа: ще не широка організація й освіджені маси, тільки кружкова

*) Перша політична партія (неіснуюча вже) на Великій Україні заснована щойно 1900 р. (Р. У. П.). УСДРП в р. 1905, У. С. Р. в 1907 і т. д. Але їх явна праця починається властиво тільки в останні часи. І в тім молодість тих партій,

інспірація. Публична оцінка там слаба, невироблена і дуже дотворна, дещо більше чим в Галичині.

Першество між партіями треба признати с.д., хоч у тім часі найлучші її сили в роді Чеховського, Винниченка — не були при кермі. Отож те першество належалося їй більше з традиції й уґрунтованости теорії (notabene: чужої). З цієї партії був тоді прем'єр міністрів — Мартос. Я знав його ще з часів двох попередніх кабінетів: Чеховського й Остапенка. Ніхто так не вражував собі людей, як п. Мартос. Був він аноктичний й упертий. Його такт може собі читач представити по таких поведінню: На внесок одного міністерства ухвалює рада міністрів певну скількість мільонів на потребу того міністерства. Пан Мартос ще як міністер фінансів протестує, кажучи, що він ті гроші виплатить тільки (!) тоді, коли це міністерство не возьме участи в бюджетнім розділі тих сум! Причини такої заяви не подає. Було це в Винниці. Я тоді заявив, що на основі такої самої льогіки поставлю внесок, щоб міністер фінансів п. Мартос не мішався до — фінансових справ і навіть аргументами підіпру свій внесок. (Я в Раді Міністрів мав в справах преси й проп'аґанди голос рішаючий, а в усіх инший дорадчий). Іншого способу, як доводити до абсурду — не було. Пан Мартос ще в часі, як Галицька Армія була в Галичині грозив, що „двигне“ проти неї 70.000 війська. Розуміється, це було далеко більше веселе чим грізне,

бо всі знали, що й сім тисяч не мігби „дешпути“, якби це навіть виключно від нього залежало. В диктатурі і загал Галичан уважали його головним винуватником нехачемотрення галицької армії.

Другим визначним діячем с.-д. партії був Мазена (премієр по Мартосі, тоді міністер внутрішніх справ). Був це чоловік гладший від Мартоса й без упертости його, в університеті студіював математику (що міністро-ви внутрішніх справ значно менше потрібне, чим право) й був якийсь час земським діячем. Як чоловік можливий, але вплив його в партії був, оскільки мені відомо, талій, що Мартоса не міг накрити (про що ці-ніще), хоч замінив його, як премієр.

Правдивим нещастям для с.-д. партії й відношен-ня обох урядів до себе було спровадження Безпалка с.-д., вихованого в буковинській політичній атмосфері. Я вже писав про нього і ще згадуватиму далше. Тут згадаю тільки те, що він був одним з головних героїв прямо базарної лайки на галицький уряд. Коли Вітик, що також кренко воював проти галицького уряду, бо-дай мав настільки такту, що не показувався у Петрушевича, — то Безпалко з мягкими укланами заходив до Петрушевича, який по його виході вже навіть нічо-го не говорив, лиш раменами здвигав. „Sprachlos wurde der Mann.“ Супроти Петлюри мав Безпалко таку так-тику, що інакше не говорив про нього, як „Най ге-нерал Петлюра“ і в його присутности виглобував

підхлібні промови, як про великого вождя, що прикро було слухати. Таку промову Безпалка чув я на свої вуха і примінив її в сатирі п. з. „Розмова в Ілдіз-Кіоску“. Потому переказувано мені, що він виголошував ту саму промову і в інших місцях, їдучи з Петлюрою.

Галицький с.-д. В. Темницький, що був міністром закордонних справ „через аналогію“, — не відіграв на Україні взагалі ніякої ролі (можє за кордопом, де розпоряджував значими сумами!).

До сиритійців тинів с.-д. належав робітник Романченко здається з Катеринославщини — поки його не зробили військовим інспектором. Невідповідні номінації звихнули там не одного. Вже в старім Римі говорили: *Honores mutant mores*.

Соціалісти революціонери це партія далеко більша й — інтересніша від с.-д. Партія це селянська. Ідеологія її — відбитка російської. Вона кризає терор. На нашій ґрунті не могла витворити навіть таких діячів, яких мали с.-д. Крім 3-4 одиниць, визначалася вона бодай тоді страшним безрибєм. Верховодив у ній під той час (покійний вже) Одрина. Лизанівський хоругвав. *De mortuis nihil nisi bene*, та мабуть тільки в приватнім життю. З Одрини колись міг виробитися чоловік в повнім значінню. Але він унав жертвою зачасної партійности. Був дуже молодий і без досвіду. Мимо того іза недостатчі людей видвинули його пар-

тія на становище міністра здоров'я. Це мало прикрити наслідки, що знаю від д-ра Рихла і ц. Цовьяні освітити цю справу докладніше спеціалісти. Згодом став він і заступником прем'єра (в кабінеті Мазени). — Григорів був чоловік розважний (це той сам, що в Києві заступав мене), але слабого політичного вироблення.

Редактор органу с.-р. „Трудової Громади“ Любінський (відомий з мирових переговорів в Берестю), чоловік чесний, але абсолютно неозибаний з галицькими справами і взагалі політично слабо вироблений. На всякий випадок був це джентельмен в порівнянні з с.-д. редакторами.

Голубовича, б. прем'єра з часів Центральної Ради, Галичане здебільшого знають (з голосного процесу в Києві і т. п.).

Про інших або не хочу писати, або за мало маю даних, щоб писати.

На загал — партія с.-р. це партія, з якої щойно можнаб зробити європейську партію, давши їй власну ідеологію й виховавши більшу групу провідників. Махнути рукою на неї рішучо не вільно, як це роблять у нас звичайно з партійної ворожнечі або з незнання обставин. І професор Грушевський правильно поступив, коли знявся в ній. Його тоді не було.

Я мало сказав про типи діячів обох ріднаючих українських партій. Але сумніваюся, чи примучи більше, можна сказати більше.

Характеризувало їх у тім часі, як сказано, „без-
робот“. Галицький інтелігентний обсерватор знає і в
Галичині, що це значить, але не в такій мірі — розу-
міється: розмірно не в такій мірі.

Читач, зацікавлений духовим нутром тих партій,
має до розпорядимости їх пресу з тих часів.

Спів обох українських урядів представлялися
коротко так: Галицький мав около 10 разів лучшу мі-
літарну силу (в тім розумію й більшу). Наддніпрян-
ський уряд мав гроші і в разі потреби агітаторів —
безоглядних!

Спірні точки між обома українським урядами (від
самого початку до самого кінця) були три: 1. Справа
армії, 2. Справа заграничного заступства, 3. Справа
міністерства для Галичин. Всі ті справи то заогнюва-
лися, то зовсім затихали, то виступала на перший план
одна, друга або третя, але всі вони весь час існували
як „каміння преткновенія“ щирого порозуміння. Коли
глибше вглянути, то вони покажуться нам впливом од-
ного засадничого питання, а саме питання конечности
одного-однякого уряду. Бо *omne regnum* і т. д.

З позитивним полагодженням цього одного питання
булоб відпали всі три спірні точки самі собою. А це
одно питання могло бути полагожене в троякій спо-
сіб: 1) Або галицький уряд міг усунути наддніпрян-
ський і всю владу взяти в свої руки, о що просили
його від початку до кінця деякі праві наддніпрянські

політичні групи й фахові організації (не можу зі зрозумілих причин писати, котрі) і з чим також симпатизували всі чужі нам національно живля, які хотіли ладу й порядку. II) Або наддніпрянський уряд міг усеїнути галицький, до чого всіми способами перли Безпалко й Вітик. III) Або оден уряд міг зілзятися з другим.

Так просто і ясно представлялася ця справа тільки в теорії. В практиці була вона дуже замотана.

Ad I.) За невиконання першої евентуальности багато Галичан і Наддніпрянців нарікає на галицький уряд, закидаючи йому, що він мав на це потрібну силу, отож міг був викопати це та в той спосіб ратувати українську державу. Я додам до того закиду ще підкріплення його: галицький уряд мав не тільки відповідну до цього силу; але й безліч доказів, що шкода всяких пертрактацій, бо наддніпрянський уряд не виконував своїх зобовязань і приречень навіть супроти галицької армії, на якій оба уряди опиралися. А тепер подам причини, ізза яких галицький диктатор не зробив замаху на наддніпрянський уряд.

Уже по перших депутаціях деяких правих політичних груп Наддніпрянців, які недвозначно наклонювали Диктатора до замаху стану, Диктатор сказав мені:

— „Були у мене ті й ті. Говорили таке й таке, представляючи безвихідність теперішнього положення. Я маю вражіння, що ті групи тільки говорять так, та са-

мі не тільки не приложилиб рук до замазу стану, але навіть онісли, якби ми виконали того, то вони й тоді не відважилисяб взяти участь в правительстві. А що ми тоді зробилиб? Чисто галицького кабінету зложити не можемо, бо це виглядалоб на „нанування австрійців“, проти якого нацдіпрянці розвелиб чудову агітацію. На цім в першій мірі потерпілаб галицька армія, цу й згодом провалитьсяб ціла та акція. Ви тут довше сидите і знаєте обставини. Що ви на це?“

Я втішився, що Диктатор так скоро зорієнтувався таї відповів:

— „І я того боюся. Це в найлучшім разі булаб гра в „вабанк“ з дуже непевним вислідом“

— „Авантюрником я не був ніколи і не буду. Тим більше тут, де я непевний, чи Петлюра не має вже якоїсь асекурації проти нас — з польського боку. Або чи тоді Поляки самі не скористалиб з перевороту і буцім то „в обороні правного українського уряду“ не перейшлиб Збруча мимо заборони антант. А тоді вся відповідальність передовсім за страшні польські звірства, яких вони і тут напевно допустилисяб, упалаб на Галичан. Що до політичних справ то вже й так висказуються тут деякі пани, що ми їм колода у ніг і перешкода до порозуміння з Польщею. Ми, що вратували їм існування Маю вражіння, що котимось в порядку западию, з якої трудно вийти“

— „Що до Поляків“, замітив я, „то я перекона-

иди, що води на всякий випадок підуть за Збруч і що стануть аж там, де їм провалять голови“.

(На це звертав я увагу вже тоді, за що мене всякі індивідуа, що абсолютно нічого не розуміли ні з історії ні з сучасности, лаяли прилюдно, закидаючи, що викликаю „паніку“).

— „Але тоді не починають нам цього в вину“, відповів Диктатор.

Я чув, що тут, в цій моменті переходимо якесь „розпуття“ і не мав вражіння, що вибрали добрий шлях. Але я не знав, чи другий бувби кращий. Було це делікатне питання інстинкту самого диктатора, як того, що в даний мент мав владу: як Диктатора. Здається, що молодий чоловік на його місці бувби мимо всіх побоювань рішився інакше — без огляду на наслідки. Цим не хочу сказати, що рішивсяб краще. Бо хто може сказати, які булиб наслідки замаху стану? На всякий випадок уже тоді видно було, що і в людях і в положенню крилося коріння катастрофи; непевне було тільки те, як вона виглядати-ме при кінці....

Опінія між старшинами при Диктатурі була поділена. Одні висказувалися за переворотом, другі проти, більшість не знала взагалі, що булоб краще. Розмови такі були — приватні.

Ця розмова відбулася, коли наддніпрянська влада почала не виконувати приречень в справі зміни кабінету, виплати грошей галицькій армії і т. д., про

що далі докладніше. Одначе Диктатор вірив, що це прецінь наступить і справи з наддніпрянським урядом якось уладняться.

Ad II) Це було в практиці неможливе, бо наддніпрянський уряд не мав відповідної сили мілітарної. Галицька армія була куди сильніша. Колиб одначе якимсь збігом обставин удалося було наддніпрянському урядови доконати цього, то на мій погляд булоб це тільки приєнішило катастрофу. Бо галицьке військо, — на яким по переході Збруча, головно стояла українська держава, — розлізлосяб тоді з різних причин далеко скорше, чим це сталося під виключно галицькою управою. Ті „різні причини“ в части вичитас читач з дальших моїх виводів, в части викоїбінус собі їх на основі вичитаного й почутого, а в части вишукає з власної обсервації.

Ad III) Злиття обох урядів могло наступити тільки фактично, в нутрі, „між нами“. На це було потрібно, щоб у Директорію вступив Галичанин і щоб в раді міністрів засіло відповідне члено Галичан. Правно й формально було це неможливим з двох причин: Диктатор (котрий майже до самого кінця вірив, що прецінь якось дійде до порозуміння з наддніпрянським урядом і тому не виїздив у Виницю до армії, але сидів в Камінці) в однім був все дуже недовірчивий, а саме: боявся, чи наддніпрянський уряд не зречесі Східної Галиччини на річ Польщі. (Практика показула

онісли, що він мав цілковиту слушність). І тому зніяку ціну не згодивсяб був на формальне злиття обох урядів. Зрештою стояв на становищі, що він не має ніякого права, допускати до формального злиття обох урядів. Бо він уважав себе мандатарем Національної Ради Західної України, владу якої виконує тимчасово. Тільки Національна Рада мала на його думку (і на мою) право вирішити таку засадничу справу, як злиття обох урядів правно й формально з усіма наслідками цього кроку в справі Західної України. А експікати Національну Раду або хочби Виділ її було неможливо, бо ізза польської інвазії не було потрібного комітету. Постаратися о приїзд членів Національної Ради з Галичини міг тільки наддніпрянський уряд, який мав зносини з Польщею. Чому цього не зробив або бодай не пробував робити, не знаю. Мабуть з індоленції.

До фактичного, на зверх не признаваного злиття обох урядів, на яке Диктатор не тільки приставав, але про яке навіть разураз не трактував, не прийшло з таких причин: Його самого, що правно був членом Директорії, вислімінували з неї в такий спосіб, що ніколи не повідомляли його про засідання Директорії. А коли Диктатор говорив про це, відповідали: „Ми ж сходимося з Вами майже що дня і радимося“. Але всі закони видавали без участі Петрушевича всупереч законові про Директорію, який постановляв, що в склад

Директорії мусить входити Галичанин. Петлюра, інтерпелюваний в тих справах, раз відповідав, що Петрушевич „дувається членом Директорії“, а раз, що ні, бо зрезигнував (формально резигнації Петрушевича, яку він дійсно раз вніс, подразнений поведінням Петлюри, не прийнято до відома й повідомлено його про це, що не приймається її до відома). Коли ми переконалися, що Петрушевича вони в Директорії абсолютно не хочуть бачити, почали ми акцію за тим, щоб увійшов в неї якийсь інший Галичанин. Не ходило нам о цей гонор, щоб хтось з наших був в Директорії, тільки о це, щоб мати контроль над тим, що вони роблять з Галичиною. Я предкладав, щоб у Директорію з Галичан увійшов Др. Макух або Др. Горбачевський. Кінець кінців по довгих союзуваннях одержали ми відповідь, що це невказане, бо тоді кожна партія зажадає ще одного члена в Директорії і з неї зробиться тяжке тіло Так тягнулося до кінця. Я ще на три дні перед катастрофою домагався на спільній нараді допущення Галичанина в Директорію (на спільнім засіданню дня 12. XI. 1919 р.) З тим самим наслідком.

Зрештою — на мій погляд — навіть якби наступило було фактичне злиття обох урядів, то це було б скінчилося майоризуванням Галичан (пор. аналогію у Польщі) у кожній майже справі: бо це люди з двох так різних культурних кілків, що вони думають інакше. Значить: у практиці евентуальність III. майже = евенту-

альності II. І в цім був весь трагізм положення. Я щойно тепер розумію добре значіння улюбленого вислову Миколи Ганкевича про „льоґіку фактів“, яка пре до чогось: там неумолима льоґіка фактів перла до катастрофи.

З цього читач бачить, що радикальне полегдження засадничого питання одного українського уряду було дуже трудне. Ad II) згадав я, що наддніпрянський уряд не мав відповідної сили, щоб усунути Диктатуру. Дятого пробував він це зробити через галицькі партії. Галицька соціалдемократія була засадничо за тим, галицька націоналдемократія засадничо проти того, галицька радикальна партія могла рішати. Вона рішилася піддержати Диктатуру. Щоби зрозуміти, чому вона так рішила, треба представити чотири вище згадані справи: 1) війська, 2) заграничного представництва, 3) галицького міністерства, 4) характеристики обох урядів.

Ad 1) Ідеалом всіх Українців є і повищо бути, щоб українська держава була одна і мала одну армію. Це не значить, щоб з усіх земель і племен України зробити одну саламаху, бо з цього не виійшлаб ніяка будова, тільки гризня й розвал. За великі економічні й культурні різниці є шир. між Галичиною й Херсонщиною, між Волиною й Кубанищиною або Кримом, щоб економічні і. н. справи цих різних земель вирішувати в однім гайівським парламенті. Це просто неможливе й

багато справ треба буде оставити областним сойсам на зразок Німеччини, яка через те зовсім не буда слаба, тільки павнаки: міцна й суцільна, мов кристал, що міниться різними колірами. Навіть армія була там складана й доповнювана з окремих країв. А яка вона була міцна, знає цілий світ, бо доси не може видихатися від ударів тої армії, хоч побідив Німеччину. Але внутрішня організація тої армії й її найвища команда була одна й та сама. Та доведення до такого стану вимагало довгої, систематичної праці, шкіл, освіти, словом — усього, що Німці мали!

І цього останного не могли зрозуміти ті, що безтямю кричали: зараз „получити“ обі українські армії! „Зрадники“ — „сепаратисти“ не хочут цього! Тимчасом справа виглядала так:

Обі українські армії побудовані були на зовсім інакших основах і мали зовсім інакший людський матеріал. В наддніпрянській армії старшини признавали „по посадам“, а рані там не було: сьогодні він командір корпусу, завтра полковник, потому сотник — відповідно до посади, яку займав. В галицькій армії були рані на зразок всіх культурних армій: аванс настунав правильно, по законним нормам, ніхто не міг стати з денщика сотником, ні з капралю отаманом*) без відповідної освіти школи й практики (а це лучалося в над-

*) В наддніпрянській армії „отаман“ значить „генерал“, а в галицькій „отаман“ це „майор“.

наддніпрянській армії).*) Річ ясна, що галицька засада була розумінням і практичністю, — як для поодиноких членів армії, так для армії самої як цілості, для її якості й розвитку. Ця засада робила галицьку армію упорядкованою, в якій кожний старшина міг обчислити собі наперед аванс і відповідно до нього заосмотрити себю та бути спокійним за виховування дітей, що прив'язувало його до української армії й держави.

Засадища рикниці була також в адміністративно-господарській системі обох українських армій, голов-но в їх ескарбовості. В галицькій армії панувала заса-да, що і старшина і стрілець мають в натурі одержати все, чого потребує їх організм, бо він не має часу сам займатися тим. В наддніпрянській армії ви-плачували гроші, а не було ні кравецьких, ні шевських робітень при відділах і т. п. В галицькій армії видача грошей на військо полягала на довірю до старшини перед видачею і на недовірю по видачі: по видачі грошей мусів галицький старшина, хочби найвищий ран-гою, зложити подрібний рахунок з видатків і все доказати квітами. У наддніпрянців було якраз против-но: видача грошей полягала на недовірю перед вида-чею і на довірю по видачі їх. Заки гроші одержано, треба було порядно знаходитися — але потім могли

*) Слід пам'ятати, що рівень освіти галицьких старшин значно вищий від наддніпрянських. До 70% старшин Галичан має університетську освіту.

робити з ними, що хотіли, бо сконструювати при їх системі було неможливо. Коли в галицькій армії старшина, що брав гроші на військо, лишив в касі квит, а сам одержував від каси крім грошей ще протиквит, який був основою пізнішої контролі, — то у Наддніпрянців жадних протиквитів не було. Коли инр. контроль приїхала до якоїсь частини, віддаленої о 100 верст від осідку, то взагалі не малаб змоги довідатися, кілька та частина одержала грошей, коли її скарбник подасть неправдиву суму. Наслідком того були масові крадіжки. від оповісток про них аж роїлося в газетах. Змінити це було неможливо в короткім часі: цей систем мусівби бути викорінюваний в школах і т. д.

Дальше: В галицькій армії була засада, що саме військо має своїм силами все собі робити, що потрібне для його заосмотрення — почавши від збірки хліба на полях. У Наддніпрянців нічого подібного не було. У них доходило до того, що инр. на дрова мусіли видавати величезні суми, хоч мали ліси й готові дрова в них і вози. Не було відповідної системи. Синапо гріними, що тільки обезцінювало валюту а зрештою внаслідок з того не видно було.

Адміністрація армії це не инр. армії а тим самим і держави. Для того єниуюся так довго на тім. Колиб цю справу удалося було якось разом наладити, то все булоб пішло інакше. В наддніпрянське постачання приходили представники Галицької Армії з домаганнями

и на сімолі варади. Приходили: отаман Штробель (буковинський Українець), що був почасним інтендантом Галицької Армії, а потім інтендантом для зв'язку, отаман Др. Селезінка, отаман Кадайський і сотник Хробак. Штробель і Кадайський були фахові й активні інтенданти ще в австрійській армії. Головним начальником наддніпрянського постачання був полковник Мат'яшевич а по нім полковник Бандрівський, оба особисто люде розсудні, чесні і що дуже важне — галицькій армії прихильні. Але супроти напуючої у них системи та супроти відносин нічого зробити не могли. Їх апарат визначався страшною пеймовірною індоленцією: нпр. в часі коли галицьке постачання (ком. етапу) мало 40 (сорок) старшин для армії 85.000 харчевого стану, то в наддніпрянськім постачанню було „занятих“ 1.800 старшин для харчевого стану — як говорили люде, що ближше знали ті справи, чим я — дуже переселеного 40.000*). Читач мусить задоволитися тим, бо етапу штиків на фронті мабуть ніхто не подасть. Я бувби задоволений, якби цей мій висказ спровокував когось, подати докладніші цифри до відома українському загалоу й будучому історикови

По довгих парадах приділено Галицькій Армії район, в якім галицькі вишколи й робітничі сотні зібрали запас хліба, що вистарчав на більше чим рік,

*) З інформацій отамана Селезінки.

коли наддніпрянська армія не мала н зерна . . . Дійшло в ній до того, що нпр. в Жмеринці сам головний начальник наддніпрянського постачання п. Б. прислав до галицької команди проєкт о бохонець хліба, з чого мали ми сто потіх . . .

По довгих переговорах стануло на тім, що гроші одержать обі армії по половині (хоч галицька армія була куди більша) і що кожна на місци старатиметься заосмотрити себе в харчі й матеріяли. Тимчасом приречених грошей галицька армія не одержувала. Я був свідком того, як разураз приходили до Диктатури галицькі старшини цілими групами й домагалися грошей, кажучи, що навіть „льону“ жовнярам нема чим виплатити, ні їжі старшинам, а про придбання матеріялів і одягів навіть бесіди не може бути! Др. Петрушевич за кожним разом удавався до Петлюри, а отаман Селезінка до Мартоса. Надармо. Вкінці Мартос зажадав, щобн предложити йому виказ стану галицької армії — по сотнях. Предложено на 65 сторонах битого письма. Відповідь Мартоса звучала:

— „Неправда! Вас тільки нема!“

Галицькі старшини були тим крайню обурені. „Ми не прийшли тут обманювати Вас! Пришліть контроль і переконайтеся наперед, чи нас стільки нема!“

Розуміється, ніхто не перечеисловив, тільки дальше синалися обидливі закиди, що представляється

більший стан. А грошей не давали на такий стан, який „по глазоміру“ припускав пан Мартос.

Коли галицька армія вже повсім обдерлася й голод починав її мучити в найбогатшій країні Європи — (самим хлібом годі її було день у день кормити*), прийшла група галицьких офіцерів до канцелярії Диктатора і заявила, що єдиний вихід бачить в тім, щоб на вулиці застрілити Мартоса, що вона думає виконати для ратування від катастрофи цілої армії й держави.

Повідомлено про це Диктатора. Він вийшов до групи своїх офіцерів і як того можна було надіятися заявив, що галицька армія це армія правової держави, яка розстрілює людей тільки після суду. Понуро похнюпивши голови, вийшли галицькі старшини з Диктатури . . . Др. Петрушевич жалував опису гірко, що перешкодив тоді усуненню п. Мартоса — Др. Петрушевич з високим почуттям етики й права! До такого стану доведено галицьку армію . . .

Наддніпрянський прем'єр і міністер фінансів п. Мартос не все закидав галицькій армії обман. Часом говорив, що нема грошей. Як відомо, Денікінци розграбили в листопаді 1919 великий скарб Петлюри, в якому

*) Уже під датою 19. липня 1919 записано в моєму щоденнику: Інтендантура повідомляє Диктатуру, що за теля 40 kg. живої ваги домагаються селяне 36.600 гривень, або 1.500 гр. за 1. kg. — Від тоді дорожня ціна зовсім не падала . . .

було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських і т. Десята частина того скарбу булаб вистарчила на заосмотрення Галицької Армії. Частина грошей, які пожерли заграничні жієї, більша часть котрих тільки скандали виправляла по закордонних каварнях — вистарчилаб була теж на заосмотрення Галицької Армії. Це все факти, які повинен освітити також той, хто за них відповідальний. А які грубі міліони виплатив п. Мартос партіям!

Тимчасом для галицької армії, на якій стояла українська держава, не було грошей! Ба, вкінці на домагання, щоб додержано умову в справі заосмотрення Галицької Армії гріними відповів п. Мартос листом з 3 жовтня 1919 ч. 2749., що Григорев не діставав від них грошей а здобув Одесу! Це порівняння Галицької Армії з бандами Григорєва бачив я в актах Диктатури (де воно випинуло дня 6. жовтня 1919. й занотоване під ч. 2404) тай записав у свій дневник як куріоз.

Читачеви певно ясно вже, що супроти таких відносин можна було побоюватися, що якась ґрунка старшини таки не видержить подібних обид і недодержувань обітниць тай на власну руку внарестує наддніпрянську владу і поставить Диктатора перед доконаний факт. Тим більше, що з такими думками почали приходити до Диктатури й наддніпрянські військові. Раз каже мені адютант Диктатора, що приїхала з фронту депутація від одної наддніпрянської частини (іжарек) й про-

єсть о висилку до них 2 галицьких старшин за ціл порозуміння в справі перевороту.

— „Була у Вас?“ питаю.

— „Була в військовій канцелярії Диктатора й просила о авдієнцію у Диктатора“.

— „А Ви?“

— „Я не допустив її до Диктатора, бо хотів наперед поговорити з вами й довідатися, що це за отаман, що їх вислав“.

— „Знаю досить їх отаманів, але того ні“, відповів я. „Та скоро дам Вам інформації“.

Я ще ранком бачив у місті двох членів Стрілецької Ради. Одного з них, до якого мав повне довіря, відшукав я і залитав про того отамана. Він дав мені такі інформації, що я порадив адютантові, навіть з цікавості не говорити більше з його делегатами. Побоюючись одначе, що та делегація може порозумітися потайки з частиною старшин галицької залоги, звернув я увагу отамана У. С. С. Букшованого на це, щоб не пустив на замах Галичан, а колиб уже був колись зв'язаний словом або обставинами, то нехай пам'ятає, що до наддніпрянських мундурів усе тут менше булoб певности чим до галицьких.

Чиж можна дивуватися, що вкінці галицьке військо вхопилося одинокого способу, який остав: самопоміч. Воно сягнуло по цукор в державних цукрових заводах і щоб заспокоїти свої конечні життєві потреби, почало

мінати цукор за сукно, полотна й т. д. В моїй дневнику під датою 9. вересня 1919. записана перша віетка про це, як якийсь галицький хорунжий чи четар розв'язав для свого відділу некуче питання заєсмотрення. Й був саме присутній в канцелярії Диктатури, як від Мартоса прийшло з того приводу писмо з обуренням. Між галицькими старшинами, що тоді були в канцелярії панувало переконання, що Диктатор заборонить армії брати цукор. Що тоді сталося з цією справою, не знаю. Здається, був це щойно одяг зі спорадичних випадків. Мартос заявляв тоді, що це нищить основу української валюти — *risum teneatis!* Описли Поляки вивозили з околиці самого Камінця (де ще розмірно мало цукроварень) — цукор цілими поїздами й валками. Але вони мали „будувати“ українську державу й валюту по плану деяких мудрагелів, отож це ніщо.

Найбільше крику в справі того цукру робилося не так ізза факту, що галицьке військо брало цукор (його було багато), тільки ізза того, що воно ставило єгійки по цукроварнях і не давало цукор розкрадати. Урядовці по цукроварнях були переважно Поляки й Москалі — й вони підносили страшний крик в своїм „добре зрозумілім“ інтересі.

Крім цукроварень взяло галицьке військо в посідання також гарбарні шкір у своїм районі, найбільшу в Бердичеві. І знов піднявся крик про „руйнівницьку роботу“ Галичан.

Кінець кінців створено одну колегію постачання для обох українських армій, котра мала бути свого рода „диктатурою постачання“ — з власним судом, ексекutiveю і взагалі широкими компетенціями. До цієї колегії належало двох наддніпрянських Українців і оден галицький, а саме: Стасюк, бувший кооператор й управитель Центросахара та Трофименко, теж бувший кооператор, добрий знавець товарів, сукна і шкіри; від Галичан отаман Др. Селезінка.

Перше засідання цієї колегії відбулося дня 1. вересня 1919. Рішено зіврати з дотеперішню систему і опертися на кооперативи. Перед приходом зими треба було одягнути армію, зреорганізувати апарат постачання й витворити щось посередного між системами обох армій. Міністер Мартос свято запевнив, що зараз видасть тій колегії 100 мільонів. На тій основі позаключувала колегія контракти, подавала й завдатки, але — Мартос виплатив 50 мільонів з цілковитим поминенням тої колегії постачанню — наддніпрянської армії, а про других 50 мільонів заявив, що „нема“. На тім розбілася властиво діяльність Колегії, витвореної по довгих нарадах, бо ні купці, ні кооперативи не хотіли вже з нею говорити. Потягнути Мартоса до відповідальности не було де й перед ким: за ним стояла його партія (с.-д.), якої й Петлюра боявся. Ніякого державного форуму не було. А преса?! Вона (з виїмком „Стрілець“, органу Диктатури, призначеного для Галицької Армії)

всі була видавана за гроші наддніпрянського уряду, отож залежна в першій мірі від тогож таки Маргоса. До перших днів вересня звязана вона була такою цензурою, що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом (конфісковано нпр. радіоденеші, відомі цілому світові, як „державні таємниці“, конфісковано офіційні звіти Начальної Команди Галицької Армії, конфісковано найпотрібніші сатири тинів урядовців, які пускав навіть царський уряд і т. п.). Правда — була крім с.-д. преси й преса с.-р. Але її партія була в тіснім союзі з с.-д. Зрештою політична невпробованість преси с.-р. не дозволяла їй відрізняти того, що треба писати від того, що писати не треба. Про це одні можнаб написати інтересну студію.

„Стрілець“ був одиноким органом свободної думки й критики, що признавали навіть члени наддніпрянського уряду. Але його уважали протидержавним (!) органом і поставили в такі умови, що він не мав навіть льокалю; в одній кімнатці, яку я приватно по знакомству одержав від державного інспектора Кедровського, містилася: редакція, адміністрація, експедиція, друкарня (наші черенки, де їх і складали), ліжка складачів і ординансів. Машину до відбивання „Стрільця“ давали нам на кілька годин вночі, всі друкарні залягли головно на друкування ще більше не потрібних чим дурних „наказів“, яких навіть їх команди не читали і т. п. Щоб одержати напір, який держава ваяла

на учог, домагався від мене член наддніпрянського уряду, щоб я підписав, що „Стрілець“ не буде протидержавним органом! (Свідки: історик Ів. Кривецький і чотар Романяшин, адміністратор „Стрільця“). Розуміється, я такої обидливості для мене заяви підписати не міг і наперу не одержав. А що наперу було доконче треба, отож адміністрація „Стрільця“ мусіла допуститися такого злочину, як ширення корупції між урядовцями одного з міністерств — і в той спосіб роздобути потайки при допомозі перекупства троха наперу! Мене повідомлено про це потому, але в таких відносинах навіть принциповий противник, який гідиться всякою корупцією, мусить закустити уста й мовчати.

На своїх двох сторінках малого формату мусів „Стрілець“ подати армії найпотрібніші інформації. Оставало дуже мало місця, залягали навіть оповістки галицького уряду. Мимо того робили ми, що могли, вистудіювавши передовсім, як найбільш телеграфічний стиль ізза нестачі місця. У нас в редакції були цілі дискусії, котрий уступ статті опустити, „бо не влізе“. А статті були й так маленькі. Зрештою про це, яку чорну бурю викликав „Стрілець“ і тими маленькими статтями, буде мова далше.

Так відбігли ми від теми, як зрештою там у Камінці все життя політичне відбігало від усякої упорядкованої норми. Отож вернім до неї: Представник Галичан домагався в спільнім постачанню від початку

зарядження реквізиції одягу й обуви по містах. Було це тям більше оправданям, що в державних одягах (які виняті з „обороту“ в усіх державах світа) ходила по містах маса людей, що нічого силнього з державою не мала. Та предложення галицького представника відкидали до самого майже кінця. Щойно як прийшла зима й упали сніги, на кілька днів перед самою катастрофою, заряджено в Камінці реквізицію, яка в однім дні дала 5.000 білизни, багато шкіри й обуви, одягу і т. д. Показалося, що можна було одягнути армію і то даром. Але це було вже за пізно. Здається, що в суматосі, яка невдовзі почалася, ті одяги зовсім не дійшли на фронт. Взагалі — все там робилося за пізно. А наші на власну руку без Наддніпрянців боялися переводити реквізицію. Серед даних обставин булиб викликали проти себе не тільки обурення населення, але й наддніпрянських влад, що булоб далеко гірше.

Може український читач важко віддыхає і питає себе: чи це були божевільні люде? Тими словами, тільки не в формі питання, але в формі твердження говорив член Галицької Національної Ради др. С. Баран на спільнім засіданню до члена Директорії п. Макаренка дня 12. листопада 1919.

Ad 2) Я піколи не був того погляду. Бо в тім „божевілью“ був систем, опертий на фальшивім założenію в політичній концепції висновкових Наддніпрянців: вони думали, що при будові української держав-

ности можна опертися на Польщу і що для позичання Польщі треба понести значні жертви. Польща в першій мірі хотіла мати Галичину. Поки існував такий галицький уряд, який непохитно стояв на становищі, що Галичини Польщі добровільно не признає, — не могло бути навіть бесіди про дійсне порозуміння з Польщею хочби теоретичне (про практичну неможливість порозуміння з Польщею переконуються наші наддніпрянські брати — в польських таборах полонених, де самі будуть насажирами — розуміється, буде це троха за нізю). І dlatego Галичанина всупереч законови усунуто з Директорії. І dlatego велася безощадна боротьба з галицьким урядом. І dlatego не давався грошей галицькій армії, хоч гроші були. Я вже не говорю про скарб, який забрали потім Денікінці. Ні. Сам директор Макаренко заявив мені в присутності отамана Селезінки, Дикт. Петрушевича і сотника Стефановича, що дежно друкується 32 мільонів гривень. Деж ті гроші подівалися? Де подівалися гривні, так часто привожені літаками з німецьких фабрик? Публіці не оповіщувано ніяких рахунків, ніякого бюджету. Не памятаю також, щоб за часів мого урядування робилося це хочби на Раді Міністрів. Маю враження, що просто величезні суми забрали партії, ну й поодинокі „отамани“, які удавали, що „формують загін“. На повстанців теж ішли гарні суми. Які саме? Ніхто з нас не знав і не знає. Взагалі наддніпрянські „формації“

переважно робили вражіння приватних підприємств різних „отаманів“, які в меншій або більшій мірі чи-слилися з Головним Отаманом з двох причин: 1) бо він давав гроші, 2) бо міг мати ексекутиву в Галичанах (закі прийшла Галицька Армія були С. С.). Але ті Галичани за свою вірну службу не одержували не-то признання, але навіть — на харч від Мартоса....

Галицькій армії, якій передовсім повинні були давати гроші, бо на ній все стояло, не давалося грошей. Бо треба їм було між нею викликати сильне незадоволення галицьким урядом, щоб по зваленню Диктатури мати свободну руку в закордонних справах. Тут було жерело цілої боротьби між українськими урядами. Галичиною торгувалося з Поляками без дозволу Галичан а галицьким військом малося рівночасно „будувати“ якусь українську державу — під протекцією Польщі! Це був такий абсурд, на який не згодивсяб був навіть найтемніший відділ галицького війська і на першу вістку про це від нас бувби кинув зброю. І для того ми в „Стрільці“ тільки обережно інтерпелювали наддніпрянський уряд про його торги Галичиною. Інтерпелювали щойно тоді, як уже через польську пресу передіставалися вістки до галицької армії, що наддніпрянський уряд заявив своє „десінтересма“ (зречення) в справі Галичини на користь Польщі. І вдоволялися ми навіть такими спростуваннями, як інж. Пилипчука, що властиво не спростували нічого, бо не спростували

там, де треба було, то є за кордоном. „Стрілець“ з таким „спростуванням“ ніде не доходив. Зрештою, якби навіть дійшов, то який це вплив могло мати по довершених офіційальних актах?

Досить я був обережний в освітлюванню цієї найбільш болючої для нас справи, що видно зі всіх чисел „Стрільця“, а що мене в нутрі багато коштувало. Але ще більш обережний був Диктатор: він навіть мені не показав звітів галицького представника Панейка з Париза, в яких була зазначена вся шкідливість заяв про зречення Галичини. Я кілька разів просив оті звіти для використання їх у пресі, розуміється дуже обережного, бо й мені залежало на тім, щоб галицька армія не кинула зброї. Але тих звітів я не побачив.

Диктатор ходив закурений до краю і говорив: „Чогось подібного я собі ніколи не представляв!“

Він страшенно терпів і говорив про — самовбивство, хоч був зрівноважений чоловік. Видно: сильно мусів йому смакувати той одет з жовчею, який шив зрештою кожний галицький жовтір — на Великій Україні, медом і молоком пливучій, і кожний галицький урядовець. Тільки кожному той одет з жовчею інакше смакував. Чим хто більше знав відносини, тим гірше смакував йому Я був у такім положенні, що знав досить, але ще не все. Був чоловік, що знав більше від мене. І я не завидував йому того знання.

Що так робили наші нащадківські брати, я не

днується їм. Стверджую тільки факти, а передовсім той, що вони не знали Польщі і Поляків. Але що думати про тих Галичан, які знаючи Поляків, помагали валити галицький уряд, уживаючи до того діла високого гасла єдності й низьких лайок та страшного крику про зраду Їх не обходило ніщо, навіть документи про страшне винищування галицького племені Поляками, що нир. мене вилічили зовсім з усякої надії на можливість згоди з Поляками, яку мав я ще в Борщеві. І від тих людей мусіли ми слухати та читати найприкріші клевети, серед яких над'уживалося навіть імені й пророцтв Тараса. В с.-д. „Боротьбі“, органі етичного п. Безпалка в ч. 9. перечитає колись історик тих часів: „Петрушевичам, Тарнавським, Левицьким*) Назарукам Проклін Тараса Шевченка (Осії глава XIV) з такими підчеркненими органом п. Безпалка словами: (ває)

... Удовлять і судить не будуть. Розтнуть, розірвуть, розінцють. А кровю вашою, — собаки! — Собак напоють!

Такі річи подавали публиці не тільки в поезії, але і в прозі**), чим підбурювали товню темних або неінформованих людей до убийства. Офіційні

*) Відноситься до старого працівника на народній ниві, довголітнього голови „Просвіти“, парлям. й сойшового клубу, президента Дра Костя Левицького.

**) Гл. „Робітничу газету“, орган надріпр. с.-д.

домогання розстрілу без суду (!) ставив до Петрушевича сам голова держави (!) Головний Отаман Петлюра в справі Тарнавського, про що пізніше.

Одно в тім було ясне: що коли нас убють, то певно без суду. Бо кожний неперекуплений суд, оскільки бувби тверезий, або тільки в міру підхмелений самогонкою, мусівби нпр. мене увільнити, а засудити тих, що таке винисували невідомій масі.

Найцікавіше в моїм положенню було те, що в часі такої вже не тільки політичної але й особистої тровлі проти мене — запрошували мене наддніпрянські влади до такої відповідалної роботи, як викладати в їх школі старшин про ідеологію С. С., про Галичину і її політичний розвиток, що я й робив — в університеті і в великій залі театру.

Цей уступ слід закінчити. Бо я пишу спомини; а ніяких документів про заграничні справи під рукою немаю. Стверджую тільки, що загранична політика наддніпрянського уряду вимагала від нього усунення Диктатури. Справу цю обов'язані докладніше представити галицькі делегати до Парижа й Варшави, як також сам Диктатор.

Замічу ще одну важну обставину, про яку однак зв'язаний я словом і докладніше про неї писати ще не можу: Петлюра мав зв'язок з Пилсудським вже тоді коли про це нікому не спалося. Припускаю, що Пилсудський нещиро робив йому різні обіцянки, хоч мій інформатор був переконаний, що щиро.

Ad 3) Галицьке міністерство при Наддніпрянськiм Урядi утворене було в тiй цiлi, „щоб не треба гово-
рити з Диктатором“ (слова Мартоса, якi не раз цитував
Диктатор). Утворено його ще тодi, коли Галицький Уряд
мав свою територiю i коли Наддніпрянцi потребували
його вiйська. Мимо того хотiли трактувати Галичину,
як одну зi своїх провiнцiй всупереч волi Галицького
Уряду, на котрим мимо всього стояла бiльшiсть Нацiо-
нальної Ради. Пригадувало це сербсько-чорногорськi
вiдносини. Словом — нахло Балканом вiд початку.

Рiч ясна, що Галичане (навiть т. зв. „сепаратес-
ти“) хотiли без вiйску прилучення Галичини до Мате-
рi городiв наших. Одначе з кiлькох важних причин не
безумовно i не зараз. Була це справа зовсiм подiбна
з „полученням“ вiйськ обох держав, тiльки ще бiльше
складна, якої дiятого ще бiльше не розумiли тi, що кри-
чали за „повним“ i „негайним“ злиттям обох держав.
„Вiд Кавказу по Сян хай оден буде лан!“ кричали
вопи словами поета й уважали зрадниками тих, що та-
кож хотiли одного лану, тiльки з межами для лучшого
хозяiнування на безсумнiвно рiзних полях того лану*).
Сам поет був горячим прихильником своєї думки („без
мек“). Але коли В. Начовський побув троха в Камiнцi
й придивився тому, чому мiг придивитися — змiнив свою

*) Гл. мою брошулку: „За що ми боремося“, вид.
„Стрiльця“, органу Галицької Армiї.

думку и заявився від тоді за конечиністю „межі“. Він живе й може це посвідчити. Зрештою — є на це й інші свідки.

Одначе була група Галичан, що обстоювала „безумовне злиття“ обох армій і держав. Складалася вона з маленької горстки с.-д. Крім того було за цією думкою може 3-4 моїх партійних товаришів, радикалів. Більшість управи моєї партії була проти. Націонал-демократія стояла безумовно на становищі Диктатури.

Галицьке міністерство було запереченням Галицького Уряду. Для того Диктатор між умовинами переходу Галицької Армії за Збруч поставив також домагання, щоби знести галицьке міністерство. На це домагання Директорія й наддніпрянський уряд згодні, але не виконували його таксамо, як і всіх інших точок умови. І над цим розпочалися довгі дебати, наради, переговори між партіями й урядом, між об'яма урядами і т. д. Що часу втратив я на ці безплідні переговори, Бог оден знає і др. Макух другий. Бо я з рамени радикальної партії брав у них участь. Була це для мене одна з прикрітих „стацій“ Голгофти. Бо я в тім питанню не годився ні з Диктатором, ні зі своєю партією, ні з нац. дем., ні з с.-д., а мав свій погляд. Тимчасом мусів я як кариний член партії заступати її погляд. А погляд партії був у тій точці такий сам, як Диктатора: Галицьке міністерство треба скасувати.

На чолі його стояв с.-д. Вітик. На нього мав я

ілакний погляд, як на Безиалка. Передовсім уважав я його за чоловіка, який з Подиакми не пішовби — „на угоду“ — даром. А знаючи, як Наддніпрянцям залежить на удержанню галицького міністерства, волів я бачити Вітика в раді міністрів, чим иншого. Він уже був в їх очах зрісся з тим міністерством. Формально мали слушність мої прогивинки. Але я обстоював думку, залишити галицьке міністерство з чисто тактичних причин. А щоб галицький уряд не став через те безпредметовим предькадав я зміну компетенції галицького міністерства так, щоб воно стало чисто лущинковим звеном між обома урядами, причім Вітик мавби мати двох заступників, одного з галицьких н.-д., одного з радикалів — з тим, щоб без їх згоди не смівби робити на власну руку в Раді Міністрів ніяких кроків. Одначе моя думка кілька разів провалилася на Головиній Управі радикальної партії.

Кінець кінців галицьке міністерство скасовано на домагання двох галицьких партій (на голос партій звертали там увагу). Але тільки формально. Бо фактично істнувало воно дальше — „ліквідувалося“. Була це одинока, зрештою ілюзорична, уступка, яку наддніпрянський уряд зробив галицькому по довгих і прикрих перипетіях, хоч зобов'язався до того ще перед Збручем. Наступило це перед катастрофою, бо 20. жовтня 1919 р.

Ад 4) По тім всім слід приступити до схарактеризування взаємного відношення обох урядів до себе. На підставі всего сказаного тут читач уже певно ви-

робив собі поняття про ті уряди і знає, що Наддніпрянський Уряд всіми способами старався усунути Диктатуру.

Повалення Диктатури не мусіло ще означати усунення всякого галицького уряду, подумає читач. Може Наддніпрянців дразнила тільки форма того уряду, яка нагадувала їм єдиновластє одної особи? Вони про це й говорили в пресі. А в „Боротьбі“ оден з найбільш ненависних „арґументів“ проти Диктатора було слово: хан. І чого було так завзято піддержувати якраз Диктатуру? Чи не краще було її заступити иншою формою влади, більше демократичною, яка не дразнилаб так Наддніпрянців? Нпр. влада зложена з представників галицьких партій?

Я вже згадував, що над наддніпрянською владою партійні комітети мали рішайучий голос. Ті партійні комітети не мали й не могли мати вкоріненого впливу на народ, бо той народ за темний. Значить — влада їх була диктатурою клубів, а не народною владою, за яку (до часу усунення Винниченка) можна ще було не без певної дози уяви уважати Директорію, що одержала санкцію Трудового Конґресу. Коли порівняти галицьку Диктатуру з наддніпрянською владою, — то безумовна висшність була на боці галицької влади і то власне в формі Диктатури, розуміється, як влади переходової, на горячий час. Гадаю, що признає мені слушність кожний, хто мав нагоду на місци переконатися, кільки днів або й тижнів треба було ходити по над-

дніпрянських урядах, щоб поладити якусь некуту справу, яку Диктатор поладжував протягом п'ятих хвили. А час не ждав, тільки плив собі далше. Та коби плив. А то він летів.

Що до „недемократичности“ Диктатури, як форми влади, то можна спорити над тим, чи більше демократична в своїх основах була галицька Диктатура, чи оліґархія наддніпрянських партій, де нпр. Мартос, як міністер фінансів був без порівняння безогляднішим „диктатором“, чим Петрушевич. Всупереч ухвалам і приреченням всіх чинників говорив, що галицькій аржії грошей не дасть, бо Григорієв без його грошей заняв Одесу — і кінець.

Зрештою представляю собі, що булоб наступило по заваленню Диктатури. Галицький уряд бувби зложений правдоподібно з трьох або шістьох осіб, по 1 або 2 представників з кожної галицької партії. Від галицьких с.-д. булиб напевно понали туди такі типи, як Безпалко, бо ґрунка с.-д. не мала людей і мусілаб таких признати тим більше, що вони своїм поведенням мали вже вироблену „марку“ у Петлюри. Першим їх ділом булоб „вибороти“ участь в галицькім уряді т. зв. четвертій галицькій партії, себто „Селянсько-робітничому Союзови“, який свого часу скликав був до Станиславова памятне віче. З тої „партії“ було в Камінці тільки двох людей: Дежницук і Устиянович. Вони в усія іншілиб рука в руку з галицькими с.-д. Зна-

чигь — ніяка діяльність нового галицького уряду булаб немислима, бо годоси в нім стоялиб нів на нів. А колиб цеї нової „партії“ не допущено до нового уряду, то почаласяб була агітація між армією ще гірше безоглядна, як вже починалася. Тільки тепер, поки існувала Диктатура, можна було и. Безпалка і його „Боротьби“ просто не пустити в армію. А тоді він хавби право їхати до неї як офіційна особа. Я нічого так не був певний (і досі я тої думки), що з хвилею усування Диктатури розвал галицької армії мусівби був настунити протягом дуже короткого часу. Словом — рушення Диктатури булоб рівнозначне з рушенням підвального каменя в будинку, по яким рушивсяб був цілий будинок.

Такого я був переконання і так я й аргументував на засіданнях радикальної партії, котра могла рішити долю Диктатури. Др. Макух був і як член радикальної партії й особисто проти Диктатури: він мав особисто великий жаль до Петрушевича, а як член радикальної партії говорив, що це властиво Диктатура одної (нац.-дем.) партії. Одначе хоч з прикрістю, признавав слушність моїй аргументації та з тяжким зітхненням — постійно заявлявся за моїми внесками: піддержати Диктатуру. А таке становище його було тим трудніше, що він опісля був уже й заступником міністра внутрішніх справ у наддніпрянськім уряді. При тім постійно говорив, що почувається там як у „домі

варятів“ тай обома руками брався за голову. Був це чоловік безумовно чесний і витривалий працівник. Він нині одет з жовчею не менше чия Петрушевич. Здається, що скрізь ділає „історична“ Нехезіє. Бо Др. Макух своїм лагідним поведенням супроти Поляків в Галичині причинився немало до того, що вони зростали в силу за нашими плечима — й опісля „віддячилися“ нам (ї йому) так, як уміють „віддячуватися“ тільки вони: з дому одержував Др. Макух вісти, що його виграбували ляхи до тла, а жінці й дітям доскулювали, як могли.

Довший час носився я з пляном — ділати з нутра жерела наддніпрянської влади.

Був на це одиникий спосіб: зреорганізувати найбільшу з наддніпрянських партій, с.-р.

З тим пляном виступив я на засіданню Головної Управи своєї партії. Плян мій прийнято одноголосно. Полягав він на тім, що радикальна партія мала постаратися о це, щоб с.-р. запросили її офіційально до тісного контакту обох партій (потім мали ми предложити уєлівя). Було це можна легко виконати, бо вже від Станиславова говорилося про потребу такого контакту обох селянських партій. Офіційальні запросини ми одержали. Тоді предложив я Головній Управі своєї партії уєлівя, під якими радикальна партія могла увійти в контакт з с.-р. Уєлівя ті прийнято, а були вони такі:

1. Українська радикальна партія вєтує не в злук (бо на це треба ухвалити конгрєсу) тільки в кон-

такт з укр. с.-р., стоячи на платформі державної самостійності України з парламентарною формою правління.

2. Обі партії беруть взаємно участь в засіданнях Головних Управ та нарадах партійних з'їздів через своїх делегатів з дорадчим голосом.

3. Обсаджують за єдиним порозумінням так уряд центральний як уряди на місцях.

4. Творять єдині комісії для витворення політичної літератури і ведення агітації між народом.

5. С.-р. допускають радикалів до фінансових і взагалі господарських інституцій, кооператив і т. п., на які мають вплив.

6. В справі земельній було якесь виминаючо стилізоване услівє (якраз ті услів'я не вписав я в свій дневник, бо мав їх списані окремо і в дорозі загубив; вони є зрештою в партійних протоколах). Я змагав до того, щоб погодити ідеал с.-р. про соціалізацію з інстинктом селян і предкладав такий вихід: соціалізація землі настає там і тоді, де і коли $\frac{2}{3}$ села заявиться за нею. На партійній управі довго стилізували мою думку, кілька разів змінiali і вкінці якось уложили. Але я вже не памятаю, як.

Досить, що Ц. К. есерів прийняв всі наші услів'я — і наші делегати почали ходити на їх засідання. Я не показувався, бо був уже *persona ingrata*, як прихильник „Диктатури, „недемократичної“ інституції, що

було гріхом тяжшим, чим у Римі заперечення паневського пріжату.

Дня 12. вересня наші делегати (Др. Осип Когут і покійний А. Шмігельський*), які вернули зі з'їзду есерівського Ц. К. у Вишинці, зложили на засіданню Головної Управи Рад. Партії звіт про те, як виглядає Головна Управа найбільшої наддніпрянської партії. Звіт був прикрий. М. н. говорили наші делегати, що члени Ц. К. есерів поділилися на дві частини в справі питання, чи їх партійна програма стоїть на принципі трудовім, чи на парламентарнім

По тім звіті втратив я надію на це, щоб радикальна партія скоро відіграла на Великій Україні подібну роль, як свого часу відіграла при перебудові давньої народовецької партії в Галичині. Мимо того зноєни не перервали ми. Раз на засіданню Головної Управи радикальної партії прийшло двох делегатів с.-р. Вони весь час не відізналися ні словечком, але вже сама їх присутність так викинула на деяких членів нашої Головної Управи, що ті самі люде, які вчора в справі

*) Покійний Андрух Шмігельський на Великій Україні весь час держався радикальної партії, яка його колись виховала на політичного діяча. Брав участь в головній управі партії й співробітничав у „Стрільці“. Почав був також писати політичні мемуари про початки радикальної партії й т. н. Може в Проскуріві між його паперами заховалася бодай частина цієї праці, про яку мені Покійний говорив.

Диктатури голосували за нею, тепер голосували проти неї. Справедливість вимагає додати, що так не поступили старі партійні члени, тільки „свіжі приобрітенія.“ Голоси стали нів на нів і Др. Макух як председатель знайшовся в дуже неприємнім положенні: діримувати. Він діримував за Диктатурою (25. жовтня 1919).

Кожний розсудний і відповідальний чоловік мусів серед тих обставин бути за Диктатурою, без огляду на це, чи вона була для нього симпатична чи ні. Але відносини розвивалися так, що яким було, що Диктатуру кінець кінців поважають. Агітація йшла щораз гірша, щораз більш безоглядна й заходила між військом. Вже ні Поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах противників Диктатури таким „ворогом України“ як — галицька Диктатура та й ті, що важилися стояти при ній. Ненависть до Диктатури переходила просто в якусь скаженину, підсичувану напанами Безпалком і Вітиком на публичних зборах і в пресі — безпастанно. Уступити їм було неможливо: тому, що знести Диктатуру, значило тим людям віддати владу над унорядкованою галицькою армією, щоб розложили її в найкоротшім часі, як розложено значну армію Директорії. Де були великі магазини й засоби, відібрані від гетьмана й Німців? Де був хоч один наддніпрянський відділ сяк-так заосмотрений і з'організований? Неспособність тих людей кидалася в очі — віддавати їм в руки

ще в галицьку армію уважався а був несовісністю (поминувши вже політичне значіння упадку галицького уряду). Як хто кому повинен був передати владу над військом, то повинен це був зробити наддніпрянський уряд на річ галицького. Розуміється, разом зі скарбовістю та внутрішніми і н. справами. Це булоб уможливило завести якийсь лад у тім хаосі, а бодай відсунути катастрофу.

Бо яку внутрішню політику провадив наддніпрянський уряд? Яку він міг провадити, коли його міністри внутрішніх справ не уміли відрізнити закона від розпорядку! Це не шутка, але гірка правда. І деж при таких стані можна говорити про якусь доцільну внутрішню політику? Про адміністрацію? Адже наперед треба, щоб бодай верхи знали, що це таке адміністрація. А того не знав ні Петлюра, ні професор геології Швець, ні залізничний урядовець Макаренко, ні міністер внутрішніх справ Мазепа, зовсім таксамо, як Петлюра не знав військової, як міністер закордонних справ не знав звичайно навіть одної чужої мови, не кажучи вже про чужі відносини, як міністер праці Безнатеко не мав поняття про це, як виглядає міністерство праці та говорив, що поїде вчитися до — Варшави І все те мав бути „уряд“ великої держави!

Здалося в Європі виглядало, що це большевицький уряд. А він тільки на папері мав якусь пасію

видавати „революційні“ накази, декрети, „закони“ і т. д. В дійсності під омофором того „революційного“ уряду в самім місці його осідку всі вілли і палади польської шляхти тішилися надписами: „Дім увільнений від реквізиції“ — в часі, коли найпотрібніші уряди не мали помешкань, коли старшини снали на столах в канцеляріях, коли хворі й ранені не мали де голови склонити! Це факт, який посвідчить кожний, хто був там і мав очі, щоб бачити й уха, щоб чути. Не знаю, чи впр. польській шляхті жилося в часі царату краще як під цим „революційним“ урядом. Бо під царатом не мала польська шляхта можності так безсоромно рити проти держави, на землі якої жила.

В заграничній політиці той — не проти ночі кажучи — „революційний“ уряд орієнтувався на найбільш реакційну державу Європи: на Польщу. А весь час сподівався допомоги від антанти, яка очевидно й чути про нього не хотіла. А Галичанам той „революційний“ уряд (забезпечений, сиріч застрахований, у польських панів — „на всякий випадок“) наказував „боротися до останньої краплі крові“ — на всі фронти (не даючи їм одягу, ні обуви, ні харчу, ні муніції, ні навіть паперових грошей!). Вільшої комедії годі собі представити. Чи такому урядови можна було віддати в руки галицьку армію?

Думаю, що кожна людина з розумом відповість: Годі!

Чужі агенти знали докладно про стан справ.*) Не дивуймося, що такого уряду не визнавали. Це не було б наступило мабуть і тоді, якби визнавання не проти-вилось французькій політиці, що мала за ціль: відбудувати Росію і по можливості сильну Польщу. Нехай читач відважиться в обетавини і відповість сам собі на питання: Чи він з чистою совістю мігби доручити таким людям владу на величезнім просторі, де живе 50 мільйонів душ і де заин'ажовані економічні інтереси багатьох держав світа? Тимбільше, що були й солідні люди, з яких можна було зложити добрий уряд.

Чому ж ми, знаючи цей стан річей, від початку не виступили проти цього уряду?

Я вже згадував вище, що Велику Україну пізнавав по малу і все відкривав річи, яких попереднього дня бувби навіть не припускав. А щож донерва говорити про інших, які свіжо прийшли? До них належав і Петрушевич. Він майже до кінця вірив, що ті люди прозріють і побачать, що так дальше не може йти та зложать коаліційний кабінет з відповідних мужів (з самих Наддніпрянців можна його було зложити).

Перший удар проти наддніпрянського уряду ви-

*) Поляки представляли цей уряд перед світом ще гіршим, як він в дійсности був — хоч у них діялося майже те саме — з винятком армії, за яку дбали Французи. Поляки без допомоги Французів неспроможні були власну державу упорядкувати, не то ще її українську!

мірив я в „Стрільці“ щойно по скандалі й соромі, який зустрів нашу добру армію в Києві дня 31. серпня 1919 р. Диктатор і Галицька Начальна Команда і всі розважні люди між Наддніпрянцями були тої думки, що на Київ не треба йти перед заняттям Одеси, яка отворить нам доступ до світа. Але інакшої думки був Головний Отаман Петлюра. Іменем військової канцелярії Диктатора підполковник Долежаль виіс листьмо, в яким представив усю школу, яка може вийти з походу на Київ. Нічого не допомогло. Військо по волі Головного Отамана мусіло йти на Київ і здобуло його від большевиків — для Денікіна.*)

Тоді написав я статтю „До булав треба голови“ й помістив її в „Стрільці“ як допис. Числа цього до армії, розуміється, не допущено. Невдовзі приїхав до мене особистий ад'ютант Петлюри отаман Бень. Був він в редакції „Стрільця“, не застав мене і приїхав до моєї приватної квартири разом з адміністратором „Стрільця“ четарем Романшином, який його привіз. Розмова між нами відбулася в присутности Романшина й виглядала так: Бень:

— „Чи ви не моглиб зі мною поїхати до Головного Отамана?“

— „Не поїду з тих причин: Головний Отаман торгує Галичиною без волі й відома Галичан. Я вже

*) Гл. брошуру „Похід укр. військ на Київ“ Дра Л. Мишутки, який в тія часі був при Штабі Головного Отамана.

досить довго жив на світі, щоби розуміти, що ні одна держава не повстала відразу в цілім етнографічнім обсямі та що нераз треба утяти ногу, щоб ратувати голову. Але Головний Отаман зовсім не знає відносно в Галичині, яка не є ні рукою, ні ногою, тільки мозком України! Чому він бодай приватно не запитав Галичан, які кавтелі в договорі з Польщею потрібні або вказані в цілі забезпечення Галичанам їх існування? То одно. А друге: Скандал з Київом, який завинив Головний Отаман. Перекажіть йому це від мене! Нехай уже раз перестане робити те, на чім не розуміється! Я не думаю, щоб він перестав називатися Головним Отаманом. Нехай їздить до армії, нехай промовляє, нехай номінує людей, але нехай не мішається до оперативних справ! Сам до нього вже не поїду, бо я говорив з ним не раз і не десять разів — все без наслідків“.

Чи переказував це отаман Бені Петлюрі, не знаю.

Проти Безмалка, хоч як я його не тернів, не виступав я також, щоб не говорили, що хочемо дискредитувати уряд. І ще з одної причини. Читач має вже заприжігати, що я далеко менше уваги звертаю на партійну чи класову приналежність людини, чим на її індивідуальність. Сильній індивідуальності, людині, яку Німець називає „tüchtig“ а бодай „leistungsfähig“, готов я вибачити дуже багато, навіть недостачу етики супроти своїх. І з тої точки погляду приглядався я й

Безпалков на новім ґрунті. Ніякого міністерства праці він, розуміється, зорганізувати не міг. Але цього я в думці не брав йому за зле — вже тому, що знав, як трудно було мені орґанізувати міністерство преси хоч я з пресою більше мав до діла, чим він з міністерством праці. Виравді „псевдоніми“, які боронили н. Безпалка як міністра праці, писали, що на це становище не треба ні юриста, ні інжиніра, тільки людину, яка дбалаби про інтереси робітництва. Але це очевидно пуста фраза. Бо про ті інтереси треба якось дбати: або шляхом законодавчим, або шляхом орґанізування практичних робіт, а властиво одним і другим шляхом — не видаванням відозв хочби таких крінких і довгих, які видавав н. Безпалко. В тім був він дуже подібний до Гол. Отамана С. Петлюри, який оновіщував просто цілі романи під надписом „наказ“, довжезні, воднисті, без змісту, з яких абсолютно годі було зміркувати, чого той „генерал Петлюра“ хоче. Особенно класичні були мобілізаційні накази.

Вперше виступив я проти Безпалка в „Стрільці“ аж по київськiм скандалі і з його приводу. Було це так:

На вістку, що наші війська здобули від більшовиків Київ (31. серпня 1919.), заряджено в Камінці парад. На параді, в яким взяли участь також усякі приєднані в Камінці офіцери для звязку з Румунією, виступив Безпалко з бесідою, в якій для хвилюючого ефекту перед товпою напав на Румунію. Вона була одино-

ким доставцем амуніції для наших військ (доставляла її неофіційно). Застановлення доставки муніції кожної хвили могло поставити нашу армію в дуже важке положення. Супроти того такий виступ міністра на прилюдній торжестві був крайно шкідливим понесенням. В кожнім іншій кабінеті економпремігований тим міністер мусівби уступити. У нас, розуміється, ні. Я звернув на цей виступ Безпалка увагу в „Стрільці“ — зрештою дуже здержливо, щоб засвідчити, що публична опінія у нас не є до Румунії ворожо настроєна і що міністер Безпалко не був її висловом.

Так почалася гостра пресова кампанія. Я переконаний по тім його виступі, що він і політичного смислу не має, уважав за потрібне, представити публиці „вартість“ того міністра тим більше, що був він найблищим дорадником Нетлюри.

Кампанія в пресі почалася дика (так я її не починав). Органи п. Безпалка не придержувалися вже ніякої публіцистичної етики, представляли мене як найбільшого шкідника, лаяли навіть за нотатки, яких я зовсім не писав, приписуючи мені, що це я писав і т. д.

Пресову кампанію в Каміниці можна поділити на дві частини: Одна була звернена проти Диктатури і в цій кампанії брала участь безумовно вся преса (з винятком, розуміється, „Стрільця“), з якої орган с.-р. „Трудова Громада“ держався найбільш прилично. Вся ця преса видавана була за гроші надцілпрянського уряду

(via партії, або просто), з чого аж три органі були в руках (або під впливом) „галицьких і буковинських с.-д.“, себто просто сказавши: Безпалка й Вітика: „Робітнича Газета“, центральний орган с.-д., „Галицький Голос“, орган Галицького Міністерства, якого шефом був Вітик і „Боротьба“, звана шумно „органом укр. соц.-дем. Галичини й Буковини“. Важко було дивитися на це, як малесенька група людей розпоряжалася таким числом органів і залихала їх в найтяжнішій часі нападами на Диктатуру. Довго й даремно шукатиме в ній будучий історик розумної статті про найбільш некучі справи, як про одяг для війська, про ліки, про страшний стан шинталів, про страшний стан валют, про страшну дорожнечу, про абсолютну дезорганізованість влади на місцях, про військові школи, про бюджет і т. д. і т. д. А за це знайде масу статей про „принципи“ й про „нікдизивість“ галицької Диктатури, як основу, початок і кінець усякого зла.

Друга частина пресової кампанії було чисто особиста, звернена проти мене, як „головної підпори Диктатури.“ В ній не брала участі „Трудова Громада“ й „Галицький Голос“ (де я мав знайомих у редакції). За це уїдав на мене ще гірше чим „Боротьба“ — фронтовий орган „Український Козак“ (гл. нпр. ч. 56) — так, якби для війська на фронті не було нічого важливішого. Сміх і горе було, дивитися на це й переживати це.

На Диктаторі Петрушевичу не оставляли, розу-

міється, сухої нитки. Рівночасно з тим самим чоловіком провадив наддніпрянський уряд, за якого гроші видавані були ті органи, вічні переговори на тему „згоди“, причім Головний Отаман Петлюра як Голова Директорії незлічиму скільки разів вивеняв його, що застановить лайку в пресі. Розуміється, ніколи цього не виконав.

З камінецького озера лайки можна вибрати, крім тем про „принципи“ й Диктатуру, ще такі, які порушив я в „Стрільці“, а саме: 1. справу фаховців, 2. справу переневинення урядовцями центральних урядів, 3. справу коаліційного кабінету, 4. справу політичної орієнтації.

Справа фаховців викликала озеро лайки на мене. В своїй статті домагався я, щоб нефаховими силами не обсаджувати ліяких постів, особливо військових, як це скрізь діялося там. Притім звернув я увагу, що серед атмосфери, яку в той спосіб витворено в усіх урядах, не вдержиться жаден спеціаліст. Бо він чує в душі погорду до шефів, які не мають поняття про діло. (Зрозухіли це досить скоро більшовики й мимо своєї демократичности взяли на службу старих царських генералів та урядовців). Вкінці звернув я увагу на це, в який смішний спосіб хочуть урядові кола й органи дискредитувати фаховців: оновінчують, що вони вкравши навіть 100 (!) гривень, угікають, — хоч кожному відомо, що й замігач улиці не скомпромітується крадіжкою 100 гривень в часі, коли спідання більше коштує. — Замість спокійно розібрати цю тему, урядова преса

обкидала мене лайкою й такою грізною, як це, що я покриваю — злодійв і шкоджу державі. Розуміється любовних відношень до себе по тій статті я не сподівався: адже весь урядовий склад з малими виїмками зложений був з людей, котрі найменшого поняття не мали про справи, якими мали орудувати. А всеж таки не сподівався я аж такого реву обурення. Один з панів під ріжними псевдонімами (всім було відомо, чий це псевдонім) і закриваючи своє неучтво — цитатами, почав публіці виказувати на всі лади, який я страшний злочинець. Я не мав місця в „Стрільці“, щоб виказати всю абсурдність їх „аргументів“ і боронився тільки короткими нотатками в хроніці. Взагалі всю полеміку старався я перенести в хроніку. Годі не згадати, як псевдонім „Учитель“ боронив нпр. н. міністра Безпалка, що він може бути міністром праці, бо — у Франції й Німеччині є також нефахові міністри! Так якби унорядковані держави можна порівняти з Україною!

Неменш неприємна була для уряду друга справа, яку я підніс, а саме переповнення урядів. На прикладі міністерства внутрішніх справ, де було аж 950 (!) урядовців, виказував я їм, що для такого числа урядовців нема в тім міністерстві не тільки кімнат, але й крісел, а про працю то й бесіди шкода. Вони не маючи де сісти ні що робити, ходили по всіх салях чередями й займалися балачками, а притім займали по кілька посад, щоб брати по кілька „жалувань“: бо менше-

більше і в інших установах можна було так посидіти на футурній від вікна, поговорити й піти. Були це збіговища партійних і особистих знайомих, які українську державу конитували странні суми. Я предлагав: нагнати тих 900 урядовців, а залишити в міністерстві 50. Річ ясна, що тих 900 урядовців, почувши такий „напад“ на свій карман, не могли бути приятелями „Стрільця“. І легко їх було переконати, що я найбільший шкідник, а вони корисні для держави й суспільности.

До скаженини допровадила моїх противників третя справа, яку я порушив в „Стрільці“, а саме справа потреби реорганізації кабінету. Зробив я це дуже оглядно, зазначаючи, що ця справа повинна бути докована тільки за згодою „лівих“, себто урядових партій і то виключно Наддніпрянцями, щоб не думали, що ми Галичане хочемо „захопити владу“. Мимо того центральний орган с.-д. „Робітничча Газета“ в статті, п. з. „Схаменіться, недолюдки!“ загрозив простим і яєним арґументом у відповідь на мою статтю —: погромом.... Був це, розуміється, крик переляканих панів, які добре знали, що виконання погроз було тільки в руках тих, яким вони грозили (що я їм і відповів в „Стрільці“). Бо ми мали в Камінці військову перевагу.

Та з цього читач може представити собі, яке там було становище публіциста, що хотів мати свободну думку й очі відкриті на все. Якби не перевага галицького війська в Камінці, ніяка свобода слова булаб

взагалі неможлива. Ті „нездарки, що не уміли з'організувати не то держави, але навіть одного повіта“*), за ніяку ціну не були б допустили свободної критики. Згодом взяли ся вони до захитання агітацією дисципліни в галицьких частинах. Петрушевич з обуренням говорив мені, що читав офіційну відозву міністерства преси (ч. його видань 106), у якій пробувано валити дисципліну останньої остеої ладу й порядку: війська. Той говорив мені, що ту відозву почали ширити між галицькими військами. Я сам не бачив її.

Найбільша й найголосніша лайка піднялася ізза поміщення в „Стрільця“ статті Дра Костя Левицького н. з. „Куди дорога“, передрукованої з віденського „Українського Прапора.“ В тій статті заявлявся сеніор галицьких діячів за політичною орієнтацією на Росію. Я уважав за відповідне помістити її з інформативно-публіцистичного обов'язку і на самім переді зазначив (від редакції „Стрільця“), що наше становище до цієї статті вияснимо в найближчих числах. Значить: я зовсім не зсолідаризувався з поглядами Дра К. Левицького — ні поміщуючи цю статтю, ні в слідуючій, своїй статті на цю тему н. з. „На роздоріжжі.“ В ній скритикував я статтю Дра К. Левицького за його відношення до Румунії, а справу орієнтації на Польщу чи Росію поставив так, як уже давно її треба було поставити: предложити її до

*) Слова Дра С. Барана на спільній нараді з 12. листопада 1919.

вирішення представникам ширших кругів, яких можна було зібрати. Бо справа ця надто відпові-
дальна, щоб одиниці чи малі гурти мали її вирішувати на
власну руку. Не відважився зробити цього навіть вели-
кий гетьман Богдан, що сотворив нам державу і довгі
літа обороняв її. Питання це диятого таке важке, бо
фактом є, що під Росією наша етнічна маса не тратила
території, тільки збільшувала її, а під Польщею тратила
землю, а знекувала в боротьбі з нею і тільки з нею
своє національне лице (яке затирала Росія).

Ніякого інакшого становища „Стрілець“ ніколи
не займав. Денікіна уважав „представником труна без
голови“ і так писав про нього. „Стрілець“ писав ви-
разно, що „Денікіниці це абсолютні вороги всіх народів
бувшої Росії“ і т. п.

Мимо того орган Головного Отамана Петлюри
(офіц. орган Штабу Дієвої Армії) „Україна“ (на яку
йшли величезні суми) прозивав мене денікінцем, москво-
філом, монархістом і т. п. (гл. нпр. ч. 30). Я міг був
на це відповісти, якто Головиний Отаман Петлюра ра-
дився в Тернополі окружного команданта Тернопільщини
Дра Ілька Цюкана, чи не заложити собі на голову
королівську корону (що др. Цюкан прилюдно оповідав
пераз). Але не хотів я заогинувати і так певносно
тяжких відносин. Зрештою я не мав заміру підкопувати
Петлюри, хоч щораз впрязніще бачив, що мабуть справ-
дяться слова Вишинченка про Петлюру, сказані перед

виїздом Винниченка. Мені й тепер ще за прикро їх подавати до прилюдного відома. А тоді я ще був готов піддержувати не тільки Петлюру, але навіть Безпалка або Темницького, якби був бачив, що з їх роботи матиме хосен держава.

Орган Петлюри витягнув з моєї книжки „Слідами Укр. Січ. Стріль.“, друкованої ще за старої Австрії, уступ, в яким обстоював я конституційну монархію й перепечатав його на доказ, що я монархіст. Я відмовив в „Стрільцях“, що книжка та печаталася ще в часі, коли пані з „України“ ревіли „Боже Царя храни“ та що їм і тепер далеко ще до конституційного монархізму, а одиноким доброю формою правління для таких панів вважаю по тім, що бачу — царат з тюрмою й пагайкою.

По таких *argumentum ad hominem* притих органі Головного Отамана. Але згодом знов виступив з під'юджуванням до погромів — Галичан . . . Чи це буде вже апогеї страхіть? подумає читач. Але почує відповідь: Ні. Будуть ще гірші річі. А найгірших я зовсім не оповім, бо знаю їх тільки зі слуху: перебули їх ті, що довше видержали на Великій Україні, чим я. Нехай вони розкажуть. Та — йдім далше.

Так став я „реакціонером“ і навіть „духовим представником реакції“.*) Хто не вірить, може про це пе-

*) Серйозно цих закидів годі було брати, бо ті самі панове при зміні вітри закидалиб „анархізм“ і т. п.

реконатися з пресей тих напів, що вже тоді були зв'язані з найгіршими реакціонерами, яких можна собі уявити. Невдовзі опинилися вони — в Варшаві, холонами холонів Франції . . . Це було їх найбільш „революційне“ діло, якого зрештою можна було по них сподіватися. Туди, в страшні табори лицьких полонених, де планово винищувало Українців, затагнули вони й найкращу частину свого війська — вірних їм до смерті й польського сорому Січових Стрільців. Туди хотіли потягнути й всю галицьку армію. Але того ми вже не дали їм зробити, бо занадто добре знали Поляків.

Замічу, що всі напади на Диктатора, на мене і т. д. відбувалися анонімно або псевдонімно, коли я писав отверто під своїм іменем. Колиж я почав їм прилюдно витикати це стріляння ізза щота, почали вони підписувати напади: „Соціалдемократія Галичини й Буковини!“ Я запитував е.-д. діячів, як Старосольського, чи вони солідаризуються з тою кльоакою, яку для „Боротьба“, й одержував відповідь, що вони навіть не читають її (це розуміється за слабе оправдання). Раз панове з „Боротьби“ здобулися на підпис — але не самі, тільки казали підписати напад одному нескінченному гімназистому, зрештою спосібному хлопцеві, який зробив це — припускаю — ради хліба. Таку боротьбу веде „урядова“ партія . . .

Характеристьку різних типів „правлячих“ кругів знайде читач в моїх сатирах, як „Хам“ і „Дурень на

становищі“ (мало бути: „Дурсень при владі“, але з цензурних причин змінено, а потім остало так).

Закінчимо до опису т. зв. „переходу“ Галицької Армії до Денікіна, кінцу ще кілька смуг світла на відносини в Каміниці. Для 25. жовтня 1919 скликано т. зв. державну нараду, на яку запрошено Диктатора, всяких можливих „потаблів“, всі редакції і т. п. Я вже не йшов, бо уважав іти на такі наради за марнування часу. Перебіг і вислід наради був такий, якого можна було сподіватися. Реферував мені про неї ііми. учитель Т—ук, чоловік, що бистро помічав: „Зпочатку, оповідав, лаялись як у „Воротьбі“. Нанадали на Диктатуру. Прем'єр Мазена*) робив вражіння революціонера, котрому як удасться замах, то добре, а як ні, то друге добре. Показалася нечувана партійна безоглядність особливо супроти народної партії. Представник її Богун***) остентативно опустив саягу. Так і чути було, що якби мали силу, то вирізалиб усіх противників. Нарада тривала до години 3 рано.“

*) Я забув зазначити, що по довгих переговорах обох урядів, по сварнях, погрозах, заявах прийшло вікінці до „реорганізації“ кабінету. Виглядала вона так, що прем'єром і міністром внутрішніх справ став с.-д. Мазена, який був доси тільки міністром внутрішніх справ, а прем'єр с.-д. Мартос, який був рівночасно міністром фінансів, став тільки міністром фінансів — і дальше робив, що хотів. І на це треба було місяців сварок!..

**) Його держали в тюрмі без подання причини й випустили аж по довгій гелодівці.

Предметом наради була вічна тема „єднання“.

І так „єдналися“ в селі. А на дворі відбувалося ще краще „єднання“. Площу перед губернаторським палацом, де відбувалося „Єднання“ політиків, обсадили наддніпрянським військом. Коли про це довідалася галицька залога, прийшла також на ту площу і то з двома кулеметами, щоби в потребі боронити Диктатора. Як Наддніпрянці побачили, що Галичани привезли „техніку“ (так називають там машинкові кріси й т. н.), післали по свою „техніку“. І так скріплювалися майже цілу ніч! В тім напруженню треба було тільки, щоб оден другому наступив на ногу знебачки, аби почалася бійка. (Знаю це з оповідань, не з власної обсервації). В такій атмосфері добре було „єднатися.“

Найкраще представляю читачеві чистоту тої атмосфери і її запах, подаючи йому кілька китиць з „Боротьби“:

Властиво якби прийшлося розбирати статті „Боротьби“, орґану міністра Безпалка, якого виширалися навіть його партійні товариші (що правда, виширалися тоді тихцем) — то майже все, що в ній пишеться, можна поділити на три пайки: I. Врехня. II. Неудцтво. III. Лайка. Не пишу цього задля полеміки, бо 1) п. Безпалка вже не треба більше „разоблачати“, коли тепер і явно вишираються його партійні товариші, 2) оскільки мені відомо, залишилося небагато комплетів „Боротьби“. І тут довго розшукуював, заки у одного зі збірників бібліографічних рідкостей знайшов тих 9 чисел камі-

яєцької „Боротьби“. Значить — вплив її „думок“ на
будуче не буде могутий.

Колиж я говорю про неї, то роблю це виключно
для характеристики даного часу і подій, точніше: для
характеристики патологічних проявів революції.

Зачнім від першої статті 1. числа п. з. „Шляха-
ми держаного злочину“. Починається вона так: „День
відродження галицького народу до самостійного дер-
жавного життя був рівночасно днем державного злочин-
у української буржуазії і її проводників в Галичині“.

Це речення належить до другої категорії: без-
грамотного (як на публіциста) неуктва. Поминаю глу-
пу стилізацію про „Галицький нарід“ і запитаю: Кому
відома в Галичині „українська буржуазія?“ Міста —
неукраїнські. Промислу й фабрик там не було не тільки
в Українців, але й у Поляків. Нафтовий промисл в
руках чужинців. Селян навіть більшовики не зачисля-
ють до буржуазії. Остає робітництво й троха бідного
урядництва (всі вищі місця були в руках Поляків).
Деж була та українська буржуазія в Галичині? Бро-
шурково „освічений“ редактор не може собі предста-
вити, щоб десь могло не бути буржуазії. І бореться я
вітраком (але ціляє в конкретних людей).

Друге речення тої статті звучить: „Коли нарід
піднісся до революційного акту 1. листопаду і кинувся
в криваву боротьбу проти шляхетської неволі, — гали-
цькі парламентарші посли піднесли рівночасно стая

контрреволюції, проголошуючи себе найвищою державною владою“.

Це друге речення належить в першій частині до першої категорії (І. Брехня), а в другій частині переважно до другої категорії (ІІ. Неуцтво). Але і в другій частині того речення є брехня. Що до першої частини речення, то революційний акт 1. листопада 1918. р. обдумала й виконала якраз та категорія людей, яку ред. „Боротьби“ хоче уважати українською „буржуазією“. А „народ“ без тої української „буржуазії“ був би і в сні не снів про це, бодай в тім часі. Я був особисто при підготовці цього акту і знаю справу. Що до другої частини речення то воно передовсім неправдиве: бо найвищою владою Західної України проголошено відразу не тільки послів парламентарних і соймових, але також представників всіх українських партій. Між ними як представник партії увійшов в Національну Раду також я, а згодом і н. Безпалко на тій самій основі. Глузота цього речення полягає знов на тім, що ніхто не в силі показати розумнішого способу зложення Найвищої Влади в тім часі: Переведення виборів було тоді неможливе, бо це як відомо довго триває. Чисто партійний склад Ради давав би ще менше представників, бо його буніб укладали після останнього показника виборчої сили. А тоді шир. с.-д. мали в парламенті на 33 українських послів — одного (Вітика). В соймі ні одного. Зрештою фактично був склад цієї Найви-

щої Ради партійний, бо з малими винятками (вірників) всі її члени належали до одної з українських партій. І чого в тім моменті хотіла „Боротьба“?

Так требаб розбирати речення за реченням і вказувати три вище зазначені групи „думок“. Але це в Камінці не було ні часу ні наперу. Та й тут його шкода. Дякую виходю тільки дещо з „державних злочинів“, які внісав собі з пальця орґан п. Безпалка, що бачив тріску в очі других, а не бачив цілого ліса дрючків в очах власних і своєї компанії.

Тріскою тою — вона, що правда, існувала — було те, що часть парламентарних послів за довго оглядалася на Відень. Але хто знає виснаження Галичини в тім часі і всі обставини, ну, та й виховання й атмосферу тих людей, як знають її люди, що писали в „Боротьбі“ (бо самі вносили гучні многолітствія цесарям хоч с.-д.), тому й на думку не прийде, називати це „злочином“. Зовсім подібно маєть ся річ і зі справою злуки обох України. В дійсности нема такого Галичанина, котрий не хотів би злуки. Але тільки неук, який не знає, що имп. підбите Росією Царство Польське через сто літ задержало окремі закони, може кричати про негайну злуку без усяких кавтелів правних, адміністративних і т. д., не кажучи вже про політичні вимоги хвилі. Годі сумніватися, що имп. М. Ганкевич, який виступив з резолюцією про злуку, мав на думці ухвалу самого принципу злуки, а не переведення її зараз, бо

це було неможливе. Ухвала принципів булаб в нічім не змінила відносно, а багато політиків було тої думки, що булаб утруднила нам етаповище супроти австрійських команд, які ще тоді мали силу в руках. Це було ще перед переворотом і ухвалення такої резолюції булоб напевно скінчилося увязненням. А тоді велике питання, чи булоб прийшло до акту з 1. листопада. Все це знала, розуміється, ред. „Боротьби“, але це їй зовсім не перешкоджувало писати про „державних злочинців“, які — „знеохочували (!) суспільну мораль . . .“ Дійсно, трудно в цім місці не засміятися, маючи перед собою орган такої високої суспільної моралі, як „Боротьбу.“

Я тільки прикладово вибираю деякі „думки“ з „Боротьби“, бо багато людей прирікало прилюдно освітити всю неправду тих закидів. Годі сумніватися, що бодай 2—3 зробить це. Не можу одначе поминути таких особистих нападів, як пр. у тійже „Боротьбі“: „Вже тиждень п. Назарук снакувався і сів нашіку по Камінці. Тепер як чуємо п. Н. перший утік в невідомім напрямі й без цілі . . .“ (ч. 1 з 12 X. 1919).

В тім часі ні мені, ні нікому з Диктатури навіть не спалося, утікати „в невідомому напрямку і без цілі“. Виїхав я з Камінця щойно з 15 на 16 листопада 1919 разом з галицьким правительством. Одначе вже в жовтні був я тої думки, що Диктатор повинен виїхати з Камінця до армії з різних причин м. п. тому, що це було просто пониженням уряду, сидіти під боком польського

фронту, який протягом кількох годин міг знад Збруча передвинутися на лінію Смотрича. Це я разураз повторяв Диктаторови. Одначе він усе був тої думки, що може удасться довести до порозуміння з урядом наддніпрянським — і тому не виїздив.

Друге число „Воротьби“ з 13 жовтня 1919 ще „краще“ чим перше. Вступна стаття: „Сіячі паніки.“ В цій статті на мене не нападає (в потці нині виразно, що я „вже заспокоївся“) а за це Диктаторови Петрушевичеви закидає, що то він ширить паніку і що це „з погляду державного є — злочин, бо паніка може перенестися й до фронту й вплинути розкладаюче . . .“ „Нам Галичанам соромно за Петрушевича, як галичанина й українця, що він видав свої недоречні розкази.“ (Читач не повинен забувати, що так редакційний орган ті панове намагалися ширити між галицькою армією, котрої начальником був Петрушевич). „Нас повідомляють, що деякі козаки з охороми п. Петрушевича були лінішими патріотами єдиної України й відмовилися їхати.“ „Геть з панікою та з похлибими «Народніми Героями»!“

Все це з приводу того, що тоді кінчилося завішення зброї з Поляками. Про відновлення його Диктатор нічого не довідався від Наддніпрянців, бо й вони не знали, чи Поляки схочуть відновити. Отож Диктатор видав наказ, щоб галицька залога приготувалася до евакуального виїзду, що зробивби кождий розсудний

чоловік. Але „Боротьба“ крім такої вступної статті помістила ще фейлетон, у якому є такі квітки „суспільної моралі“:

„Горе, Горе! Україна гине!

„Незчисленні полки йдуть на нашу землю. Тікай, спасайся! Ой ратуйте, хто в бога вірує! Хан західного вілясту Ботокудів ходив по кімнаті із кутка в куток...“

Таким топом — до кінця. По тоні всі пізнавали, хто автор цієї приличної „праці“. Знав це й Диктатор. Але хоч мав силу, потрібну до виконання аресту, не зробив цього. А це тільки додавало „відваги“ людям „з суспільною моралю“.

Як „розумно“ було сидіти в Камінці під боком польського фронту, нехай осудять читачі також по факті, що між наддніпрянськими граничними полковниками (розуміється, вони стояли на границі без війська) часто лучалися — Поляки. З Диктатури зверталось увагу наддніпрянській владі, що ті Поляки можуть бути в порозумінню з польськими наїздицями. Але коли читач думає може, що їх замінено*), то грубо помиляється. Основи цієї бездонної наївності не знаю напевно. Нправдopodobно була нею віра, що це польська „демократія“ або якийсь инший подібний нонсенс.

В тім самім члені „Боротьби“ є ще інтерна

*) А замістити було ким, бо на такі масні пограничні посади булиб з піднеком пішли всі, що викручувалися від фронту.

своїм „правительственным тоном“ стаття звершена проги „Стрільця“ під заголовком „Не руш!“ Ось виривки з тої демагогічної елюкубрації:

„Стрілець у ч. 80 читає мораль правительству: „Нас досі не визнали і не визнають, поки у державній кермі не стане коаліційний кабінет, який представлявби весь народ.“ — Отже „Стр.“ жалується на „диктатуру“ соціалістичних партій . . . Чи представляє диктатор Петрушевич весь народ? Чи є там, при п. Петрушевичу коаліція, так мила серцю ин. Назаруків і їм подібних . . . (стаття в „Стрільці“ не була підписана — О. Н.) . . . Не руш правительства, бо всі обвинувачення полетять на твою власну голову! . . . Кликкали представників деяких партій на (?) міністри, а що вони відповіли? „Хіба ми дурні, щоб у цей момент йти в правительство“ . . . До чогож „Стр.“ влінив на першій сторінці таку безглузду статтю? . . . Тут є пляш. „Стрілець“ взагалі проти соціалістів. Тому то він і починає підризати. Але даремна затія. Капрала ніхто тут не хоче (це була лайделікатніща лайка на Петрушевича: звичайно прозивав його орґан п. Безпалка „злочинцем“, „про-вокатором“, „манекіном“ і т. п.). Тут усі за демократію і проти капралства.“ Підписано під статтею: Наддні-прянець і Наддністріянець“ а під тим „Castor et Polux“ (авторови захотілося показати „доказ вищої освіти“).

З цього бачить читач тільки якість демагогічного тону, якого вживав орґан правительственої (!) партії

(підчеркую ще раз, що він в заголовку мав надпис: „Орган укр. соц. дем. Галичини й Буковини“ і що ніхто з галицьких соц. дем. тоді не заперестував проти цього способу боротьби прилюдно; протестували нпр. соц. революціонери, хоч також були проти диктатури). Та мутність цього демагогічного органу зрозуміє читач щойно по одержанню бодай деяких коментарів. І так: 1. При Диктаторі дійсно була коаліційна рада, в якій засідали також соц. демократи, а перед якою диктатор заявив, що на її домагання зложить свою владу кожної хвили. 2. До слів „Кликали представників деяких партій на (!) міністри“ — треба пояснення. Дійсно — ведено переговори з правіцкими партіями в справі зложення коаліційного кабінету. Але як ведено? Якби розписав конкуре з завданням: „Видумати спосіб аби ніяка партія, до якої звернемося, не могла прийняти участі в правительстві“, — то мабуть ніхто не придумавби „кращого“ способу і більше комічного (оповідав про нього в Диктатурі один з „правих“ учасників тих переговорів, Наддніпрянець):

— „Одержите шістьох міністрів в кабінеті.“

— „Мало. Ви їх переголосуете. Але скажіть, яких?“

— „Петров — це ваш!“

— „Який він наш?“

— „Якже ні?! Ваш!“

„Не наш! А ваш!“

„Ні, він ваш!“

Таких „вашів“ вичислено їм п'ятьох. А за шестого вони вже подякували. Так і скінчилися переговори про „коаліційний кабінет“, як його розуміли ті г'єніальні будівничі великої держави, що „стояли за демократію.“

На закид, що „Стрілець“ взагалі „проти соціалістів“ можу відповісти хіба так: Хоч яка тепер дорожнеча, одначе прирікаю отим, що тому, хто це докаже, куплю власним коштом осла з упряжею, щобн мав пару (бо сам бувби першим). Такий „аргумент“ відвинув проти мене ще в Станиславові п. Темницький, коли я представив в Національній Раді дематогію п. Безпалка. Чи тепер, коли соц. демократи теж виступили проти „подвигів“ п. Безпалка, напишуть їм, що й вони „взагалі проти соціалістів?“ Все можливе.

Але мабуть і читачеви вже досить цієї „картини для богів“. Бо мені досить, хоч я мігби ще дуже багато оповісти про таке „освідомлювання“ народа. Та хоч воно цікаве як причинок до типів, яких революція видвагає часом на верх, то ще цікавіше булоб знати кільки державних (це називалося: „партійних“) фондів пішло на тих дев'ять чисел „Борогьби“. До Диктатури хтось з людей, яких п. Безпалко уважав за своїх, припис був квити чи відписи квітів, про що говорили при столі в Диктатурі, подивляючи висоту суми. Але я не мав тоді часу зайатися відписанням їх. Інтересно булоб, оповістити суму, видану на цей орґан „сусільної моралі“. (Тепер у Відні відносився я в тій справі до

вінськової канцелярії Диктатора й одержав відповідь, що ті квитки чи відписи квитів принесено референтови галицької жандармерії отаманови Дичці, якого нема у Відні).

Я розуміється, приготований на те, ще за ці слова правди про орган п. Безпалка буду з'окрема обкиданий болотом і що між закидами буде й приблизно такий: „Назарук по в и р и в а в деякі місця зі статей“ і т. п. З таким закидом виступив був п. Безпалко, коли я відчитував Національній Раді його промову про неї, виголошену на „Трудовім Кон'ресі.“ Отож на той випадок заявляю, що найкраще булоб, якби пан Безпалко видав і цю свою бесіду (я подам до неї евен-туально потрібні доповнення публиці — на підставі своїх записок) і щоб видав передруком також „Боротьбу“. Кошти не будуть надто великі, бо її всего 9 чисел. А публіка моглаб собі виробити докладне поняття про мораль і хосенність того всего. Ну й для історії це буде цікаве. А так марно пропадає.

Я певний того, що нині кожний співробітник „Стрільця“ бувби задоволений, якби міг видати передрук цілого „Стрільця“.

На додатне конто наддніпрянських с.-д. треба занотувати, що хоч вони не виступили проти органу п. Безпалка, але вікні і їм було за багато цього „способу“ боротьби — і їх „Робітнича Газета“ оповістила (як жалусться „Боротьба“ в ч. 3. з 17. жовтня 1919) ввічливу але строгу неутральність супроти газети „Бо-

ротьба“, бо „наддніпрянські Українці мають досить свого клопоту“.

До цього меланхолійно заприїмтив орґан п. Безпалка: „Ми думали досі, що є одна Соборна Україна, а не має окремої Галичини“ . . . „Як можемо вимагати, щоб чужі держави нас визнавали, коли ми самі себе не визнаємо“.

До такого чудового комізму договорився, що годі вимагати визнання Української Держави, коли „не визнається“ демаґогії й лайок. Так. Були й добрі дотепи в орґані п. Безпалка, хоч що правда — мимовільні.

Закінчів цей уступ окликом „Боротьби“ з того таки З. чпела: „В тінь неслави зійти мусять усі крамольники, усі амбітні одиниці, усі шкідники українського народу!“

До цього патетичного оклику редактора „Боротьби“ випадає нам додати хіба слово: „Аміль“ і бажання, щоб він написав теж свої мемуари та й спробував виказати фактами, що то не він був крамольником і шкідником, тільки др. Петрушевич. За себе не уявляюся, бо знаю, що ця „честь“ принаде мені і без того. Що робити! Треба ждати на оцінку доказів мого крамольництва: вони заховалися в моїх підписаних статтях у „Стрільці“ й моїх промовах на засіданнях радикальної партії, протоколованих М. Валицьким і дром О. Когутом, з котрих перший від початку до кінця був дуже гострим противником Диктатури. —

Годі мені як правників не згадати ще про це, як там укладали закони. Знаю про це і з власної обсервації й з оповідань інших правників: Міністер, який звичайно не був правником, кликав до себе першого-лучшого урядовця, який теж з правом мав звичайно тільки спільного, що знав, що десь в світі існують закони. Той сідав і „писав закон“ — на довільну тему, якої зажадали у нього. Нпр. про саботаж (спеціально про „чудовий“ „законопроект“ про саботаж оповідав мені др. Осип Когут гарні, веселі річі). Розуміється, ніяких студій не робив до того. Не дивинця, що виходили куріози нпр. такі, що при вичислюванню компетенції подавано два-три приміри й писано „і т. д.“ В однім законопроекті були такі мудрощі: „Сільська Рада виконує найвищу владу на своїй території.“ „Вона контролює розпорядки центральної влади.“ „Вона має нагляд над залізницею на своїй території . . .“

Уважаю за відповідне вивести читача, що не роблю жадних дотепів.

Зрештою нехай читач перестудіює „Вісник Державних Законів“, нпр. закон про Галицьке Міністерство, а переконається про законодавні здібности тих людей.

Розуміється, тільки неук уважатиме всі ці комізми за доказ державної незрілості української нації. Бо не скаже цього той, хто знає документи Великої Революції у Франції (гл. Історію Тена), хто знає, що за

безголовля діється в Польщі й Росії, які мали без порівняння більше виробленої інтелігенції чим Україна.

На основі того, що я бачив, скажу, що простий український нарід навіть без допомоги інтелігентів адміністрував великими полосами краю — довгий час. А з інтелігенції теж можна було вибрати гарних адміністраторів, якби влади не захопили всякі Безиалки, що кричали проти „привілеїв“ — розуму і значня . . . —

Розуміється — такі „державні мужі“ правити не уміли й другим не давали.

Ні законів, ні розпорядків ніхто не складав: В жаднім міністерстві не було комплекту законів! Я хотів видати дві інформаційні книжечки про суди й адміністрацію на Україні і в тій цілі постарався о придїлення до Пресової Кватири Галицької Армії д-ра Л. Мишуги, якому й доручив цю роботу. Він ходив до міністерств, до судів, до прокурорів й оповідав чудові куєники про знання тих справ у людей, які мали обовязок, знати це. Але щойно з його брошур довідалися про це, що повинні були знати. На видання їх не добилися ми ні копійки.

Закони переходили через Раду Міністрів, в якій більшість мали люди, що не то з правом, але й зі звичайною на заході освітою мало мали епільного. А в Директорії (по уступленню Андрієвського) не було теж правника. Нюки державним секретарем був робучий правник Корчинецький, уважав на це все. Але, розу-

міється, і він фізично не міг опанувати тої фабрики „закопів“, чи радше фабрик „закопів“. Бо кожне міністерство вносило „законопроекти“. Хто був по ній державним секретарем, не знаю. Розпорядки теж появлялися чудові, з куріозами, які надавалися б тільки до гумористичних орґанів. І таким хлямом завалювано друкарні, з'уживано на нього маєу дорогого паперу. На щастя — ніхто того всего не читав. Навіть їх коханці не читали, на що є багато доказів.

Так виглядала „забава в державу“. Скривати цього не вільно, бо чужинці і так добре інформовані про все, а ті самі „будівничі“ держави і далі стоять на становищі, що тільки вони мають право „будувати“ українську державу. Безпалко дав навіть теоретичну „основу“ таким „будівничим“.*) А хто думає, що так не може бути, той реакціонер або білшовик (нісма потреби!) і того „удовлять і судить не будуть“ . . .

*) Гляди полеміку в пресі про фаховців! — Вільної сатнефакції в боротьбі з н. Безпалком не міг я сподіватися, як осуду того напа його власними товаришами в орґані, яким він так бризкав на всіх. Часопис „Боротьба“, яка по 9 камінецьких числах почала виходити у Відні від 1. ч. (на фонді Вітика) принесла в ч. 4—5 з 4. лютого 1920 статтю н. з. „Подвиги міністра Безпалка“ (у Варшаві), в якій називає Безпалка сервілістичним рабом і занитус його: „Як вам не сором чванитися, що вас не підтримують власні партійні товариші?“ — Замічу, що таким типам, як н. Безпалко, треба відразу поступати на виступ, інакше вони багато можуть нашкодити

Характеристичне було це, що найбільше довіря у наддніпрянського уряду звичайно мали ті Галиччане, яким в Галичині ніхто бувби не повірив взагалі жадного уряду. Маю в своїм дневнику заготований такий клясициний випадок: Диктатор Петрушевич ходив особисто до Директорії й до міністра здоров'я Одрини в такій справі: Був оден Галичанин, який в Галичині поповний два злочинства у двох адвокатів. Вони не віддали його судови, тільки казали йому підписати таку декларацію: „Я нинче підписаний заявляю отсим, що в часі таким то обікрав я свого шефа на суму таку то й уповажнюю його оповістити це прилюдно, коли я коли-небудь схотівби брати участь в публичнім житттю.“ Дата і підпис. Отож Диктатор довідався, що тому чоловікови має наддніпрянський уряд доручити важні папери й більші гроші для закупки санітарних засобів за границею. Для того пішов перестеречи їх перед ним. Наслідок був такий, що якраз тому чоловікови дали кур'єрські папери і більші суми грошей. Певно думали, що це ворог Диктатури, отож певний чоловік.

Це не був спорадичний випадок. Дезертири з галицької армії одержували від наддніпрянського уряду визначні й відповідальні посади і т. п.

Коли я дивився на те все, то мав вражіння, що не переживаю революції, тільки розвал величезної царської будівлі, яку розвалили народні маси несвідомими судорогами великого болю, причім на верх повишлювали

принадково якісь дивні одиниці й гуртки, що розпорожали грішми. І до тих грошей почало злазитися всеке гаде, скорпіони, чорні дергани — та ссали-ссали . . . І притім кричали, що вони „будують державу“ . .

Гадаю, що кожному, хто без упередження перечитав ці мої переживання, ясиж стане, що добре зробила галицька влада, не передаючи навіть останків галицької армії в руки тих принадкових „отаманів“ без військового знання й „міністрів“ без поняття, що це таке держава, адміністрація, політика, сусід-ворог, революція і т. д.

Щоби скоротити ці прикрі спогади, які і так задовго розтяглися, згадаю тут ще тільки коротко, що й статті в „Стрільці“ й навіть малі полемічні нотатки, хоч писав я їх переважно сам, але все давав передти читати або самому Диктаторови (важніші статті) або своєму співробітникови, відомому історикови Ів. Кривецькому. Запротестовані уступи я зміняв радо. В редакції все було багато праці, бо ми видавали й дрібну бібліотечку для війська (видали 25 книжечок протягом 2 місяців) а крім того редагували й „Українську Старовину“ (вийшло 1 ч., а друге, краще, було приготоване). Крім Ів. Кривецького, який був ідеально робучим співробітником, згадаю ще свого редакційного товариша В. Масляка, що багато працював та панних складачів, які дійсно з посвятою працювали серед незвичайно важких умов. Раз тільки мав я з ними непорозуміння, але

воно погодилося, хоч я не міг уступити. Від тоді жили ми в найбільшій згоді. Про редакційні відносини требаб ширше написати.

При тій нагоді згадаю, що „Стрілець“ був найспливіще поширеною часописою: виходив (як був папір і получення) навіть в 16.000 прим. (книжечки печатали ми найбільше в 3.000 прим.), коли жадна інша газета не виходила більше чим в 7.000 прим. Знаю це з парадні редакторів з 23. IX. 1919. (Як ми були ще в Києві, та наклади української преси були значні.*)

До характеристики камінецьких відносин не можу опустити ще таких справ, як клевети, кидані на Галицьку Диктатуру, що вона тихцем убиває противників! Це поти повторялося, аж поки публіка не почала вірити. Так було зі справою мнимого розстрілу сотника Сіяка. Диктатор завіззав всі галицькі суди, щоб заявили, чи не арештовано де Сіяка, але це показалося відтужкою. Мимо того вірив у це навіть такий освічений чоловік як б. прем'єр Чехівський (говорив мені). Розстрілів у галицькій армії ніхто потайки не робив — і взагалі вона нікого не розстрілювала хіба за очевидні грабуники. Але чим там не воювалося проти Диктатури?

— — — — —

Такі річі діялися за плечима тої вимушеної галицької армії, яка пішла просто з польського фронту в

*) Нпр. „Українська Ставка“ печаталася в 60.000 прим.

бій проти більшовиків. А на фронті діялося не краще, тільки далеко гірше: бо армія, як сказано, не одержувала нічого в достаточній кількості, а одягу й ліків зовсім не одержувала. В Диктатуру майже день у день приходили просто страшенні вісті про стан армії на фронті.

Про абсолютну організаційну нездарність в тієї справі тих, що взяли на себе обов'язок заосмотрити обі армії й що дня дурили без сорому, що „все буде“ — свідчить найкраще такий факт, занесений в моєму дневнику під датою 1. жовтня 1919 (отож на 6. тижнів перед катастрофою): До Диктатури прийшов якийсь цівільний Наддніпрянець, що хотів подарувати наддніпрянському війську троха білизни. Він оповідав, що ходив цілий день по різних наддніпрянських урядах і питав, хто займається збіркою білизни для війська, але його відсилали з одної вулиці на другу Таке було по незлічаних гучних закликах: „До зброї, народе!“ Ті, що гукали про це на вічах, засіданнях, відозвах і т. д., ні трохи не журилися тим, хто має підготувати цей народ до зброї. А на засіданнях довго і гучно дискутували над таким „важним“ питанням, чи Український Червоний Хрест можна так називати, чи тільки: „Підвідділ Укр. Черв. Хреста“, бо „він сам — у Києві“

Вже 9. жовтня 1919 р. Диктатор Петрушевич не мав ілюзій що до катастрофи армії але ще мав ілюзію

що до можливості порозуміння з наддніпрянським урядом (бо хотів разом з ним надати ізза відповідальності перед історією). Ось зміст моїх записок на засіданню Прибічної Ради Диктатора з того дня (з сою. дем. був присутній др. Старосольський). Петрушевич говорив так:

— „Поляки й Денікін уже правдоподібно порозумілися. Поляки можуть 11. ц. м. розпочати наступ (тоді кінчилося перемиря). Денікін вже настуває. Румунія замкнула нам границі. За одну годину можуть Поляки бути заїзницею в Проскурові, де знаходиться 4000 раних і хорих Галичан, і майно в магазинах. Галицька Армія розкинена на великій просторі і навіть одної армії Денікіна здержати не в силі. В разі остаточного розвалу заявляється військо за переходом до Денікіна.“

По ній говорив Др. Голубович:

— „Очевидно народ на Великій Україні ще національно неосвідомлений. Бо скрізь все є, тільки українське військо не має нічого. Катастрофа певна. До порозуміння з наддніпрянським урядом не прийде: він вічно говорить про „стихію“ і серйозно не дивиться на світ. Тутешні все впевняють нас, що скрізь можуть викликати повстання, але тут — не можуть змобілізувати народу.“ *)

*) Це вимагає пояснення. В багатьох місцях, особливо даліше від фронту, народ ішов навіть на ті безграмотні мобілі-

По нім я перенів тільки погляди на ситуацію б. прем'єра Чеховського, з яким говорив перед самим засіданням:

— „Петлюра — говорив мені Чеховський — це потрібна Україні Жанна д' Арк. Що до Диктатури, то поки столиця її буде у Львові, мусить вона з військом дійти до моря й посидіти може в Катеринодарі на Кубані. З Доицями можна прийти до порозуміння. Крим і Грузія теж булиб за нами, а не за Денікіном. Як настануть удар, то й союзник знайдеться. Народня стихія повстань дієсно є . . . Денікін і Польща це одно. Він ставленник Англії, а що вліз у сферу, яку для своїх впливів хотілаб мати Франція, отож Французи радіють його невдачам. Зараз треба вести переговори з більшовиками й всі наші сили спрямувати на Кубань.“

Від себе не додав я тоді щяких заміток. По мені говорив др. Старосольський. Аргументував слушність перенівджених мною думок Чеховського. Др. В. Старосольський, львівський е.-д., що вернув сильно пригноблений з довгого польського полону (в дорозі виміни), виступив був з ріжними закидами проти Галицько-

заційні накази. Але прийшовши і поскдавши терпеливо, часом і два-три дні на вулицях, розходився. Бо Головний Отаман і його оточення не тільки не подбали заздалегідь про одяг, харч і зброю для мобілізованих, але звичайно не визначували навіть будівків, де ті мобілізовані мають зібратися! Неймовірно, але правдиве. І так було не раз і не два рази . . .

го Уряду у львівськiм „Впередi“ таки зараз не виходi з тюрми, не бувши ще на Великій Україні i не розглянувшись в обставинах. Як приїхав до Камінця й прийшов до Диктатури, застав там мене й запитав з жалем: „І що ви робите?“

— „В якій саме справі?“

— „Військовій прр.“

Тоді я вияснив йому відношення між обома арміями — i др. С. замовк зі своїми закидами. Я сказав йому тоді, щоб наперед все приходив інформуватися також у другої сторони, заки видасть свій суд про справу таї радив йому вступити на службу при Наддніпрянським Уряді, щоб наочно пізнав відношення.

Дру Старосольському маю зробити важкий закид: Я звертав йому увагу на те, як „Боротьба“, що називає себе органом партії с.-д., до якої й він належить, в нечуваний спосіб підриває повагу галицького уряду й деморалізує цим армію. Др. Ст. відповів, що не читав її. „То перечитайте!“ сказав я. „Виж співвідвічальні за це.“

Прилюдна заява одного з поважніщих членів гал. с.-д. партії, що не годиться з напрямом або бодай способом її виступів, — булаб спараліжувала її крик в оінії Наддніпрянців, які думали, що „Боротьба“ це вислів переконань усеї „дійсно поступової“ частини Галичан. А в оінії Галичан, які знали, що „Боротьба“ це орган кількох людей, булаб така заява поділяла ще лучше.

Тимчасом др. Ст. мовчанкою покривав злочинну роботу „Боротьби“. А коли я йому прилюдно у Відні закинув це, відповів, що — не міг дістати деяких чисел „Боротьби“, щоб перечитати (так, якби в Диктатурі їх не було, де він заходив), що відкіля я знаю, чи він не реагував — на засіданнях партії, що він мав хіба виступити з партії, а цього ніхто не має права жадати від нього . . . Стійність цих „аргументів“ така, що я не вважаю за відповідне, додавати до них коментаря.

На дра В. Старосольського довгий час дивилася молодь в Галичині, як на свого представника. Дивився і я на нього з найбільшим довірям. І тому роблю йому закиди, яких другому не зробивби. Бо до нього прикладаю інакшу міру. Закладаю також поважнішим діям с.-д., чому не поінформували в час суєнільнїсть про В. Темницького, про якого орґан гал. с.-д. „Боротьба“ (віденська) пише в ч. 6., що він в часі війни „був ревим трабантом п. Василька. Він одержав навіть посаду в міністерстві закордонних справ в Австрії. І через цілий рік виступали українські робітники у Відні проти нього, на конференціях у Відні прямо осудили його й відреклись“.

Що такі о нікого неоперті люде можуть у нас доходити до місць, де і в передпокою їх не повинно бути — це вина злочинну жовчання тих, котрим вірять, а котрі з усіма хотілиб бути добрі і всім симпатичні. Перебіг засідання з 9. X. 1919 навів я тому,

щоб показати, наскільки люде орієнтувалися в положенню. З того читач бачить, що Петрушевич уже тоді дивився на Денікіна як на польського союзника й есентауальний перехід армії до цього уважав просто фізичним збереженням останків її перед страшною долею, яка ждала Галичан у польських таборах полонених. Це було основою звороту думки до Денікіна, а не думка про політичний зв'язок зі старою Росією. Правда, така думка була і такі розмови були*). Але як вислід копечного „переходу“ армії, не як його причина. А це засадищю зміняє річ. Взагалі тут у цій теміі і страшнийіи занадіі, в яку почала Галицька Армія, можна було як при патю зачаленіи маліпезіовіи світлі обсервувати в даніи випадку слушніість твердження Маркса; що всяка теорія це надбудова економічної (в даніи випадку: економічно-фізичної) діїености. Я переконаний, що якби так від сходу наближався не Денікін, але нпр. Татаре з „воскресшии од гроба“ Батуханом, то в тій хвилі булаб появилися теорія, що це „властиво“ добре, що вони надходять, бо можна їх буде ихнути на Польщу і т. и. Як відомо, до такої теорії діїшов перед 679 літами галицький воєвода Дмитро, намісник нашого короля Данила в Кпіві. Але не скорше, аж його галицька залога була знищена, Квїв здобутий а він сам покритий ранами на ціліи тілі понав в руки Татар. Було це теж в зимі — дня 6. грудня 1240 р.

*) І Петрушевич говорив про це.

Річ ясна, що тої „теорії“ не мав він іще 5. грудня 1240 р., бо як бувби мав її тоді, то вже день передтим бувби Татаре напали навіть цитадельної церкви Київля.

Ходило вже тільки о фізичне збереження людей Галицької Армії — більш о ніщо. І так а не інакше дивився на цю справу я й багато людей з оточення Диктатора. Я виразно говорив про це словами: „Тут нашоє, діло вже не в якійсь політиці, але просто в збереженню життя людям.“ Виравді Диктатор підозрівав, що Денікін уже союзник Польщі, одначе все таки не підозрівав його, що він видасть Галичан Полякам. Як відомо, Москалі без порівняння менше нелюдські чим Поляки. Це галицька армія чула й знала. Розуміється, ділало теж почування сорому: Галичане рацше зложилиб зброю перед Айносами чим перед Поляками. А тут була ще (як показалося, оправдана) надія, що Денікінці не розбродять нас. Від переходу до большевиків здержувало віддалення й острах старшин, які були переконані, що пощади їм у большевиків не буде.

Так виглядає правда про „чорну зраду“ галицької армії. Підчеркую ще раз, що політичні фантазії на цю тему були, але було це просто лахміття, яким закривалося страшне, поранене, кровю сливаюче тіло. Рани, кров, голод і т. д. були вже передтим а були з вини тих, які ошісля мали безсоромність, кричати про „чорну зраду“ Галичан, хоч самі були тої думки, що треба з Денікіном вести переговори, бо иншого виходу

нема. А що переговори ведеться в такім положенню на це, щоб до чогось договоритися, цього може не розуміти тільки квадратов голова з сточення Отамана Петлюри. Такій „голові“ ніхто не дивується.

Головні дати цих переговорів такі: Дня 25. жовтня 1919 одержали отаман Лесняк, сотник Куріца й сот. Осип Левницький наказ від НКГА (Начальної Команди Галицької Армії), яка ділала в повнім порозумінню з обома українськими урядами — їхати до команди добровольчої армії в справі виміни полонених і завішення зброї. Про це останнє мали воли щойно неофіційно спробувати говорити. Кожний розсудний чоловік, що знає відносини, мусить признати, що проти цього можна піднести спільний закид, а саме — що роблено це за пізно.

Дня 1. листопада 1919 (отож на 2 тижні перед катастрофою!) зустрілася ця делегація у с. Взятківцях (між Гайеншом і Христинівкою) з добровольчим генералом Сладковим, який прийняв її з великою радістю (знаю це від учасника делегації сотника О. Левницького), заявив готовість перемиря з Г. А. і ще того самого дня порозумівся з Одесою. Відти прийшла позитивна відповідь. Дня 2. листопада 1919 р. вернула наша делегація до НКГА з тим, що 4. листопада мала привезти остаточну відповідь. Розуміється, парада, на якій мала бути вирішена ця остаточна відповідь, спізнилася (не пам'ятаю, що там не спізнилося!) і щойно 4-о приїхали

у Винниці Петлюра, Петрушевичі, міністри, відпоручники всіх корпусів галицької армії й представники армії наддніпрянської. Вирішено: Вести переговори іменем обох українських правительств і армій. Петлюра домагався тільки, щоб з виконанням цього рішення виждати два дні, „бо їде комбінована (!) місія антант.“ Ця віра в антантські місії була чимсь уже не прикорм, але прямо смішним. В антантські місії не вірив уже навіть найдурніший четар галицької армії, бо намі пізнавали між т. зв. французькими місіями польських шляхтичів з Галичини в французьких уніформах і доносили про це канцелярії Диктатури. А ми говорили про це Наддніпрянцям, до яких такі „місії“ навідувалися в гості. Але замість арештувати тих шпівнів і поступати з ними по воєнному праву — Наддніпрянці справляли їм військові наради, на яких особисто (!) командував сам військовий міністер (Петров). Кінець кінців перестали ми взагалі звертати увагу Наддніпрянців на це, бо ясним було, що нам не вірять, а вірять чужим обманцям. Зрештою наддніпрянський уряд так був задурений Поляками, що дозволяв їм зі зброєю і в мундурах волочитися по цій нашій території, а коли галицькі сторожі арештували їх, випускав їх на свободу й давав листівки. Це діялося в часі, коли Поляки в страшній сносіб знущалися над зловленими членами української армії не тільки галицької, але й наддніпрянської, що було загально відоме. По Камінці в без-

соромний спосіб волочилися кумами озброєні польські легіонери і навіть провокаційно співали „Jeszcze Polska“ і т. д. Словом — годі було дивитися на повну неадекватність вже не державної або військової обережності „революційних“ наддніпрянських влад, але на неадекватність звичайного достоїнства їх як влади на своїй території.

Супроти того дійсно годі дивуватися, що НКГА не ждала на вислід розмови Петлюри з „місією“, яку він називав „комбінованою“ (вона дійсно могла бути комбінована з польськими переодягненими шпיוнами). І 5. листопада 1919 виїхала галицька місія сама. Дня 7. листопада 1919 виїхала й спізнена наддніпрянська місія, бо „комбінована місія“ антанти (!), розуміється, не сказала Петлюрі нічого цікавого. Дня 6. листопада 1919 підписала галицька місія перший протокол з російськими добровольцями, який відносився виключно до військових справ і в нічім не переступав того, на що згодилися у Вишинці Петлюра, його міністри й представники його армії. Петрушевич не знав про це, що галицька місія виїхала сама. Як він членився з Петлюрою, побачить читач з такого факту:

Вночі зустрів мене на вулиці ад'ютант Диктатора і сказав:

— „Ідіть зараз до Диктатури, бо маєте їхати в місії. Я шукаю за вами.“

Пішов я, хоч мені дуже не хотілося їхати. Бо

до старорежимної Москви відчував я все рівно сильну відразу, як до Польщі. Але тоді. Приходжу. Др. Ст. Витвицький, який тоді провадив агенди заграничного уряду Західної України, дуже переконував, що треба, аби поїхав хтось з галицьких політиків. Місія ця мала їхати разом з наддніпрянською. Коли це було, не знаю і не маю записане, бо в деякі дуже бурливі дні був я такий перетомлений, що навіть одного речення не міг у дневник виписати. Я спробував підсунути Витвицькому інших кандидатів на цю честь, але він сказав, що треба зараз їхати. Тоді я пішов до Диктатора.

— „Поїдете!“ каже Диктатор.

— „Поїду. Але щоб я порядно з'орієнтувався на місці, прошу мені дати до товариства полковника К.“

Був це високо освічений чоловік, Татарин з походження, кадровий старшина царської служби, який особисто знав багато людей з оточення Денікіна й мав між ними товаришів. Він служив в галицькій армії від довгого часу і мав загальне довіря.

Петрушевич відповів на це:

— „Якраз його не можу вам дати, бо як знаєте Петлюра звертався до полк. К., щоб він вступив на службу до нього, а полк. К. відмовив. Спротиви того Петлюра бувби незадоволений, якби ми вислали полк. К.“

На це відповів я, що коли пан Президент (ми тільки так титулювали Диктатора в розмовах) так числиться з Петлюрою, то звертаю увагу, що він може

ще більше бувби вражений, якби вийшов я. Бож „Боротьба“, орґан першого приятеля й дорадника Петлюри, не пише про мене інакше, як про головного ворога.“

Цей аргумент поділав і мене не вислали.

З цього епізоду бачить читач доволі виразно, кілько слушности може бути в закидах, що галицький уряд не числився з наддніпрянським і т. д. На мою думку — він занадто числився.

Добровольча армія не хотіла говорити з місією Петлюри. Тоді наддніпрянський уряд станув на становищі, що причина того — поведення Галичан, хоч на мою думку поведення Галичан зовсім не впливало на погляди і „предрасудки“ старорежимної армії Росіян. Обурення між Наддніпрянцями піднялося до зеніта. Счинився страшний крик про „чорну зраду Галичан“. Як суцїстєствіно це ділало в здепервуванні, можна судити по тім, що навіть найблинче оточєння Диктатора було переконанє, що Начальна Команда Галицької Армії допустилася зради.

Тої думки був і я. В крайнім здепервуванні ніхто не пиґав ні себе ні других, на чім саме полягає та „зрада“. Петлюра особисто зажадав від Петрушевича, щоби без суду (!) наказав розстріляти начального вєжда Галицької Армії ген. Тарнавського, або видав його наддніпрянському судови (були це очевидно рівнозначні домагання). Одначе хоч Петрушевич був обурений, перемогло в нїм почуття справедливости й він

відповів, що про вину Тарнавського вирішить властивий, галицький суд.

Диктатор наказав арештувати ген. Тарнавського і шефа його штабу полк. Шаманека, що й виконала галицька полева жандармерія дня 9. листопада 1919 р. на безпосередній наказ нового начальника воєн. Г. А., ген. Микітки, іменованого Диктатором. Тогож дня вислав ген. Микітка нову делегацію в Одесу, złożену з отамана Цімермана, сотника Турчина й пор. дра Давида, яка підписала повний протокол, що своїм змістом — не ріжнися від першого, за який поставлено перед суд Тарнавського й Шаменека (Сталося це дня 17. листопада 1919, то є — в день по опущенню Галицьким Урядом української території).

Події перед катастрофою були такі важкі, такі масові й поплутані, що на з'ясування їх треба б написати окрему книжку і то не малу. А мої спогади й так розтяглися над усяке сподівання. Для того опишу вже тільки те, що маркантніше і що мене особисто найтяжше вражало. Це можу зробити тим більше, що справу з Денікіном і стан галицької армії в тім часі опише докладно безпосередній учасник переговорів з рос. добр. армією сотник Осип Левицький, родом з Гуцульщини (гімназійний учитель в Сталіславові).

Згадаю тільки про свідцтва, яких він може не мати. І так Начальний Інтендант Гал. Армії (по Кадайським) — др. Ілько Цюкан (родом з Золочівщини) так

реферував в канцелярії Диктатури про стан Галицької Армії дня 25. жовтня 1919:

„Наші стрільці з голоду кидаются під шини, зі шниталів утікають в горящі. А грошей нема! І виходу нема: хто думає над цим, то все одно що думав би над квадратурою кола (замічу, що це говорив чоловік енергійний і сиритий! — **О. Н.**). Армія в розпаді через недостачу матеріяльного заосмотрення. Зимно десяткує її. В Жмеринці й околиці вже згинуло з зимна й голоду або тепер догигає коло 10.000 Галичан — копають в бараках на гною! А притім іде ще страшна агітація проти Галичан! Сам Петлюра наказав арештувати нор. (гал. полевой жанд.) Шинайла за це, що він переглядав документи — по йогож наказу! Наддніпрянцям дають одяг, Галичан поминають! Ізза того всего галицька армія так знесилена, що мабуть Наддніпрянці вже сильніші. Тугешній роз'агітований народ — проти Галичан: почавши від залізничників, скінчивши на робітництві. Прихильні нам тільки „праві“. Супроти того Диктатор на мою думку повинен зложити владу. Я шибав вагонами вже по вісім разів! Часами на день тричі змінюють накази! . . .“

В справі освідомлювання народа робила галицька армія, що могла: скликала віча, видавала відозви. На початок наслідки були добрі. Але відділи війська передвигалися з місця на місце, а на тривалий успіх треба довшої праці тих самих людей на однім місці. Петру-

шевнич ходив до Петлюри в справі освіднювання народу друком і агітацією. Одержав відповідь:

— „Народ держиться не друком, тільки буком!“

Про цю відповідь згадував Петрушевич дуже часто — з гіркістю і все додавав: „Що це за люде, що за люде!“

А я на тім полі мав таку „пригоду“: При Галицькій Міністерстві з'організувався комітет, який мав вишколити кількадесять агітаторів і вислати їх на конст Наддніпрянського Правительства в народ. Той комітет запросив і мене на лектора для агітаторів. Я звертав увагу комітету, що за мою участь можуть їх посудити о звязок з Диктатурою і не хотів їти. Але мені так докучали — в бюрі, в дома, на кватирі, на вулиці, що я вкінці для спокою згодився дати 2 лекції. Зібрав я і списав собі діспозицію з того, що намятав ще зі своїх студій, доповнив замітками зі своєї агітаційної практики і дав оден двогодинний виклад: такий, який мігби спокійно бути виголошений і в школі консерватистів і в школі большевиків. Бо я говорив виключно про техніку виступу бесідника, про способи орієнтації в масі, до якої має говорити, при першій акорд бесіди, про тон її на початку, в середині й про кінці, про висоту тону в замкненім локалі а під голім небом, в присутности малого числа людей і великого, про потребу мішання гумору з повагою, про конечність практичних прикладів і т. п.

Наслідок був такий, що — відмовлено грошей на акцію ізза моєї участі в приготуванні її. Хто це зробив, не знаю. Не допомогло представлення докладного змісту моїх лекцій.

Словом — заїлість деяких партійних людей доходила до такої міри, що щось подібного знайде цікавий читач хіба в історії жидівських сект, які в часі облоги Єрусалиму Римлянами підпалювали собі взаємно магазини з харчами — в обляженім місті!*)

Бачучи цю сліпу і вже особисту ненависть, мріяв я, щоб відістатися з того пекла, де вже не сподівався зробити нічого. Диктатор дуже перадо, але дав мені писемний дозвіл на виїзд, коли я вияснив йому, що може устане бодай форса божевільної лайки на Диктатуру, коли вступлюся я, якого „Боротьба“ й Безпалко на вічах представляє як „злого духа“ Диктатури. Але не так легко було виїхати.

Так ішов час і йшли події — щораз прикріщі, щораз страшніщі. З Камінця втікав, хто міг, захопивши по можливості як найбільше державних грошей під ріжними претекстами: курерськими, дипломатичними, партійними, інформаційними, видавничими, санітарними і т. д. без кінця. Багато тих людей, які вчас поміняли гроші й навіть не думали виконувати яке небудь зобов'язання — пізнати тепер головно по тім, що вони мають еле-

*) Гл. твори жидівського генерала (з 1 ст. по Христі) Йосифа Флавія.

гайті й достойні міни та глибоко переконуючим або „з панська дискретним“ тоном остро критикують тих, що — тяжко працювали й не крали грошей. Цим розуміється не кажу, що всі курієри, дипломати, видавці і т. д. не сповняли обов'язків. Світ знаменито знає тих панів, що крали, бо бачить, як вони не сіють і не орють а живуть — і як живуть! І від коли живуть! І як ще довго житимуть собі гарно за крадені гроші! А де контроль? Де хочби одно звідомлення бодай про норми виплат державних сум? В наддніпрянських газетах були довгі списки злодіїв „фаховців“. Деяким з них закидали крадіж 100 (сто) гривень! А чому, шановні панове, нема списків нпр. партійних злодіїв, що вкрали мільйони й на очах партії видають їх зовсім не на партійні цілі? І ви говорите, що вам належиться держава? Панове! Це передовсім небережно. Бо правдива держава виловить багато з вас і пильнуватиме так довго, поки не зогниєте в тюрмах.

Щойно на цім тлі читач зрозуміє всю велич посвяти й саможертви тих, що проливали для української ідеї кров на всіх фронтах, що наражувалися на смерть і — що страшніше — на рани, знаючи, як виглядає запілля і що їх жде в разі ран і хвороби... Здається, що в історії не було прикладу подібної витривалості якоїсь армії. А треба пам'ятати, що Галицька Армія вже з Галичини прийшла вичучена, боса й обдерта... Одною кіпцевою картиною, яку я бачив на шляху між

Камінцем і Жванцем, представлю, здається, найлучше вартість Галицької Армії.

Вона конала, як конас — мур, якому підконають підвалини. Конала в страшних обставинах частинно ізза нарочитого незаосмотрювання її, частинно ізза абсолютної нездарности тих наддніпрянських Українців, що були при владі й не дозволили нам вчас переведеними реквізіціями заосмотрити армію. І ті люде мали смілість щораз нахабніше домагатися видачі тої армії в їх руки . . . Цікавий читач нехай перегляне всі наддніпрянські газети нпр. з 11. листопада 1919. Яким тоном вимагали вони цього!

Не треба думати, що ми з упертости не хотіли цього зробити. Диктатор бувби до смерті вдячний тому, хто перенявби був у нього останки тої чаші горя. Але не міг цеї армії віддати в руки таких людей, бо тоді поодинокі відділи булиб направду перейшли без ніяких навіть мілітарних умов — де булоб їм блище. Що це не була тільки думка Диктатора, але опінія загалу Галичан, видно нпр. з таких фактів: Тогож дня скликали галицькі с.-д. віче Галичан до театру, яке мимо неперемінливих ар'ументів Безпалка і мимо наводнення салі всякою збираниною мало відвагу заявитися недвозначно за Диктатуру. Цю відвагу треба тим більше підкреснути, що з прихильників Диктатури ніхто не показався на вічу, з канцелярії Диктатури не вислано ні одного бесідника (мені говорили, щоб іти, але я напроком не

нішов) і більшість Галичан економічно була залежна від ворогів Диктатури.

А день передтим в команді галицької залоги викинули за двері наддніпрянського отамана Л., який прийшов „обняти пад нею безпосередню команду“ — в таких взаєминах!

Цікаво, що Петлюра уважав за відповідне прислати тогож отамана Л. до самого Диктатора з тим самим домаганням, яке отаман Л. почав „передавати“ в той спосіб, що мовляв він хотів вчора поінформуватися в команді галицької залоги, кільки її єсть, а його образили.

— „Бо по такі інформації новинні Ви були прийти до військової канцелярії Галицького Правительства“, відновів йому Диктатор.

Склад урядовців наддніпрянського уряду в усіх дікастеріях був такий різношерстний, що про всі його справи могли знати Поляки, Денікінці, большевики і ми. Галичане також були скрізь і розуміється інформували канцелярію Диктатури. Від довного часу очали настирливо множитися інформації про замах, приготовуваний на Диктатора й на мене. Перестерігали мене особисто мої товариші й навіть колишні вороги. Й що до себе не вірив у це, бо не почувався до жадного поганого діла, а в старій Австрії привик я був явно висказувати свою думку і привик до того, що за все наперед ставав перед суд. І длятого ходив я собі даліше свобідно по місті, пізно в ночі вертав сам до

дому темними вулицями з друкарні і від знайомих. Але за Диктатора як представника влади ми всі побоювалися. І диятого вже по перших таких вістках — а воли дуже вчасно появилися — обставлено Диктатуру сильною сторожею. Вона містилася в архієрейськiм палацу, в старім місті, над самим Смотричем, але дуже близько від ринку (старий Камінець малий і весь оточений рікою). В самім будинку була все більша галицька сторожа в бічних кімнатах при самім вході. А від входу і на горішнім коридорі, яким йшлося до канцелярії Диктатури й до мешкальних кімнат Диктатора, стояла подвійна варта. Також подвійна сторожа стояла як день так ніч на сходах, що з веранди провадили в обмурований парк, який простягався на стрімкій довгій скелі над самою рікою. Крім того по другім боці ріки в віддалі, на яку можна було гукнути, розложена була по домах ціла бригада У. С. С., яка стояла там здається до 1 вересня. А коли її вислано на фронт, остала одна сотня У. С. С. і пів батареї артилерії (крім стапшої сотні). Бо віддані Галичанам наддніпрянські старшини, яким ми зовсім довіряли, говорили нам, що вистарчить беречи Диктатора перед скритоубийством; на випадок збройного конфлікту більшість наддніпрянських старшин Петлюри знайшласяб в галицьких рядах, а наддніпрянські солдати розбіглисяб. Крім одначе відносини ставали щораз більше напружені й наддніпрянський уряд щораз більше настійливо домагався безпосередньої ко-

манди над Гал. Армією, — спровадила Диктатура з фронту ще одень курінь гал. війська на залогу Камінця. По дорозі здержав його Нетлюра в Проскурові і не хотів далше пустити, але курінь якось дістався до Камінця. Той курінь мав число 5/11. Крім того був ще невеличкий курінь Галичан, що прийшов з Румунії під проводом сотника Миколи Саєвича, озброєний.

Розклад кімнат Диктатури був такий: з коридора на першій поверсі (по наддніпрянськи на другій) входилося до довгого передпокою, де була розбіральня і стояли машини до писання, при яких сиділи машиністки й підстаршини. З того передпокою входилося до великої гарної салі, прибраної в портрети архієрсеїв. Тут все урядували галицькі старшини й ад'ютант Диктатора, який впроваджував гостей до прийомної кімнати Диктатора — ліворуч. Була це привітна, гарно умебльована кімната, в якій висів гарний образ Ісуса в хлосічій віці при столярській праці. Тут відбувалися також засідання Прибічної Ради Диктатора, яка мала голос дорадчий, але з більшістю якої Диктатор ні разу не пішов в розріз. За цією кімнатою ліворуч була спальня Диктатора. З великої салі провадили двері на довгу, відкриту веранду з чудовим видом. На тій веранді відбувалися при довгій, білою скатертю накритій столі, обіди й вечері найближчого оточення Диктатора, до якого належали референти: справ військових, жандармерії, судейських, постачання, закордонних справ, преси, ад'ютант і хо-

ружний з канцелярії. Тут приймали також гостей, генералів і старшин, що прибули з фронту і т. д. В разі дощу накривали стіл у великій салі, бо на веранді завівало. До стола все приходив Диктатор, хіба що був хорий, що рідко лучалося. Обід починався звичайно о год. 1, вечера о 7. Харч був скромний і без напхтків. При столі обговорювано біжучі справи, але важливіших ні.

В тих гарних, спокійних кімнатах пережив я багато дуже прикрих і неспокійних годин і зробив одну сильну помилку, про яку потому.

Дня 11. листопада 1919 прийшов я, як звичайно на вечеру (накривали вже в салі) і застав у великій салі не менше ні більше, тільки — оперативний штаб, скликаний на борзі... Картина зовсім подібна як у Львові в „Народнім Домі“ підчас боїв з Поляками. Тільки тут цей наш штаб мав оперувати проти — рідних братів... В салі була біганина галицьких старшин, одягнених по формі й при зброї. В кутку при малім столі стояла ґрунка галицьких старшин і оден наддніпрянський полковник б. царської служби — всі при зброї. Обчисляли сили поодиноких відділів, галицьких і наддніпрянських („ворожих!“), їх кулемети і гармати. Між ними на столі розложена була докладна мапа Камінця. Телефон дзвонив — давали накази. Сторожа була надзвичайно скріплена.

— „Що сталося?“ питаю.

— „Має бути напад на Диктатуру,“ відповів мені оден знайомий старшина.

Я вже більше не розшитував. Бо прикро було говорити про це. Я взагалі старався як найменше випускати в свій мозок вражіння, бо мав почування, що під їх навалом понаду в найвище здепервування. Такі вони були прикрі і так їх було багато. Я й так дивувався, що нерви видержують уже рік таку суматоху (а передтим 4 роки війни, які зрештою далеко не так дался мені в знаки). Я був уже сильно зпервований, що проявлялося то безсонницею, то надмірним, тяжким сном. Коли внутрішній біль занадто спльно брався до мене, ратувався я перед ним так, що виходив в ночі до малого парку й — обсервував звізди. Це мене успокоювало, бо притім думав я собі: „Колись же щезнуть всі ці національні й класові боротьби, щезнуть і люде, а остануть лише мерехтячі звізди, хоч і будуть інакші...“ Це робив я і в часі прикрих а довгих засідань Прибічної Ради Диктатора: ішов в діл, над річку, в парк архіерейської палати. Як видержували це інші — не знаю. Петрушевич і Макух нераз мені говорили, що серед тих відносин мають вражіння, що збожеволіють. А оба вони були люде здорові, навіть дуже здорові. А що діялося на фронті з армією?

До згаданого влище нападу на Диктатуру не прийшло. Чому, не знаю.

Дня 12. листопада 1919 відбулася в прийомній

Диктатора остання нарада його Прибічної Ради, в якій взяв участь і член Директорії Масаренко та перший раз — групка галицьких старшин, покликаних по наказу Диктатора (коло 8 старшин). Петрушевич уже так був стратив довіря до Директорії, що тоді говорив: „Як тільки якийсь член Директорії приходить до мене з чепцюстями, то це знак, що знов щось приготівляють проти нас.“

Нарада тривала від год. 4 по пол. до 4 $\frac{1}{2}$ рапо! Протокол її (здається, одінокий) маю й оповіщу колись. Тут подам тільки дещо з нього.

Ситуація була страшна. Катастрофу чути було вже біля нас: Обі українські армії копали в муках і тифозній горячці. Від сходу напправ Денікін, від заходу кожної хвилі могли наперти Поляки, ми думали, що в союзі з Росіянями. А між нами до кінця була незгода і навіть на гарну смерть не було виглядів. Я був переконаний, що живий з нас мабуть ніхто не вийде.

Саліський, тоді військовий міністер наддніпрянської України, так представив на цій нараді наше положення: „Війна для нас скінчена. Покопала нас не мілітарна сила ворогів; але тиф... Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог — вона опору давати не може. Галицька армія в такім самім стані. Вона в більшості вже оточена. Грошей нема. Большевики виправді переходять до нас, але вони хочуть перебитися до Махна. Становище безвихідне.“

В часі продишки гал. сотник Стефанович з поста- чання сказав членові Директорії Макаренкові: „На фронті від 9 днів нема що їсти. Навіть старшини про- дають на харчі останні чоботи. Шинталі в страшний стані: ранені рвуть з трупів шматки, щоб обпалювати собі рани...“

І серед таких обставин, де навіть Сальський го- лорив, що „війна скінчена“, Директорія домагалася — вести війну даліше. Як опісля той сам Сальський міг писати про „чорну зраду“ Галичан — не розумію. Там кидання такими словами, як „зрада“, „провокація“ — це щось так звичайного, як „доброго здоров'я.“

Для мене було ясним, що тут може бути бесіда вже тільки про це, чи маємо виирати як влада разом з Наддніпрянцями, чи окремо. І це сказав я на засіданню. Й бачив, що Петрушевич був за цим, щоб разом — „для історії“. Тоді я сформулював чотири умови, по виконанню яких можна було по смерті тих влад бодай в останню хвилину сяк-так виглядати перед тою історією. Реального значіння від виконання тих умов я вже не очікував, бо було за пізно. Але бодай в теорії мало це значіння. Й сказав членові Директорії, не порозумі- ваючись передтим з ніким, бо знав, що це загальна думка: „Дажося з вами разом захопити в руки чи По- лякам, чи Денікінови, коли виконасте бодай тепер те, що давно повинні були зробити: 1. Приймете в Дирек- торію одного Галичанина. 2. Оставите Нетлюрі тільки

титул Головного Отамана, а усунете його від оперативних справ, бо він на тім не розуміється і про це знає кождий старшина й кождий солдат. 3. Змініте кабінет. 4. В тім змінінї кабінеті фінанси, — які ви так розпаштали, що самі вже не знаєте навіть, кільки грошей бете — дасте в руки Галичанам. Підчеркую, що по довгих досвідах і життю з Вами я особисто не вірю, що Ви виконасте це, — хоч приречете, що виконасте.“ Мені в тій хвилі пригадалися слова свого піменцького генерала: „Mein lieber Herr! Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben!“

О, я вже мав „Begriff“ — і добре розумів тепер значіння тих слів старого генерала, що не одно мусів бачити на своїм віку.

Член Директорії навіть не прирікав, що виконають ці домагання, які треба було виконати вже давно; говорив тільки, що вони слушні. А за нього сказав др. Старосольський, тоді вже товариш міністра закордонних справ, отож близький урядови Наддніпрянів: „Директорія може згодиться на всі 4 домагання...“

Так говорилося на 2 (два) дні перед катастрофою! З того читач може зрозуміти, які були вигляди т. зв. „єднання“ тоді, коли ще катастрофа не була така очевидна.

На тій нараді були ще такі цікаві моменти: Др. І. Макух віголосив таку бесіду: „Народ ставав на кождий поклик до війська. Але правительство винно!

Воно оплачує 11.000 безділних старшир, 6000 людей в самім постачанню, 5000 старшин в самім Камінці — обутих, одягнених, озброєних! Чомуж Денікін міг запягти Іжмеринку „офіцирським отрядом“, а ваші старшини в такій масі даром сидять? А як виглядає ваша рада міністрів? Балакає на ній 18 діловодів, бо міністри з жінками переважно втекли за границю. Вам власний „державний“ апарат знищив державу! Ви — „революційний“ уряд — задержали найбільш ретроградний апарат, призначений для 200-мільйонної держави, хоч маєте 1½ губернії! Як малий хлопчик у величезних чоботах батька не може ходити, так і цей ваш апарат. Ви ще 20. жовтня зліквідували міністерство Вітика, де збіглися корупціонери й демагоги, але до нього даєте йому гроші і шкіру пакахи, хоч козаки на фронті боєі ходять! . . .“

Референт галицького судівництва радник Файн'ель говорив:

„Ваш військовий суд з 24 суддів за 6 місяців полагодив 1 (одну) справу, а 7 не скінчив. Три місяці ждемо на підпис Директорії в одній справі!“

Галицький старшина Ватран, який був в службі наддніпрянського уряду, заявив, що чув на свої вуха такі зарядження: „Розкшнути кашти друкарні „Стрільця“ і кулею в лоб, як хто спротивиться!“

Ми всі уважали це останнє таким несправдоподібним, що не дали йому даліше говорити. Я також сказав

йому: „Дайте спокій! Що видумуєте?“ Тимчасом той чоловік нічого не видумував, як скоро показалося.

Розуміється, парада не довела до жадного висліду.

*

*

*

Я до кінця сповняв по можливості свої функції також поза Диктатурою. А був я ще членом Комісії для охорони пам'яток старовини й мистецтва при Наддніпрянській Уряді. Дня 13. листопада 1919 о годні 10 рано пішов я на її засідання в університеті. Треба його доконче згадати, бо воно дуже характеристичне. На тім засіданню поставили наші наддніпрянські брати висесення, щоб виробити законопроект для „Українського Національного музею в Києві“. Я виступив проти цього, кажучи, що воно 1.) не на часі, бо за два-три дні й Камінця не бачитимем, не то Києва, 2.) в Києві є більше людей, що розуміються на цій ділі краще, чим наша мала трупка і як прийде час, то вироблять статут. Але мене переголосовано. А тоді ухвалили, що той законопроект маю виробити — я . . . Я звичайно піддаюся ухвалам більшості. Але серед таких обставин відповів, що тепер не маю часу на річч, які можуть бути потрібні щойно колись і які краще зроблять інші.

Коли я вертав з засідання, приступив до мене на вулиці якийсь молодий, бідно одягнений цивільний чоловік, сухий, малий, неправильної будови голови з відстаючими ушима. Я перший раз бачив його.

— „Вибачайте, пане доктор!“

— „Прощу дуже!“

— „Дозвольте представитися. Я поручник Ш-а. Мабуть відоме вам моє ім'я . . .“

Мені дійсно відоме було це ім'я ще з засідань Стрілецької Ради в Києві. А відоме було так, що я мимохіть здригнувся. Бо на Стрілецькій Раді говорили, що цього чоловіка треба застрілити, де й коли небудь зловиться його. А що стрілецькі старшими не стріляли так без розбору (а Ш . . . а був до того ще Галичанин), отож я пильно почав придивлятися й прислухуватися цьому чоловікові. Чув я від С. С., що він був начальником розвідки при одній падднірянській групі, що мучив перед розстрілом людей правильними тортурами (мав жати прилади до тортур у вагоні), що його за це арештовано по наказу Петлюри на домагання С. С., але випущено й опісля знов взято до служби і що був це небезіечно спритний чоловік, якого уживано до спеціально трудних справ. Де він тепер служив, я не знав.

І ще пригадав я собі таку сцену, що була в зв'язку з іменем п. Ш-и: Як був я ще Головоюуправлячим Пресою, прийшов до мого бюро молодий, інтелігентний студент техніки, Наддніпрянець, що робив добре вражіння і просив о заняття. Я згодився. Але він в ту ж мить змінив своє становище й відповів, що боїться прийняти.

— „Чому?“

— „Бо мене тут зловить ІІ-а. Я щойно втік з його рук. Хотів мене розстріляти — за большевизм“.

— „Не бійтеся, кажу. Мені вже й так закладають, що приймаю і большевиків і гетьманців. Отож ще одно підозріння вже мені не зашкодить, як тільки Ви працювати-мете пильно. А за охорону я Вам ручу. Тут є гарнізон С. С.“

— „Ви не знаєте ІІ-и“, відповів молодий чоловік, перепросив за своє дивне поведіння і пішов.

Все це стало мені миттю в пам'яті. А крім цього недавня заява Ватрана. І ще пригадав я собі, що мені з помешкання вкрадено недавно два револьвери — оден по другім. І перестороги знайомих. І мимохіть почувив це все в думці й прийшов до висновку, що на мене уладжують лови та що ті лови якраз починаються. І як досі серед прикрих обставин мені нераз не хотілося жити, так тепер дуже захотілося, видобутися з матні, в яку я вже вірив.

З оживленням запитав я як міг найчемнішим тоном (щоб не звернути його увагу, що підозоріваю його о щось):

— „Чим можу служити пану поручникови?“

— „Я в потребі і просивби о пораду, або допомогу...“

— „Якто? Адже старшини так потребує одна й друга армія.“

— „Так. Але Наддніпрянці грозять мені смертю, як віддаюся“

Було це якраз напроти Галицької Етатної Команди, перед якою ходив стрілець на сторожі. Я оглянувся на всі боки й не бачив, щоб хто стежив за Ш ю. Значить — він міг кожної хвили втечи до нашої команди, яка булаб його вислала з першим транспортном так, що він міг бути безпечний. Розуміється, цього я не сказав йому, бо він це сам добре знав і ясним було, що він говорить неправду, щоб мене кудись заманити. Мені прийшло на думку, такі зараз підійти з ним, розмовляючи, до галицької сторожі й несподівано казати його увязнити. Але я сейчас роздумав, що з цього може вийти компромітація для мене. Бо хоч увязнять його, але перед правильним галицьким судом де я возьму доказів проти нього? С. С. нема тут. Зрештою він не підлягає нашій судовій компетенції: Тай піде правди діти — цікавило мене, як дитину, що вийде з цього знаомства і як ці лови дальше розвинуться.

Мої думки перебив пан Ш-а ніжним тоном:

— „Але тут незручно говорити. Можеб пан доктор визначили мені час і місце, де ми моглиб довше і спокійно побалакати . . .“

Мені зробилося дуже весело, як тоді, під Київом, коли мене вели на розстріл з Коновальцем, Чорнієм і п. Був це знов той самий „Galgenhumor“, тільки ще

пікантніший, бо цим разом грозила мені небезпека від своїх. Я мимохіть подумав, що коли не виберу відно-відного місця на розмову, то він вибере для мене та-ке, що дійсно „довше“ можна там буде посидіти, а чи спокійно, це вже друге діло. І я сказав:

— „Будьте ласкаві завтра о год. 11 перед пол. зайти в канцелярію Диктатури. Там мене знають і за-раз приведуть вас до мене.“

— „Добре“, відповів він і вже піднімав руку до кашелюха.

Та я вчас пригадав собі, що в той спосіб можу стягнути порядну небезпеку на голову Диктатора. Бо служба в його канцелярії, раз побачивши, як п. ІІІ—а говорить зі мною, може його випускати частіше і в моїй неприсутности. А це може йому дати нагоду, вислідити що йому треба. І я сказав:

— „Ні. Вибачте! Завтра я не буду в Диктатурі. Будьте ласкаві прийти о год. 11 1/2 в редакцію „Стрільця“, вул. Поштова 9, І поверх.“

І на це згодився чемний п. ІІІ—а, попрощався зі мною й відійшов. А разом з ним відійшов від мене мій гумор. Мені зробилося невимовно тяжко, що на цім останнім шматку української державної території роблять на мене облаву, хоч я для цієї держави працював „по-щеденству“, як той Галичанин, що знайшовся в Києві за часів Сагайдачного. Атже я готов був кожної хвили стати перед судом добровільно за всю свою діяльність

на Україні, за кожду статтю. Такого поведення я ніколи не припускав.

Та — починалася така гра і треба її було грати. І зараз повідомив старшин з канцелярії Диктатури, що на мене приготовляють облаву, щоб евентуально знали, де за мною в потребі шукати. Ще того дня повідомив: я також старшин Г. А., приділених до редакції й адміністрації „Стрільця“, щоби завтра точно о год. 11^{1/2}: були в льокалі „Стрільця“ й придивилися напові, якого я їм докладно описав і сказав усе, що знав про нього.

Розуміється, почавши від тої ночі, я вже не спав на своїй квартирі — перший раз у своїм життю. Було це для мене щось невимовно прикрого. На обід і на вечеру відпироважали мене озброєні в револьвері гатинські старшини. На щастя — вже не довго мали тривати цихічні тортури, хоч мали ще більшати.

На другий день п'ять хвилин перед 1^{1/2} ішов я на „рандеву“ з н. III—ою. Доходжу до вулиці, при якій містилася редакція „Стрільця“ й бачу таку картину: два невеликі відділи Наддніпрянців, у босевім параді, в залізних шоломах, стоять по обох боках каміниці, в якій містився редакційний льокаль. А на сходах жде наддніпряцька патруля з 6 козаків під командою двох старшин.

Це мене застало. Якраз та явність облави привела мене на думку, що може це не на мене облава. І дуже сміявся з тих, що мали манію переслідування.

Мені доводилося зустрічати людей, вихованих під глотом царату, які дійшли до такого стану, що в найбільшій таємниці говорили оден до другого „коспіративно“ про — потребу купити чорнила або т. п. І тому я не хотів потрапити в таку саму смішність. Але не хотів я також потрапити в руки Ш—и. І тому став. Став на початку вулиці й не йду далше, але дивлюся, що з того буде.

Припадок хоче, що надходить мій добрий знакомий ще з гімназійних часів, галицький старшина Силвестер Заліньський, родом з Золочівщини. Це тин незвичайно солідного, боевого старшини, який все любить ходити одягнений „по формі“, при зброї й револьвері. Тоді був він тяжко ранений (в боях під Львовом), але рана вже гоїлася. Я подвійно втішився стрічею з ним — в такому положенню. Ми привіталися й почали говорити. Я ні слова не кажу йому, в яким я положенню, тільки обсервую облаву. В пій на вид галицького старшини, одягненого так, якби мав службу, наступило якесь хвилювання. Мабуть подумали, що я теж приготувався й що маю десь укритий відділ, а його командант уже обговорює зі мною справу.

В тій хвилі надходить другий знакомий галицький старшина — таксамо по формі одягнений і при зброї. Мабуть ішов до служби (імя його я забув). І теж стає з нами. Це мусіло до решти збити з толку командантів облави, бо вони очевидно втрагали пацію,

що силою щось зроблять: мусіли припускати, що маю приготовані аж два галицькі відділи. Наддніпрянські відділи засунулися кудись а до мене по довнім ваганню підійшла тільки згадана патруля під командою двох наддніпрянських старшин, з яких оден запитав приступивши до мене (очевидно III—а мусів йому передтим показати мене):

— „Ви редактор „Стрільця“ ?

— „Я редактор „Стрільця.“

— „По наказу команданта залоги „Стрілець.“ застановляється, кофіскується й далше печатання забороняється! А вас проситься до команданта залоги!“

Залінецький видивився на него, зжорщив брови й поклав здорову руку на револьвері. Товна народа почала нас обступати. В ній було багато Галпчан, які мене знали. Оден з них, гімназійний учитель (імя я хвилево забув), крикнув обурений:

— „Не маєте права його арештувати!“ Збіговище робилося щораз більше.

Я запитав командантів облоги:

— „Маєте ви на письмі такі доручення?“

— „Так!“ І оден з них подав мені печатаний на машині наказ. Я перебіг його очима, не читаючи докладно і сказав:

— „Ні ваш командант залоги, ні ваша влада взагалі не має права, без посередно застановляти, кофіскувати й забороняти „Стрільця“. Бо він — орґан

правительства, рівнорядного з вашим і орг'ан Галицької Армії. Зверніться з тим домаганням до галицького правительства, не до мене. А до вашого команданта залоги и не маю ніякого діла й не піду. Коли ви маєте яке діло до мене, то ходіть зі мною до моєї влади — в Диктатуру!“

— „Добре!“ відповів на це оден з них. І пу- стився йти. Але другий, очевидно старший, сказав до нього :

— „Куди йдеш і не розбереш, куди йдеш?“

Той завернув. А я не оглядаючись чмихнув у найблищу вуличку і скоро пішов до Диктатури (це не було далеко).

Там повідомив я про це, що сталося, начальника військової канцелярії й самого Диктатора. Тимчасом з редакції „Стрільця“ прибіг хтось і повідомив, що пад- дпнірянські салдати увійшли в редакцію під проводом старшин і забрали цілий наклад „Стрільця“. Очевидно мусіли вже з'орієнтуватися, що ті два галицькі старшини були без війська.

Тепер Диктатор, який довгий час тернів навіть паддпнірянську цензуру над своїм орг'аном (яка вона була, я вже згадував), — мусів реалізувати. Полковник Гр. Коссак зателефонував на замок, де стояла галиць- ка залога, щоб зараз вирушила сотня Галичан з двома кулеметами й обсадила будинок, в яким містилася ре- дакція „Стрільця“. Та в канцелярії Диктатури був

принакрово прелютний оден наддніпрянський полковник, який дуже знав свою владу, чий яп. Довідавшись, в чім дію, приступив до телефону й зателефонував до наддніпрянського військового міністерства, що як зараз не заберуть наддніпрянського відділу з тої вулиці, де міститься редакція „Стрільця“ і не звернуть накладу, то Галичане підуть здобувати міністерство. Це допомогло. Тільки всього накладу ми не одержали, бо часть сконфіскованого числа розібрали вже наддніпрянські солдати з цікавості.

З цієї афери витягнув я науку, що не доцінив фахового спириту III—п: я думав, що він обраву щойно приготавляє, тимчасом вона була вже приготавала аж до подробиць, які вказують на спиритну руку (віготування писемного наказу — короткого і повного змісту!) і т. п. Визначення мені „райдеву“ було тільки осталим звесом ланідуха. Остали з того клубка ще три неясности для мене: 1. Чому не ловили мене на кватірі? Може тому, що я мав кімнату так положену, що міг знаменито боронитися з неї, а в тій камениці мешкало багато галицьких офіцирів і була етаціонована ціла сотня Галичан, що прийшли з Румунії. 2. Де булиб ловили мене, якби я був пазначив „райдеву“ в Диктатурі? Може по дорозі о означеній порі. 3. Чому III — а представився правдивим іменем? Може тому, що припускав, що я знаю його і волів сказати правду, аби відразу не набрав я підозріння.

Мимо „полагодження“ цієї справи без бою, настрій між нами був надзвичайно пригноблений. Вже було певним, що Поляки леда хвиля піchnуть іти на Камінець, а тут такі відносини між нашими, що кожної хвили могло прийти до бою в улицах Камінця. Орган Головного Отамана не переставав закидати нам „чорної зради“ й явно підбурював до погрому Галичан. *) Появилася в ній стаття, якої на жаль не маю, щоб навести її в цілості. Тенор її був понад усяке сподівання поганій і то хитро поганій: писалося про зраду і про це, що вже убивають невинних Галичан за вину зрадників, в облудно-жалкуючій тоні. Мовляв: І хто похоронить невинні жертви і т. п. Малося зовсім вражіння сумно вплючих гієн, які ждуть на труни і кажуть, що ті труни вже є, хоч їх ще не було. Але як легко могли ті труни бути, можна виносити з того, що темні селяне стріляли на місці галицьких стрільців навіть за зірвання яблука, або за троха конюшини взятої для голодних коней (про це мали ми в Диктатурі реляції). Такий темний масі треба було тіль-

*) Уважаю своїм обов'язком ствердити, що не маю даних підозрівати Петлюру о участь в тій поганій ділі. Зазначу, що галицькі розвідники твердили, що авторами підбурюючих проти Галичан статей мали бути два галицькі індивідуа... Вони подавали й імена, але без доказів, супроти чого не можу цих імен навести. Може хто з наддніпрянських членів ред. „України“ уважатиме своїм обов'язком, виявити імена цих злочинців і того, хто приймав такі статті.

ки вказати на когось як на „причину тяжких часів“ — і більше не треба, щоб вона кинулася на розсипани по краю етапні команди і т. п. Розуміється, я в „Стрільця“ звернув увагу Галичан на погромну статтю „України“ й сказав їм, що не лишається ніщо лишого, як боронитися. Якраз чело з мою відповідю екзотифікувала наддніпрянська влада, бо після розуміння свободи слова тим „революційним“ урядом його органам вільно все писати, навіть накликувати до погромів, а хто відповідає на це, той ворог — держави.

Уважний читач мусів однак помітити, що знищення „Стрільця“ (одинокого органу, який відкривав очі на правдивий стан річей) було постановлене передтим. Про це говорив Ватрян в очі представникові Директорії вже 12. листопада 1919.

Та на погромній статті в „Україні“ не обмежився державний розум офіційних кіл. Міністерство Преси на своїх таблицях вивісило величезні плякати, біля яких товпився цікавий народ, а які подавали навіть грошову квоту, за яку Галицька Команда „запродала Україну Москві“: квота ця виносила після офіційних інформацій „Міністерства Преси й інформації“ — всего на всего п'ять мільонів карбованців! Кілька сміялися з того. Але товпа вигукувала з обуренням: „Ось зрадники! за гроші продали! . . .“ Я відповів в „Стрільця“ на цей плакат малою нотаткою п. з. „Der Schelm denkt wie er ist.“

Міністром преси не був уже тоді Галичанин Лизанівський, тільки наддніпрянський с.-р. Черкавський. Я знав його особисто — робив враження людини чесної і тому я припускаю, що ці ідіотичні плакати вивісив без його відома якийсь тупий а злобиний осел, від яких аж роїлося по різних урядах.

Дійсно — бідна була та Галицька Команда. Як під панором виставленої Французами армії Галера (котрого Українці свого часу врятували від смерті) мусіла цофатися, ширли про неї клевету, що запродала Галичину Полякам теж за 5 мільонів (все по 5!). Та цю клевету ширли бодай вороги, щоб ширити недовіря в нашій армії. А тут „свої“ офіційально закидали їй, що продала Україну! Тимчасом як хто запродував, то певно не Галицька Команда і не Галицький Уряд.

Та верхом „такту“ ще не були й ті плакати: на мурах міста, на телеграфічних стовпах, на мостах і т. д. появилася малі але „смачні“ плакатики такого змісту: „Всі Галичане на фронт! Інакше вон до Москви!“

Всю цесмачність цього взивання Галичан на фронт зрозуміє тільки той, хто бачив, як винищувалися на всіх фронтах ті вимучені Галичане і як за їх плечима крилися по різних урядах не сотки але тисячі здорових, ситих і добре одягнених не Галичан. Розуміється, були на фронті й Наддніпрянці — але в яким чисельнім відношенню до Галичан?

Не дивно, що під еловами: „Всі Галичане на фронт“ дописували галицькі стрільці олівцями: „А всі Наддніпрянці до жінок!“

Треба замітити, що за фронтом були Галичане переважно або хорі й ранені, або дійсно необхідні в урядах. Таких політиків як Безпалко було за фронтом на всякий випадок без порівняння менше чим наддніпрянських. Якби так сама наддніпрянська інтелігенція да-ла була на фронт процентово половину того, що ви-слала галицька, — то ми сьогодні малиб велику україн-ську державу. Якби так оповіщено статистику всіх мі-сій, то мабуть показалосяб, що в тих місцях було біль-ше свідомої української інтелігенції зпад Дніпра чим на фронті. А з урядовців одного міністерства внутріш-них справ, де сиділо 950 людей, чи не можна було виставити пів полку? І то без найменшої шкоди для міністерства, а з великим пожитком.

Про такі і подібні практичні справи писав „Стрі-лець“ ще тоді, як був час на такі реформи — і за це всякі трутні домагалися, щоб його знищити. Ясно.

Ті ліниві раби без освіти, що хотіли „правити“ а не уміли, не могли стерпіти, що їм говорилося прав-ду в очі. Це діялося зрештою по всіх установах, де Галичан з університетською освітою давали на підрядні місця під „управу“ всяких вічних студентів, шоферів, бухгалтерів, поборезників і тям подібну „демократію“, яка попричінала собі тугули міністрів, радників, ота-

манів і т. д. Йсно, що мені й не сниться виступати проти людей з тих позитивних етапів на високих етапівницях. Але нехай ті люди щось знають і щось роблять а не тільки їздять автами на обід. Нічого поганішого від такої „демократії“ не можна собі уявити.

Яка атмосфера витворювалася з того всього і як у ній можна було дихати — легко собі уявити. А може й трудно. Бо це треба пережити, щоб „до самого сходу“ зрозуміти, що це значить, коли до влади дірвуться невідповідні люди.

На вулиці прикро було показатися. Бо всякі знакомі дивилися таким очима, що на дійсних ворогів — Поляків і Москалів, не дивилися так. Як вовки ходили.

До того всього погода ставала неможлива.

Словом — все складалося на найчорніший фінал.

Так надійшла пам'ятна субота 15. листопада 1919 р. — пайтящий день в моїм дотеперішнім житті. Я до редакції не ходив ще від облоги на мене. На своїй квартирі теж боявся сидіти, бо з кам'яниці, де я жив (Довга, 69, там була колись масонська лжжа) випровадилася кудись галицька сотня. В диктатурі сидіти було дуже прикро. І я пересиджував у знайомих галицьких старшин в тім самім домі, де містилася й моя квартира. А до диктатури, де вже все лаштувалося в дорогу, приходив тільки на обід і вечеру — під сторожею. Ні праця ні сон мене вже не брався. Тільки тяжкий тягар прямо фізично налягав мозок і стискав груди.

Одну-одинокую думку-бажання мав я ще: виїхати з цього міста — все одно, куди. Аби тільки виїхати. Та перед виїздом з нього мав я ще допити найбільш гіркі каплини, яких я вже таки абсолютно бувби не припустив в своїй уяві як можливість.

А почалися ті каплини лити в душу ось як:

Я не ждав на квартирі аж до самої вечері, бо було там дуже скучно і тяжко. Тому прийшов я скорше в диктатуру. Приходжу й застаю якусь цілком інакшу атмосферу, як бачив і відчував досі в тяжких хвилях. Ця атмосфера була гірша від попередніх. Звертаюся до отамана Ярослав Селезівки й питаю, що сталося. Він з притиском відповів:

— „Була тут парада галицьких старшин. На ній отаман У. С. С. Букшований відважився заявити, що має „документи“, що справи маютьесь інакше як говорив Диктатор. Такі „документи“, як знаєте, абсолютно не існують. Одне більшість старшин не дала йому говорити. Тоді він вийшов. За ним вийшли 4 його прихильники, старшини У. С. С., які відгрозувалися при виході, що прийдуть з кулеметами. Чи пам'ятаєте, що я свого часу говорив про розполітикованих старшин У. С. С.?“

Я слухав і своїм ухам не вірив. Якто? Старшини У. С. С., цієї ідейної й ідеальної еліти галицького війська, говорять про — — — бунт проти галицької влади? В таку тяжку хвилю?

Неймовірно!

І таке, що все попереднє видалося мені невинним в порівнянню з цим. Я таки не міг повірити, що це правда, хоч знав от. Селезінку як чоловіка серйозного. І почав розшукувати про це інших учасників наради. Всі потверджували. І додали, що проти отамана Б. виступив на нараді начальник військової канцелярії диктатури, підполковник Генерального штабу Долежалъ а його підперли старшини звичайної галицької армії, не оточені тим ореолом слави, що У. С. С.

Цього було тяжко слухати — особенно мені. Бо я через кілька літ війни тільки й робив, що творив той ореол слави У. С. С. і розмальовував його своїм пером.

А й тепер я був безпосереднім винуватком цього, що У. С. С. становили залогу Камінця. Коли вирішували свого часу справу, яку частину Галицької Армії оставити залогою Камінця, я всею сплою аргументції, на яку міг здобутися, промовляв за У. С. С. Проти моєї аргументації виступив тоді в диктатурі отаман Селезінка й аргументував так:

— „Прості У. С. С. це військо добре, зовсім таке саме як кожної иншої освідмленої галицької частини (я в цім місци удавав, що кашляю). Але між старшинами У. С. С. є значна часть людей, які військової школи не перейшли, яким дисципліна не увійшла в кість і кров, а за те увійшло їм там розноліткування. Придивіться тільки таким фактам, як поводитьсѣ в диктатурі старшина звичайної Галицької Армії, а як пово-

диться старшина У. С. С. з тої розполітикованої частини: він зараз претяється йти що найменше до самого начальника військової канцелярії диктатури — так собі, „побалакати“. Це не є військо.“

Як я тоді відповідав, не маю записано. Досить, що моя аргументація перемогла. Виправді й тепер міг я відповісти, що отаман Букшований був призначений ще австрійською владою з австрійського війська до У. С. С. Але що було сказати про інших?

Опісля інформувався я у отамана Селезінки докладніше про перебіг тої збірки старшин. Було їх коло 80: з курія 5/11, з „румунського“ курія, з Диктатури, коло 10 старшин У. С. С. і старшини призначені до наддніпрянських урядів. Полк. Г. Коссак заранортував Диктаторови, кілька їх було. Потім Диктатор сів на крісло, а старшини стоячи вислухали його бесіди про т. зв. перехід до Денікіна. Диктатор оповів їм про важну раду в Деражні, відчитав листи Панейка з Парижа, представив стан армії й вину тих, що її не заосмотрили. Візвавши галицьких старшин, щоб витривали в солідарности до кінця, вийшов. Коли старшини остали самі, виступив от. Букшований і заявивши: „Маю документи, що не є так, як говорить Диктатор“, запропонував зараз відбутися збори. На це підполк. Долежаль: „Ніяких зборів допустити не можна! Старшини мають тільки вислухати й слухати!“.

Велика більшість старшин прихилилася до цієї думки.

Смерком був отаман Букшованийий у Диктатора й заявив йому м. и. таке: „Що зроблю, не знаю ще. Та я уважаю себе не тільки військовим, але й політичним (!) провідником бригади У. С. С.“

По розмові з от. Букшованим заявив Диктатор, що Петлюра дав чи прирік дати команді У. С. С. 11 мільонів „на реорганізацію“ бригади. Чи Диктатор чув це від самого от. Букшованого, мій інформатор не міг собі пригадати.

Не пам'ятаю цього і я, хоч також чув, як Диктатор говорив про ті мільйони.

Справу цю повинен в'яснити отаман Букшованийий і особливо сам Петлюра. Бо як серед страшного стану, в яким знаходилися всі галицькі частини, можу зрозуміти сам есентуальний факт прийняття грошей, так не можу зрозуміти того, котрий гроші дає з поминенням відповідної влади. Хиба що йому залежало на деморалізації галицької армії. Тоді це можна зрозуміти.

Війшов Диктатор і повідомив нас, що у нього був член Директорії Макаренко, який заявив йому, що Поляки йдуть на Камінець. Очевидно в порозумінню з наддніпрянським урядом — і що завітра можуть уже бути тут . . .

Світла вже були засвічені. Мене викликала служба до передпокою, де ждало на мене кількох товаришів, яким я прирік сказати, коли виїждить Диктатура. Під

важким вражінням вістки про У. С. С. вийшов я до переднюкою мов приголомшений. Але доля того дня не падала мене, тільки кидала в мене що раз тяжкими тягарями. В переднюкою застав я групу з кількох галицьких старшин і цивільних Галичан, між якими знав тільки п. Степанівну й сотника У. С. С. (потому полковника С. С.) Василя Кучабського. Він сидів на якійсь скрині з простих дощок і мабуть на когось ждав. Я ва пів теплий з утоми й неспання присівся біля нього. А він до мене:

— „Чи ви, пане доктор, пам'ятаєте, що я вище вам пару сот гривень?“

— „Пам'ятаю,“ відповів я з неохотою.

— „А чи ви знаєте, що я не можу вам їх віддати?“

— „А чиж я упоминаюся у вас?“

Прякра мовчанка. По хвилі він:

— „А чи ви знаєте, що я сказав би вас повісити?“

Йвидививсяй незнаючи, чи це шутка, чи це іхоз, сказав:

— „Перед вішанням звичайно говорять, за що.“

— „За напрям „Стрільця“!“

Й не мав в тім часі охоти до дискусії. Але здивувало мене це, що сотник Кучабський, мій знакомий від початку війни і товариш праці у Хвастові, ніколи передтим не говорив мені нічого проти напрямку „Стрільця“, хоч ми зустрічалися. Аж тепер — при людях, в Диктатурі і в такій формі. І я запитав:

— „Чи смію довідатися, що саме, але конкретно, маєте ви закинути „Стрільцеві“?“

— „Е, про це багато бублоб говорити, а мало що слухати,“ відповів виминаючо наш сотник.

„Аа, коли так,“ сказав я, „то можу вас потішити: Тепер такі часи, що легко можете знайтися в ситуації, в якій зможете мене і інших або повісити або розстріляти — як до вигоди . . .“

— „Знаю,“ відповів п. Кучабський. А на це оден з присутніх галицьких старшин, повідомляй міні з назвища, сказав такий влучний дотеп, усміхаючись устами й очима:

— „Знаєте, що? Чи не найкраще булоб, якби ви купили шнур за ті гроші, які ви винні пану докторови? . . .“

Майже всі почали сміятися. Й також, бо дотеп був добрий. Але мені було дуже тяжко в путрі. І це була моя найтяжша хвиля — тяжкого року, який я пережив чи перетерпів на Великій Україні. Бо в формацию У. С. С. вкладав я літами свої мрії і свою працю таї діждався — такого зрозуміння своєї діяльности від одного з інтелігентніших старшин тої формации . . . Правда, й Кучабський мав потрясаючі переходи: йому ще конкретніше грозили смертю — свої (під тим вражінням виїхав він був з України з різними дивними теоріями). Та все таки чогось подібного не сподівався я почути від нього. Так. Це була моя найтяжша хвиля.

Найтяжша, але не остання з тяжких. Ще дуже тяжкі хвилі-переходи мали міцно вдарити в напружену до краю і знервовану мозкову мембрану, як бють — кулі в блашаний дах.

Коли я вернув у велику сальо, сказав мені начальник військової канцелярії Диктатора: Розвідка принесла вістку, що залога У. С. С., стаціонарована в замку, виставила кулемети на турецькім мості, яким маємо виїздити.

— „Неможливо!“ відповів я більше махінально.

— „Ви свого часу казали, що У. С. С. це буде найбезпечніша залога. А я волів би мати звичайну частину звичайної галицької армії. Зараз пішлю туди патрулю“.

Я подумав собі, що коли це правда, то в практиці рівняється воно видачі Галицького Уряду в руки Поляків. І мені пригадалося з понурої історії козацчини часте видавання козацьких вождів Ляхам, якого в такій мірі не знає історія інших національних рухів.

В тій хвилі приступило до мене здається двох старшин і проесли, щоб я пішов на замок, де отаман Букшований і його прихильники скликають військове віче проти Диктатури. Я відмовив. Бо не міг піти на віче нашої залоги. . . . Неспішно не міг. Нехай ухваляють, що хочуть і як хочуть. Я міг би був піти переконувати їх, якби я не був так „возвеличав“ їх. Суть цієї моєї відмови — була також у пієввідомім страху перед остаточною утратою ілюзії.

Вечеру мало хто їв. А по вечері кожний брав зі собою з річей Диктатури ложку, вилки, столовий ніж і склянку на воду. Це розбирання столової посудини робило дуже сумне враження.

І ще пам'ятаю, як у Диктатуру прибігали старшини з запитом, що робити з тими, що не мають чобіт.... Бо залога мала вирушити на схід о год. 4 рано.

І в найстрашніших положеннях лучається комізм. Лучився й тут: в тій останній хвилі розвалу говорили що Наддніпрянський Уряд рішився на — реформи, на зменшення урядовців в міністерствах, навіть на зменшення числа міністерств, словом — на це, про що я писав і говорив вже давно і за що мене так ненавиділи. Та було вже за пізно: Поляки йшли вже на Камінець і Проскурів.

І я вийшов з Диктатури. Пам'ятаю ще, як з Диктатури телефонували до галицької команди в Жванци над Дністром, щоб довідатися, чи там уже нема Поляків і як давали наказ, щоб галицькі патрулі йшли розслідити шлях між Жванцем і Камінцем. І ще пам'ятаю, що не було виготовлених паспортів.... Так до останньої хвилі не рішився Диктатор, куди їхати. „Пригода“ зі старшинами У. С. С. вплинула на нього мабуть остаточно. Ще день передтим б. архикнязь Вільгельм був у Диктатора і в моїй присутності наклонював його, щоб ніяким чином не дав себе зловити в руки Полякам, а то з політично-державних причин.

Як я вийшов з Диктатури, було в улицах старого Камінця зовсім темно і пусто і падав сніг. Великими, тихими пластинками падав з темного неба і зараз таяв під ногами. Хвилями падав дощ, студений, проїй маючий.

І пішов на свою квартиру, поговорити з сестрою. Був ще тяж оден з тяжших переходів. Я від довшого часу журився, що робити з нею. Брати її на скитання з собою не знаючи навіть, куди поїдемо — чи в глибину кривавої України, чи в чужину? Якже легко могла вона погинути в дорозі серед страшних невідгод. А знов лишати на ласку польської солдатеки, було страшенно прикро. Я весь час укривав перед нею правдивий стан річей. Тепер треба було сказати і рішити. Але як?

Коли я так бився з думками, що робити, прийшла мені до голови добра гадка: лишити її інстинктові, чи хоче оставати в Камінці, чи їхати зі мною.

Я вступив ще до знайомих старшин. Там уже був наказ, виїздити ввечері о год. 9. І на внутрішнім подвір'ю стояли вже запряжені вози. Коні їли обрік а сніг на них падав. В моїм вікні світилося. Сестра не спала. Я вступив до неї з одною панєю і сказав їй, як стоїть справа. Вона глянула в вікно. Сніг з дощем бив в шибл мов батогами. Вона рішилася, остати на моїй квартирі й пробувати опісля виїхати в Галичину. Я попрощався з нею й хазяїнами дому тай пішов до знайомих старшин.

Там ждали ще на полковника Ір. Коссака і на вістку, чи на турецькім мості стоять кулемети У. С. С. Полковник приїхав своїм критим фаетоном, до якого запросив і мене. А вістки про кулемети не було. Ми ждали ще на оден віз до год. 11 вночі. І радилися.

чи не виїхати важкою дорогою долом. Але полковник Коссак сказав:

— „Я поїду перший. Як застрілять мене на мості, то ви скажете їм від мене: Полковник Коссак, що разом з вами кілька літ працював і боровся, казав вам подякувати!“

І ми рушили прямо на міст — цілим рядом возів. Через Площу Центральну, оісіля через Площу Свободи (давніше губернаторську) попри костел Тринітаріїв з його ланцюховим символом. Плюта була така, якої не пам'ятаю. Що діялося в мені, коли ми доїздили до моста, не знаючи, чи там стоять кулемети наших У. С. С.? Я колись відтворю це — може в якій новістці, а може в другім виданні цих спомишів, як доживу його і буде треба. Бо тепер іще надто болючо міні віновляти цю рану.

Плюта не уставала ні на мить. Ми наближалися до моста. Фаєтон їхав перший. І темно було, хоч очі виколі. Ми мовчки вїхали на міст під замком. Нема нікого. Ще кілька метрів і минемо міст. Ми вже під брамою замку, в яким стоїть залога з наших У. С. С. Тихо. Але крізь пітьму і плюту видно слабе світло.

Вибігає натруля.

І просто до нашого фаєтона.

— „Чи стаційна команда?“

— „Стаційна, стаційна!“ відповів якимсь глумливим тоном полковник Коссак. Я не відзивався до них ні словечком. Не міг. Вони нічого не відповіли і побігли назад в замкову браму. Так ми й не довідалися,

чи мали вони перепустити тільки стаційну команду, чи що це мало значити. Диктатор переїхав в годину по нас. Його авто зовсім не задержано. Чому, не знаю.

Про історію побуту У. С. С. в турецькій замку в Каміниці повинен хтось з очевидців написати окремі спомины. Бо там діялися речі не тільки цікаві, але й страшні: пир. останньої ночі деякі У. С. С. поповнили самоубійства, бо не мали чобіт і не могли йти, а не хотіли дістатися в руки Ляхів.

Ми їхали довго й так змерзли, що мимо безпастанної зливи і снігу, мусіли вилазити з возів і йти пішки. Вода на шляху тут і там досягала до кісток. Я перемок до сорочки. Плюта не утавала. А серед неї на тім шляху, де треба було йти по кістки в студений воді й грязюці — зустрічали ми патрулі галицького війська, що йшли зі Жванця. Йшли промощувати шлях галицькому урядови. Хоч сніг і дощ запліщували мені очі, я бачив їх добре, дуже добре. І до смерті не забуду тої відрадної картини сповнювання свого обов'язку до кінця — серед найтяжших обставин . . .

Досвіта о 2 год. добились ми до Жванця над Дністром, де заїхали до галицької стаційної команди. Поляків ще не було, але галицький командант оповідав, що їх патруля під проводом офіцера вже приходила бучітьо питати, чи не можна купити хліба . . . Ми ждали до рана в нашій стаційній команді. Старшини, що приїхали з Диктатором, привезли нам заграничні паспорти,

виготовлені в останній хвили в Камінці. Деякі доповнювано такі тут, в Жванці. Румунського віза не мав ні один наш паспорт. Бо Диктатор до останка думав іти з армією на схід. З ним було всего на всего десять старшин. Решта призбиралася по дорозі. Були ще в значній частині невійськові.

О год. 8 рано дня 16. листопада 1919 р. (рівно в рік по вибусі повстання проти гетьмана, яке на 12 місяців звязало мене з Великою Україною) згодилися Румуни перевезти нас через Дністер у Бесарабію, яка вже була під охороною їх військ. До год. 10 перед полуднем перевезли нас і наші авта та вози з кінсьми трьома наворотами — поромом.

Коли я сидів в авті на поромі й дивився на хвилюючі води Дністра, який ділив мене від Української Держави — мав я дивне, дуже дивне вражіння: спокою. Чи подібне вражіння переживав гетьман Іван Степанович Мазепа, що тим самим шляхом-рікою ішов в чужину?

Перед нами маячили береги Берлядської Волости, старої волости українських князів-ізгоїв Володаревого роду Ростиславичів. Волости, до якої й ми допливали як ізгої — дня 16. листопада 1919 року на чужім поромі...

Кінцеві замітки.

„ . . . І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там лишим з твого слова засвітає;
Хаос думок уложиться прекрасно . . . “

Франко.

Dein Gutgedachtes in fremden Adern
Wind sogleich mit dir hadern. Goethe.

Ні оден з публичних діячів не повинен ніколи забувати вище наведених глибоких слів покійного Івана Франка (про якого оден дуже поступовий орґан у Львові вже за моєї пам'яті писав, що йому не варта руки подати . . .). Хто забуде ці слова, той з публичного життя замість погідного й веселого почуття, що сповняв свій обов'язок по силам своїм, по совісті своїй, — внесе тільки гіркість і мізантропію. І то не тільки з нашого публичного життя, але навіть з найбільш виробленого, нпр. англійського. Кому невідомо, що там на публичних мітингах плюють в лице визначним державним мужам? Кому невідомо, що там, у найстарішій парламенті світа, архиепископи не пам'ятаючи на слова Христові, не тільки не зносять терпеливо ударів, але й самі бють інших в лице? Все це факти.

На публичне життя дивлюся як на арену найбільш благородної боротьби, що вимагає цілої людини. І тільки того уважаю правдивим, повним чоловіком, хто йде в цю боротьбу, особисто найбільше невдачну з усіх, а не усувається від неї. Бо якість людини пізнати по тім, коли вола каже: „Чому не я маю це робити?“ а не: „Чому инший цього не має робити?“ Перша надгорода праці — майже все незрозуміння: „хаос думок“ уложиться кругом тебе, хочби ти як ясно викладав. А остання надгорода звичайно — що тебе „затопчуть як камінчик в край дороги“, — коли ти дашся затоптати.

Чому так? Бо люди так різняться між собою психічно, що тільки певна скількість може взагалі розуміти себе. Але на мою думку суть справи не так у розумінню, як у відчуттю й довірю. Тут головне — чинник ірраціональний, а бодай ще неспросліджений. Дятого ніхто напевно не „в'яснить“ ніякої публичної справи, хочби як ясно в'яснював її. Це не значить, що дятого всяка пропаганда безвартна. Противно: нема такої дурної річи, до якої не можна б переконати людей. Якраз розумної справи дуже важко боронити. Вже її платформу тяжко вдержати, не то завоювати для неї пові простори. Бо „правда“ зовсім не є „проста“, як звичайно думають. Правда це те, що комусь найсильніше і найглибше вбилося в душу. Розумній людині вбивається в душу розумна правда, а дурній дурна. Її обороняти розумну правду далеко важше чим дурну;

бо перша не знаходить так легко созвучности в масі. Нпр. якийсь демагог крикне на вічу: „Єдності хочемо! Бо в єдності сила! Галичина й Україна то одно! До купи, братя і товариші! Не дайтеся водити за ніс зрадникам, що хочуть роздору! На гаґ їх!“ і т. п.

Можна собі представити, який великий аплявз дістане такий нап від публики і як тяжко тій публіці в'яснити, що инша річ „єдність“ а инша „саламаха“, що єдність можлива тільки між однородними чинниками, що в саламасі сили не було, нема і не буде, що до купи легко зійтися але ще легше розійтися, як не наладнано звязків як слід і т. п. Бо щоби про це переконати публіку, треба говорити про такі справи, як закон, адміністрація, економіка, культура і т. д. А все це справи широкому загалові мало відомі — і навіть по вислуханню їх пересічний слухач має вражіння, що той другий бесідник „крутив“, а перший „правду різав“.

І в положенню того другого бесідника, що „крутив“, знаходилися оборонці Диктатури в Камінці. Колиж я мимо всего держу свою лінію далше, то роблю це тому, що вважаю своїм обовязком, в'яснити справу тому гурткові людей, який має психіку однородну з моєю. Перед ними я на собі не хочу мати плями. І ще залежить мені на підростаючій поколінню таї на будучім історикові, щоб не блукав у темряві, шукаючи причин, чому ті Українці не могли „погодитися“ між собою.

Ізза недостатчі паперу на друк цієї праці не міг я тепер так докладно представити цілої справи, як хотів це зробити. І тільки вириwkами нускаю смуги світла на це, що я бачив, розуміється світла, яке я уважаю світлом. А лишні нехай пустять на ці події інакше. Я буду задоволений кожним голосом, який спровокує своєю працею, хочби голоси лишніх не знати як розходилися з моїм. Розуміється, застерігаю собі відповідь з разі потреби.

Признаю, що я писав ці спомини *cum ira et studio*. Але мимо того написав я тільки те, що уважаю правдою. Оскільки я мав час і здібність, слухав я уважно, що говорила революція. І схарактеризую її словами нашого поета: „Щось було з початку в тих словах наче чистій води: віяв свіжістю, добрістю з них якийсь дух прохолоди. Та помалу важке щось тягло — наче са́мум пустині. І робилося лячно, немов — в ніч без світла дитині“.

Цю першу, добру частину її мови говорив народ. Так, той народ, що нищив гнобителів. А цю другу частину, душну — говорила його інтелігенція, та, яка дірвалася влади й тягла наш народ у страшну польську неволю. Той душний сморід ішов від гниючого „варшавського сміття“, яке своєю нездарністю й дурнотою спричинило, що бризнула на нас і „грязь Москви“, старої Москви. Але душа Галичан була й остала чиста від тої грязюки.

Що мій погляд на ту групу наддніпрянської інтелігенції невикликаний заїстію боротьби, нехай посвідчить чужий обсерватор: в Диктатурі швайцарський делегат Червоного Хреста сказав про неї: „У кожного народу інтелігенція це мозок народу, а тут інтелігенція це якийсь злобиний абсцес, що затроює організм....“ Він очевидно узагальнював свій закид і неслухно увільняв від нього всіх Галичан. Вони також мали гарних иташків між собою: це були ті, що на всякі способи підлабузнювалися до тої групи наддніпрянської інтелігенції, яка була при владі, й вічно горлали про „абсолютну єдність“ — звичайно не з перозуміння, тільки ізза грошей. Бо коли такого на нас було запитати, яким чином перевести цю „абсолютну єдність“, він цинічно усміхався, або ще більш цинічно говорив: „Цеж для нас не мусить бути“. Тут належали й ті військові „герої“, що ховалися за фронтом і рили проти власного правительства.

Щойно тепер при кінці писання цих мемуарів вияснилася мені самому властива причина, чому Галицький Уряд силою не розпоряжався на Великій Україні, як це тільки разів робили перед ним Уряди Західної України в 12 і 13 століттю: тричі галицький князь Ярослав Осмомисл, двічі волинський князь Мстислав, батько Романа Великого, сам Роман і син його Данило. Причина ця в тім, що ми не чули за собою Галичини, як підстави й жерела нашої сили. Бо Галичина була вже в руках Польщі.

Що зломання силою одного племені чи влади якогось народу другим не являється злочином, тільки дуже часто потрібним ділом, видно по ділах не тільки наших батьків, але й чужої історії: нпр. війна між двома грецькими племенами, яку підготовив не хто менший як Перікль, або війна між двома німецькими державами, яку підготовив Бісмарк і т. п.

Польща як в минувшині так і тепер була гробоподателем української держави (татарську легенду час уже розвіяти: бо татарську заверюху перетривала галицько-волинська держава, а знищила цю державу Польща). Але вона сама власними силами мимо всего не булаб нас тепер доконала: це діло Франції.

На основі своєї обсервації (а вона, як читач бачить, зовсім неоптимістична) можу ствердити з чистою совістю, що ми Українці, особливо західні — маємо розмірно більше державного змислу чим Поляки. Особено добрий державний матеріал це наш народ: більшої витривалості серед найтяжчих обставин*) годі собі уявити, як та, яку виявив наш народ по обох боках Збруча. Якби ми мали не таку допомогу при будові своєї держави, як Поляки від Франції, тільки н. пр. таку, яку моглаб нам дати яка небудь мала держава

*) Страшної руїни нашої землі — я не описував. бо вона докладно й вірно описана нижчими. Гл. н. пр. малу але добру статтю В. Андрієвського „Велика Руїна“ в „Волі“.

— то ми далеко скорше і краще булиб побудувати й закріпили сильну українську державу. Не дописала нам інтелігенція: галицька не дописала в меншій мірі, наддніпрянська не дописала в більшій мірі.

Причина: Недостача відповідної освіти в національно-державнім дусі.

Головні хибн інтелігенції:

1. Недостача почуття обов'язку, впливає з гедоністичного розуміння життя.

2. Недостача розуміння ваги історичної традиції. Приклад: Трудно було допроситися від когось, щоб написав що не будь точного про повстання. „То всі знають,“ відповідає такий тип.

3. Недостача сильніших, працьовитих і витривалих індивідуальностей.

4. Недостача цивільної відваги, говорити отверто правду.

5. З цим тісно в'яжеться страшний факт, що дуже заважив: все вирішується за пізно (тесаме бачив я й у Галичан, нпр. при евакуаціях; довго не евакуюють, „щоб не викликати паніки,“ а потім нагло все кидають і майно забирає ворог).

6. Найбільше заважило те, що за ніякі вчинки ніхто нікого не потягав до відповідальности. Мовляв: пропало. Це витворило загальне переконання, що все можна робити — ніщо за це не станеться.

З цього, що я бачив і пережив, витягнувши я таку науку на будуче:

I. Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі партії при владі в таких часі — це страшна річ, особливо коли партії видвигают неосвічених людей.

II. Офіцирства під ніяким услівем і в ніякім разі не допускати до політиканства. Бо з хвилею, коли офіцери увійдуть в склад якої не будь політичної організації, мусить вони втратити рацію свого існування і вся влада мусить опинитися в руках солдачески, яка заگیرить політику тим певніше, 1. що на ній не розуміється, 2. що в політику звичайно не бавляться дійсно чесні, боеві старшини, але переважно всяка дрянь, яка ніколи фронту не бачить і тільки краде та лінує в етапі.

III. Злочин поповняють ті чесні й освічені та чисті люде, що усуваються від політики, „бо вона брудна.“ Тоді мусять виилити на верх у різних партіях різні крикливі й до нічого неспосібні амбітники, які напевно розвалять все, а звичайно добре забезпечать тільки себе. Вже старинні Греки знали цю таємницю доброго політичного й державного життя й тому навіть з а к о н н и м п р и м у с о м спонукували горожан, заявлятися за одною з партій, щоб серед байдужости загалу не захоплювали влади одишці або малі гуртки, які

не суть висловом народу. Ми цей законний примус мусимо заступити почуттям обов'язку й публичною оцінкою.

IV. Війна це не є любовне залицяння. І тому війну з чужими наїздниками на нашої землі треба вести безощадно. Інакше вони з нами на нашої землі зроблять те, що ми повинні робити з ними. Це переконання повинно перейти в свідомість як найширших мас. Інакше все будемо тільки „бунтарськими хамами.“ І правильно: бо хозяїн своєї землі не так наїздника, що він десятому наказує пхатися туди... Ворогом є не тільки озброєний ворог, але й неозброєний, який зв'язаний з тим озброєним або легко може з ним зв'язатися. Як на це питання дивиться світ, маємо такий доказ: Коли антанта зажадала від Німців видачі винуватців війни, тоді Німці предложили їй листу антантських винуватців усяких жорстокостей з доказами. На це одержали відповідь, що Німці вдерли на бельгійську французьку землю, значить: були наїздниками, а кожний нападений має право й обов'язок усякими способами боронити своєї землі перед наїздниками.

Це правильна відповідь. І ми скорше не закріпимо свободи своєму народові, поки не виховаємо його в таких дусі. Бо мягкосердному невольникови не належить — свобода, тільки ярмо. Міжнародний трибунал зробив з Галичини Балкан. Усвідомі собі це! Ми мусимо поступати, як поступають на Балкані. Інакше Польки винищать нас — і світ зовсім тим не зацікавиться.

Не дурім себе, що під гнетом Польщі матимемо умови існування й розвитку. Це булоб копання цілого народу в муках і депривації.

V. Коли безпощадність звернемо проти наїзників, перестанемо ненавидітися між собою. А досі було наоборот.

Я сказав вище, що коріння нашої катастрофи було в обставинах і в людях. Це правда. Але я переконаний, що якщо ми мали були краще виховану інтелігенцію, то ті важкі обставини можна було поконати і всупереч волі наших сусідів і всупереч волі Парижа — можна було удержатися.

*Поташок цих споминів і за-
стани гайвського періоду писана
в Камінці, решта у Відні — в
знаймих проміжках часу. Пи-
сання скінчено для 23. марша 1920.
Розкриши різні невідраді сирани
рішився я тому, що гужинці й так
добре поінформовані про все, а ша-
вмицею були ці сирани шільні —
для української суспільности.*

Три документи.

I.

Ухвала Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила :

Українська Національна Рада виконуючи право самозначення Українського Народу, проголошує торжественно зєдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцілну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1. грудня у Хвастові, та доручає Державному Секретаріатови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізовання договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української

Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради :

Др. А. Горбачевський вр.

Др. Пештуревич вр.

Примітка: Цей правовий стан обов'язує й досі. Проголошення злуки „з минулими днями“ має принципіальне значіння. Цей правовий стан можуть змінити тільки обі пошюправні репрезентації обох українських держав, або Установчі Збори, належно обіслані.

О. П.

II.

Наказ Українському Війську Галицької Армії.

Частини Галицької Армії мають перейти за Збруч, на землю Великої України.

Супроти того наказую старшинам і жовнірам всіх переходячих частин строго уважати на це, щоби :

1. переходити на сю територію в найбільшій порядку :
2. заборочая як найстрогійше вживати всяких горячих напхтнів ;
3. забороняю безуслівно всі безплатні реквізиції :
4. всякі хочби найменші крадіжи і насильства з боку військових будуть як найострійше покарані, навіть карою смерти ;
5. наказую кожному старшині всяку скаргу з боку місцевого населення списати до короткого протоколу з по-

данням дня й місця, опису насильства, висоти шкоди пошко-
дованого, винних і свідків в цілі передачі до команди За-
пілля Галицької Армії;

6. приналежним командантам наказую всіх невикону-
ючих цих наказів, уважати за грабіжників, — арештувати і
відставляти до найближшого полевого Суду Г. А. Український
жовнір своїм чесним поведенням, послухом супроти своїх
старшин, дисципліною та нарістю повинен здобути собі у
місцевого населення пошану й любов.

Печатий. дня 10. червня 1919.

Командувачий Етапами Галицької Армії
КОССАК полковник.

III.

Протокол Засідання Військової Комісії złożеної
з представників добровольчеського і галицького
командування.

Одесса, 4/17. надолета 1919. года.

На засіданні явилися представниками від Доброволь-
чеської Армії Полковники Генерального Штабу: Даровський,
Консвалс і Саборський, а від Галицької Армії: Отаман Ге-
нерального Штабу Цімерман, сотник Турчин і поручник Др.
Давид.

Повновласти представників Добровольчеської Армії
стверджує особисто Командуючий Військами Новоросії Генера-
л-Лейтенант Шілінг, а повновласти Галицьких Представни-
ків являються видчими із предложених нами телеграм від
Командуючого Галицької Армії чч. 6623 і 7852. Провід обняв
як найстарший степенем Полковник Генерального Штабу
Даровський.

Постановлено:

1. Галицька Армія пореходить в повнім складі враз з тиловыми установими, складами і движимим желізно-дорожним матеріалом на сторону Російської Добровольчеської Армії і входить в повне розпорядження Голознокомандуючого Збройними силами Південної Росії, тепер через Командуючого Військами Новоросійської Области

2. Галицька Армія задержує свою організацію, Командуючий Збір, мову, устами і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 50% своїх штатних складів по штатам Галицької Армії, які сбовязують по 4/17 падолиста*) Корпус Коновальца не вважається Галицькою частиною.**)

3. Російське Добровольчеське Командування допоможе Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які знаходяться так в чужих державах, як і на території Росії.

4. При висших штабах, як також всіх установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі й урядовці після вибору Добровольчеського Командування для зв'язку і порішення на місци питань, якіб не явились.

5. Політичних питань відносно взаїмних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчеської Армії, як

*) Місце неясне: Правдоподібно по зменшенню частини писме 50% може бона бути розв'язана. — О. П.

**) Це Корпус Січових Стрільців (С. С.), які в грудні 1915 здобули Били від гетьмана. — О. П.

також відносно майбутньої долі Галичини не розбираєсь, а лишається до рішення політичним переговорам. Аж до порішення тих питань в постою Генерала Денікіна задержує Диктатор Галичини право кермування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії.

6. Галицька Армія не буде воювати з армією Петлюри, яка бореться на фронті.

7. Галицька Армія зосередоточиться не пізнійше 17/30 падолиста 1919 в районі Козятин—Виниця—Ільниці—Оратово—Погребище—Козятин.

8. Для забезпечення того зосередоточення займає Галицька Армія негайно частиною сил і держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить не пізніше 17/30 падолиста 1919 до гор. Уманя.

10. Всі тили (військові установи, етапи, склади і проче) пересувається поступенно і розташовується на лінії Христинівка—Ольгополь—Вознесенськ—Николаїв. Санітарні установи, в котрих знаходяться хворі і ранені, остаються на місці.

11. Хворі і ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в Галицьких шпиталах, будуть прийняті в шпиталі Збройних сил Південної Росії на рівних правах з російськими а по видужанню вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі Штабом Командуючого військами Новоросії висилається зі Штабу Галицької Армії особного старшину.

13. Цей договір входить в життя з хвилию ратифікацію з одної сторони Командуючим військами Новоросії, а з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

Тогож автора

вийшли окремими книжками й брошурами в українській мові:

I.

Оригінальні праці.

1. **Що то є суспільні класи, боротьба клас, пролетаріят, буржуазія, капіталізм і організація** (4 видання, 1-е вид. 1906).
2. **Суд Олексі Довбуша й інші оповідання.**
3. **Про карпатських опришків** (розвідка).
4. **Про вшехполяків, їх історію, теорію й таємну організацію** (12 аркушів друку).
5. **Що то є нарі́д або нація.**
6. **Як називається наш Рідний Край і нарі́д.**
7. **Формальні проблеми української державности** (герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги).
8. **За що боремося** (популярний нарис устрою України).
9. **По перших виборах на підставі загального виборчого права** (Огляд сил галицьких партій).
10. **Про політичні партії.**
11. **Про українські політичні партії і їх союзи** (видання „Воді“).
12. **Військо й політика.**
13. **З кривавого шляху У. С. С.**
14. **Слідами Укр. Січових Стрільців.**
15. **Над Золотою Липою** (В таборах У. С. С.).
16. **Огні Срібної Землі** (Історичне оповідання з часів національно-релігійної боротьби в Карпатській Україні, на Спску).
17. **Про старі пам'ятки Поділля. До Бакоти** (Вражіння з подорожі до українських Помпеїв).
18. **Українська Салтанка Роксолана** (інформаційна розвідка).
19. **Князь Ярослав Осмомисл.** Українська історична повість з 12, ст. (В 2 томах, 27 арк. друку. Нагороджена конкурсовою премією „Просвіти“).

20. Єскізи зі школи життя: Раб, хам, дурень (Сатири).
21. Про українські повстання. Соколовський і сусідні групи.
22. Розмова в Ільдіз-Кіюску про державні справи. З Великої Легенди Сходу ((Політична сатира).
23. Рік на Великій Україні. Спомини,

II.

Перерібки й переклади.

1. Новомальтузіянська теорія.
2. Ґотама Будда.
3. Іван Жижка (Образки з гуситських воєн, Ленав'а — з розвідкою).
4. Казка про державу (Сатира).

III.

Праці писані спільно з іншими авторами:

1. Хроніка руху української академічної молоді у Львові (писано з Ол. Охримович).
2. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки (писано з Ів. Кривецьким).

Місця друку цих видань:

- Львів і Київ: I, 1.
- Львів: I, 2—4, 9, 13, 16, 19; II, 1—3, III, 1.
- Київ: I, 7.
- Відень: I, 5, 6, 11, 14, 15, 23.
- Кремінець на Волині: I, 10, 12.
- Камінець на Поділлю: I, 8, 17, 18, 20—22; II, 4; III, 2.

Друковано 5000 примірників,
з чого 1000 на лучшім папері.
